

ПАВЛО
АВТОМОНОВ

ФРОНТ
НЕ
ПОЗНАЧЕНО

ПАВЛО
АВТОМОНОВ

ФРОНТ НЕ ПОЗНАЧЕНО

Повість-портрет

Київ
Видавництво
політичної літератури
України
1987

Это первая в советской литературе повесть-портрет о видном военачальнике, человеке славной и трудной судьбы генерал-лейтенанте Тимофее Амвросиевиче Строкаче. Еще пареньком он боролся с врагами Советской власти на Дальнем Востоке, около двадцати лет прослужил на границе, пройдя путь от командира взвода до заместителя наркома внутренних дел УССР, а в годы Великой Отечественной войны возглавил Украинский штаб партизанского движения.

Писатель П. Ф. Автомонов, воссоздавая образ генерала Строкача на основе документальных материалов, личных впечатлений, воспоминаний боевых побратимов, показывает его не только как талантливого командира, организатора, но и как обаятельного, большой души и мужества человека.

Рецензенты:

М. В. Коваль, В. М. Нем'ягий,
доктора історичних наук

ПРОЛОГ

— Ось він — наш генерал Строкач, прикордонник і партизан! — радісно вигукнув колишній командир з'єднання партизанських загонів Василь Андрійович Бегма і, вже звертаючись до мене, додав:— Знайомтеся...

Уперше Тимофія Амвросійовича Строкача я побачив у листопаді 1943 року на екрані ленінградського кінотеатру «Аврора». Демонструвався новий публіцистичний фільм Олександра Довженка «Битва за нашу Радянську Україну»: Генерал Строкач, з бойовими орденами на гімнастерці, із значком депутата Верховної Ради СРСР, жваво перемовлявся з партизанськими генералами — Олексієм Федоровичем Федоровим, Сидором Артемовичем Ковпаком, Семеном Васильовичем Рудневим, Олександром Миколайовичем Сабуровим і Василем Андрійовичем Бегмою. У цьому гурті стояла ще людина у картузі, з орденом Леніна на гімнастерці. Це був секретар ЦК КП(б) У Дем'ян Сергійович Коротченко — товариш Дем'ян.

«Які ж молодці кінооператори Олександра Довженка, що полетіли у ворожий тил і зафіксували на кіноплівку цих людей — організаторів і керівників партизанського руху, прізвища яких донині у газетах, по радіо називалися лише однією літерою — «Товариш С» чи «Товариш К». І ось тепер вони розшифровуються для історії, для нащадків! І які ж у тилу фашистських військ, на західному березі Дніпра, партизанські сили, коли ними командують лише генералів шестеро!» — подумав я з гордістю про своїх земляків-партизанів.

Дивлячись фільм, я, звичайно, й уявити не міг, що колись не просто зустріну цих людей (крім Семена Васильовича Руднева, який загине у нерівному бою з фашистськими військовими частинами біля Ділятина, прикриваючи з ротою сміливців відхід з'єднання партизанів-ковпаківців), а й буду з ними особисто знайомий.

У ті дні в складі групи розвідників штабу Ленінградського фронту я чекав на виліт у тил фашистського угруповання «Норд» і тому вже бачив себе там, за лінією фронту, навіть... у колі героїв цього хвилюючого своєю правдою фільму. Захотілося почути від начальника Українського штабу партизанського руху генерала Строкача підбадьорливе слово: «Лети, хлопче! Як радист розвідгрупи зроби все для розгрому фашистських військ. Важливо знати досконало свій флях. Важливо всюди бути на своєму місці. На війні ж особливо! Не бійся, що тебе запереленгують, але роби все, щоб цього не сталося, щоб передав ти якнайбільше повідомлень у Центр!»

Строкач на екрані в цю мить щось говорив партизанові-радистові, і я саме так зрозумів його мову.

Тим часом кінокамера вже вихоплювала епізоди з героїчної битви Червоної Армії за Дніпро. Ось при курній фронтовій дорозі на дощечці, прибитій до стовпчика, напис: «ДАЕШЬ КИЕВ!». А до Дніпра сунуть танки, самохідні артилерійські установки, гармати, біжать нестримно до берега радянські автоматники. Перші бійці вже зачерпнули касками дніпровської води і п'ють жадібно, як на жнивах у спеку, п'ють, усміхаючись, ніби на цьому березі для них уже скінчилася війна. І знову: «Вперед!». Дніпро клекоче, вирує од вибухів снарядів і бомб, бульбощиться вода від куль.

Ще замиготіли кадри. І ще ворожий тил. Секретар ЦК КП(б)У Коротченко і генерал Строкач проводжають у рейд з'єднання Ковпака — Руднєва... І знову події на фронті. Звичайно, подумав я, товариші Коротченко і Строкач і з'явилися у тилу противника для того, щоб націлити загопи на найбільш ефективну допомогу Червоній Армії на фронті, на бойову взаємодію партизанів з регулярними військами. Партизани на те й існують, щоб допомагати армії розгромити ворога...

А ось уже генерали Строкач і Федоров приймають парад народних месників. Серед партизанів — мої ровесники, яких війна закинула у ворожий тил, відусі-бородані, жінки, дівчата і підлітки. Дивлячись на горду ходу цивільних людей зі зброєю в руках, так і хочеться сказати: «Партизани — це народ, армія народу в тилу фашистських військ! Це фронт, не позначений на карті, але визначений партією на окупованій ворогом території. Це — другий фронт, утворений самим народом, який існує з перших тижнів війни...»

— Щось ви замріялися?..— на моє плече лягла велика, жиlava рука Строкача, і спомини про отой пам'ятний фільм віддалилися...

Червневий вечір 1961 року. Рибалка на березі Дніпра. По-суті, це — проводи бойового друга Луки Бгоровича Кизі, який за кілька днів поїде до Нью-Йорка як постійний представник в ООН від УРСР. На честь цього від'їзду Олексій Федорович і Василь Андрійович вирішили зварити юшку з дніпрових ляців і судаків... Користуючись нагодою, Бегма запросив і мене, щоб познайомити із Тимофієм Амвросійовичем, який надумав, але все ніяк не наважувався писати книгу про діяльність Українського штабу партизанського руху.

На березі вищував пташиний переспів. Над Дніпром уже не шугали, квилячи, чайки. Тихо спадав на землю вечір.

Під казаном палахкотів вогонь. А з казана парувало, і вітерець розносив неповторний запах юшки. За куховара зараз був Строкач. Я стояв біля нього.

— Читав ваші повісті і роман «Коли розлучаються двоє»,— промовив неголосно Строкач.— Ваші герої — фронтові парашутисти, розвідники, а також партизани і підпільники — мовби виписані з натури. Відчувається, що ви самі були на місці своїх персонажів. Це важливо. Щойно вийшла книга Василя Бегми і Луки Кизі «Шляхи нескорених» у вашому літзаписі. Я прочитав, і мені захотілося працювати з вами... Почнемо хоч завтра. Як?..— Тимофій Амвросійович сумовито посміхнувся.— Час минає. Треба писати. Якнайскоріше...— він озирнувся, наче боявся, що його почують Федоров, Бегма або Кизя, пошепки додав:— Серце.. Серце у мене, як граната з витягнутою чекою. Та я міцно стискую серце у кулаці, наче ту «лимонку», щоб не вибухнуло.— І враз Строкач підморгнув, а в його очах вітерець з Дніпра роздмухав жаринки:— Вирішив ще повоювати на фронті літератури.

Скільки ж у вас, генерале, було отих фронтів? А ще треба бути мужнім, щоб отак сказати про своє серце. «Як граната з витягнутою чекою!..»

Ми йшли стежкою по лузі.

Він говорив, а я слухав. Іноді тембр його голосу змінювався, ставав непевним, навіть тремтів. Строкач хвилювався: таким дорогим для його пам'яті, для його чулого серця було ним говорене.

Ми зупинилися біля крилатого дуба, якому, певне, вже півтисячоліття. Дуб розчахнутий, а верхні гілки висохли. Колись у дерево поцілила блискавка. Та дуб вистояв.

— Хотілося б у книзі показати ось таку силу і нездоланність народу, людей, які безпосередньо виконували на війні свою бойову роботу: Мільйони людей, які вистояли у жорстокій боротьбі проти запеклого ворога...

Він підставив обличчя сонцю. У Строкача високий лоб, русяве, поріділе, ледь-ледь кучеряве волосся. У променях і саме обличчя з лагідно-добрими зморшками біля очей було сонячним.

Ще проводжаючи очима сонце, що сідало за церкву, розвитку снарядом восени сорок третього, він сказав:

— Ходімо, а то наші генерали всиплять нам за запізнення...

Того вечора, стоячи біля пораненого блискавкою дуба на зеленому лузі, я й подумати не міг, що дуже скоро оповіді генерала Строкача лишатся недоговореними, а вихід у світ навіть першої книги «Наш позивний — Свобода» із задуманих двох томів Тимофій Амвросійович уже не застане. Його серце, як ота граната-«лимонка», не витримає, розірветься 15 серпня 1963 року.

Але цей трагічний день прийде через два роки і два місяці. А зараз Тимофій Амвросійович їв смачну юшку з дніпрової риби, слухав веселі приповідки генерала Федорова, який був мастак оповідати, і дивився на вогонь, що поволі пригасав під чорним задимленим казаном.

Спостерігаючи за ним, я вже знав напевне, що і в ці хвилини Строкач не лише слухав інших, а й думав про своє, пережите...

Частина перша

I НА ТИХІМ ОКЕАНІ

В останній рік XIX століття сім'я Амвросія Федосійовича Строкача (він, дружина й четверо вже дорослих синів), прихопивши з собою немудрі пожитки безземельних селян, переселилася з села Сидори, що під Білою Церквою на Київщині, на Далекий Схід.

Морська подорож переселенців з України розпочалася з Одеси і пролягла через три океани — Атлантичний, Індійський, а вже місто Владивосток — на березі Великого, або Тихого, океану. Переселенці причалили у бухті Золотий Ріг, оточеній горбами, буйно порослими лісом, який при ясному сонці був ніби перетятий золотаво-темними смугами. І тому ці горби віддалік були схожими на тутешніх тигрів, які дрімали на сонечку, поклавши свої смугасті голови на могутні лапи.

— Село Білоцерківка* зустріло нових переселенців з України вороже. Попервах сім'я наша жила по людях — у сінях, у хлівах. Та до зими сяк-так збудували хижу, — розповідав Тимофій Амвросійович Строкач про перший рік перебування його сім'ї на Далекому Сході. — Старожили в Білоцерківці, які переселилися сюди років на сім раніше, встигли розбагатіти, стали жадібними, і на їхню допомогу сподіватися було дарма. Харчів не вистачало. Рятувала риба, якою кишило озеро Ханка. На початку 1903 року сім'я переїхала на станцію Пограничну. Батько і брати працювали на будівництві Китайсько-Східної залізниці, яку царський уряд усіма силами намагався ввести в дію, віщучи війну з Японією. На станції Пограничній я й народився 3 березня 1903 року...

Строкач раптом усміхнувся і пожартував:

— Ось так уже в день свого народження я став прикордонником!.. Кордон — це моя доля, моя любов. Почуття, що ти знаходишся, стоїш на перших гонах радянсь-

* Тепер с. Астраханка Ханкайського району Приморського краю.

кої землі, яка простелася на багато тисяч кілометрів зі сходу на захід, переповнює серце гордістю за нашу Батьківщину. Люди, які живуть і служать на кордоні, — надійні, вірні, сміливі. Так сталося в моєму подальшому житті, що службі на кордоні я віддав майже два десятки літ.

У 1906 році наша сім'я переїхала у село Білоцерківку, найменоване на спомин про ту Білу Церкву, що на Київщині, на річці Рось. Брати і тато працювали на залізниці і на лісопильному заводі. Село ховалося у лісі, між горами, і налічувало півсотні хат. У селі було лише дві вулиці, а хата Строкачів стояла крайньою, і вже за два десятки кроків, за річечкою, у якій завжди джурчала вода, стіною підіймався ліс-тайга. Коли я підріс, то пас чужих коней і ходив у тайгу полювати...

Тайга!.. Ніяка уява не спроможна намалювати її. Тайгу треба тільки бачити, бути у ній, відчувати. А це ж не сибірська тайга, а уссурійська — зіткнення рослинності півночі і півдня, височених ялин і лип, єдине місце у нашій країні, де водяться тигри... Восени і взимку я ходив до школи, а влітку вже який рік вивчав закони тайги в непролазних хащах навколо села. Однак познайомився я не лише з неписаними законами тайги, які повинен знати кожен чоловік. У лісі, що став ніби моєю другою домівкою і де я любив полювати, аби додати до їжі нашій сім'ї ще й якоїсь дичини, кликало і кликало мене бажання зустрічатися з людьми в арештантському одязі, що працювали на лісорозробках. Це були політкаторжани-більшовики, яких вислав сюди царський уряд. Годинами я слухав розповіді більшовиків, серед яких було чимало і наших земляків з Катеринослава, Харкова, Києва, Одеси. Ото і був мій перший клас політичної освіти. І коли політкаторжани валили вікові липи, кедрі, піхту, що падали з тріском, мені вчувалися залпи гармат броненосця «Потьомкін» у 1905-му і постріли царських сатрапів по робітниках на Ленських копальнях у 1912 році. В ті роки я багато читав. Але по-справжньому мені відкрили очі на світ зіслані в уссурійську тайгу більшовики-ленінці...

Коли розпочалася перша світова війна, батько й сини Строкачі ходили за п'ятнадцять кілометрів на станцію Свіягіно на лісопильний завод і працювали ремонтниками на залізничній колії. Найстаршого з синів, Андрія, призывали до царської армії, і він служив у залізничному ба-

гальйоні у Білорусії. У 1915 році Андрій вступив до більшовицької партії. Додому, на Далекий Схід, повернувся у 1918 році по демобілізації після важкого поранення. Батько і брати, як і раніше, працювали на залізничній станції Свіягіно. Однак з ними тепер був і малий Тимофій, якого використовували на різних підсобних роботах.

На той час обстановка була тривожною. На Примор'я накинута імперіалістичні хижаки Японії і Сполучених Штатів Америки, з краю в край гасали білогвардійські банди, вздовж залізниці отаборилися заколотники з чеських військовополонених, яких залізничники називали білочехами. З'явилися банди уссурійських козаків. Партія більшовиків закликала народ до збройного повстання. І батько та чотири сини Строкачі пішли бійцями у Червону гвардію.

П'ятнадцятирічний Тиміш залишився дома з матір'ю і сестричкою Лідою, хоча й рвався іти зі старшими братами-червоногвардійцями на Спаськ.

Після боїв під Спаськом батько з синами повернувся в село. Андрій отримав партійне доручення організувати партизанський загін. Того року Білоцерківку, і особливо станцію Свіягіно, захоплювали то білочехи, то білобандити козачого отамана Калмикова. Якось рятуючись від бандитів, Тимофій подався до містечка Яковлєвка, де був також утворений партизанський загін. Він базувався неподалік Яковлєвки. Тимофій Строкач у цьому загоні став зв'язковим і розвідником.

Хлопець виявився кмітливим вивідувачем. Частенько, взявши коня за вуздечку, він приходив у ворожий стан, затівав розмови з селянами, добував цінні відомості.

Яковлєвським загоном командував видатний революціонер матрос Баранов. З партизанами Баранова об'єднався загін білоцерківців, у якому Амвросій Строкач був командиром, Андрій — комісаром, а молодші Пилип, Микита і Василь — бійцями.

Спочатку у партизанів не було вибухівки, не вистачало гвинтівок. Вони розбирали колію і чинили аварії ворожих військових ешелонів. Та незабаром озброїлися, добули динаміт, і диверсії на залізниці стали більш відчутними.

Увесь 1916 рік шестеро Строкачів були в загоні під командуванням матроса Баранова, який вже іменувався Свіягінським комуністичним партизанським загоном.

Тим часом на зміну білокозакам отамана Каямикова прийшли японські інтервенти. Одного дня Амвросій Строкач поїхав у Зеньківку на базар. Там його схопили японські солдати і привезли на станцію Св'ятіно. Амвросія Федосійовича прив'язали до стовпа на майдані і все допитували, чи є у Білоцерківці партизани та де їхній штаб. Той відповідав, що нічогосінько не відає і знає лише свою роботу на колії. Нарешті друг Строкачів, залізничний майстер Хитренко зумів-таки переконати японських офіцерів, що Амвросій ніякий не партизан і не більшовик, а ремонтник, якого він, Хитренко, знає як сумнівного і слухняного робітника. Строкача відпустили.

Невдовзі після цього випадку японці вдерлися до Білоцерківки і стали по списку викликати людей, яких звинувачували у зв'язках з партизанами. Та п'ятеро синів Амвросія Федосійовича вже зникли в хащах уссурійської тайги.

Розповідає Андрій Амвросійович Строкач:

— Тієї осені я дуже захворів. Після педуги мою поранену на фронті руку зовсім паралізувало, і я вже не міг бути бійцем-партизаном. Отож командування доручило мені створити у селі кооператив. Так я став головою кооперативу. Наша мета — всіляко допомагати партизанам, забезпечувати загони продовольством, одягом, надавати їм медичну допомогу. З того часу наша хата стала мовби пересильним пунктом, а часом і партизанським штабом...

Усі, хто приходив у село, бував у нас. Мати завжди знаходила хліб, картопельку. Партизани і зв'язківці сушили одягу, грілися біля печі і відряджались у загін. А загін був за два десятки кілометрів од села...

Пригадується до краю холодний, з безперервним дощем і океанським вітром день. Сказавши пароль, до хати зайшов чоловік середнього зросту. Русява борідка. Великі сірі очі з почервонілими повіками, губи пошерхли, неначе від спраги. Наша матінка одразу до прибулого:

— Та ви ж хворі! — притулила свою руку до його чола. — Зараз же виийте узвару, настою на травах і на лежанку...

— Спасибі, мамо! — партизан скинув шапку-вущанку, а мати допомогла йому ще й зняти чоботи.

Я й Тиміш (він тоді прибув із загону додому) висушили партизану гімнастерку, штани, дали чисту білизну: він

був змоклий до нитки. Тяжкохворий гість пролежав би й тиждень, якби не мати. Своїми навоями вона відняла його за два дні.

У нас не було звички розпитувати у людини, хто вона і куди йде. Сказала пароль, і наше діло нагодувати її, висушити одяг, чоботи, дати харчів на дорогу. Не розпитували ми і в цього партизана. Хоча по гімнастерці, широкому ременю і портупей, та найбільше по благородному обличчю, сміливих очах, що відєвчували мудрістю, ми зрозуміли, що це не звичайний партизан. На третій день цього чоловіка провів у загін до Баранова, в Яковлевку, наш Тиміш.

Згодом брат мені розповів, що підліковувався у нас Павло Петрович Постишев, керівник партизанських загонів на Далекому Сході, член Військової ради Народно-революційної армії Далекосхідної республіки. Якось Постишев ще завітав до нашої хати на кілька днів. І знову з сім'ї ніхто не обмовився, що ми його знаємо як видатного революціонера...

Одного разу до нашого подвір'я примчали на конях збуджені й веселі Тиміш та його товариш, теж білявий, у курці гімназиста. Обоє вони були розвідниками Свіягінського комуністичного загону. Звичайно, прізвище гімназиста на той час нічого не говорило. Та вже через десяток років уся наша сім'я дізналася, що отой білявий юнак — автор роману «Розгром» про наш край і про дії наших загонів. Партизанським побратимом у Тимофія був майбутній письменник Олександр Фадєєв...

Десь весною двадцятого року в село приїхав представник з району, зібрав хлопців і дівчат і розповів їм про комсомол і завдання комсомольців. Тут же стали обирати секретаря осередку. Всі однодушно сказали: «Хай секретарем буде Тиміш Строкач! Він найбільш підходить на секретаря!». Ось так Тимофій став і першим комсомольцем у Білоцерківці, і першим секретарем, навіть не маючи комсомольського квитка. Я часто їздив у Спаськ, і Тиміш просив мене привозити газети й книги для комсомольців...

— Сказати, що Тимофій був роботящим, — продовжував Андрій Амвросійович, — значить, сказати не все. А ось те, що ремонтники його вважали на залізничній колії майстром, дещо та важило. Брат мав авторитет серед своїх ровесників, комсомольців. Знаю, що вони його поважали. Однак на заводія він не схожий: був скромний, товариський і ввічливий до старших, до дівчат. Мужність, сміливість у нього були мовби приховані. І все ж деякі хлопці дали

йому прізвисько «диктатор». Того вечора Тимофій прийшов додому ображений, з похнюпленою головою. «Не тужи,— заспокоїв я його.— Це тебе так охрестили, бо ти надто вимогливий до хлопців, а до себе найбільше, бо ти не терпиш лайдаків, ледарів, а гориш отим ділом!.. Так і тримай, брате!..»

По паузі Андрій Амвросійович сказав:

— Не згадував я ще про пісні, які любив наш Тимофій. Це народні українські й російські та ще пісня «По долинам и по взгорьям», що народилася в нашому Примор'ї. Звичайно, кожен далекосхідник-партизан з гордістю вважає, що та пісня і про нього теж. Однак на людях Тиміш співав рідко. У дитинстві і в юності він любив книги. Ночами міг читати, не відриваючись. Книжки діставав йому я через учителів. З 1917 року хлопець почав читати і революційну літературу.

Громадянська війна і війна проти іноземних інтервентів у Примор'ї тривала і в 1922 році, коли на решті території Радянської країни вже згорнулася. У владивостоцькій бухті Золотий Ріг зайкорилися на рейді іноземні крейсери: американський — «Бруклін», японський — «Асахі» і англійський — «Суффордс», націливши жерла гармат на нашу землю. Стояли ті крейсери під прапорами імперіалістичних країн, утверджуючи своєю присутністю інтервенцію японців і американців, дії білочехів, білогвардійців, білокозаків і бандитів з «ешелонів смерті», які карали населення за зв'язок з партизанами.

Але, як співається в пісні:

Разгромили атаманов,
Разогнали воевод
И на Тихом океане
Свой закончили поход...

Так і сталося. Народно-революційна армія Далекосхідної республіки й партизани під командуванням Василя Костянтиновича Блюхера витурили інтервентів і білогвардійські військові частини з Примор'я. В листопаді 1922-го за бажанням населення Далекосхідна республіка ввійшла до складу Російської Радянської Федеративної Соціалістичної Республіки.

Війна закінчилась. Однак залишилися на далекосхідній землі недобиті банди білогвардійців, уссурійських козаків. Більшість банд базувалася за кордоном, частина звила свої лігва в тайзі. Спокою на цій землі не було. Довелося знову

братися за зброю. Тимофій Строкач як секретар комсомольського осередку з групою хлопців-односельчан пішов у чонівський загін*.

Вдень чонівці на залізниці заміняли шпали, рейки. Поруч у козлах стояли їхні російські трьохлінійки, японські арисаки, американські вінчестери, добуті партизанами в минулих боях з інтервентами та під час диверсійних акцій на залізниці.

А вночі... Вночі бійці-чонівці спали одягненими, взутими, готові в будь-яку мить піднятися по тривозі і відбити напад бандитів-білогвардійців.

У чонівському загоні Тимофій Строкач по-справжньому зрозумів, що означало працювати й боронити свою ж працю в бою. Кайло, лом, лопата, гаечний ключ — і гвинтівка.

Безперервно напружене, часом на волосині од смерті бойове життя навчило юного Строкача чути навіть уві сні, бачити в безпросвітній темряві, розпізнавати шерехи, звуки, кроки. Досвід мисливця Тимофію добре знадобився. Чонівець Строкач, звичайно, в ту пору ще не міг знати, що потім у житті вже ніколи не буде спокою ані на один день, ані на одну годину, тому що віддасть він усього себе, своє життя службі на державному кордоні на багато років.

На початку 1924 року Тимофій Строкач добровільно вступив бійцем до Окремого Троїцького кавалерійського полку, який дислокувався у Спаську. На той час полк виконував функції прикордонних військ по ліквідації бандитизму в Спаському і Чугуївському районах. В місті Імані на річці Уссурі була утворена прикордонна комендатура, якою командував досвідчений чекіст-держжинець Орлов.

Якось начальник комендатури викликав бійця Строкача і сказав:

— Ви будете командиром взводу!

— Та я ж рядовий червоноармієць! — заперечив Строкач.

— Знаю, — відповів Орлов. — Пошлемо вас учитися, і ви неодмінно станете червоним командиром.

Роботи і турбот у прикордонників було більше ніж досить. Майже щодня доводилось затримувати контрабандистів, які пробиралися на радянську територію з Маньчжурії. Шаленіли несамовито білогвардійські банди. Раз по

* ЧОН — від рос.: «части особого назначения» — частини особливого призначення.

раз у смузі кордону на Уссурі погримувала перестрілка. Не стихали постріли у селах, де куркулі чинили бандитські розправи над активістами, селянами. Куркульня підтримувала бандитів продовольством.

Чимало горя приносила жителям банда колишнього царського офіцера Даренського. Білокозаки переодягалися у форму червоноармійців, обманюючи людей, а потім повзвірячому розправлялися з ними. Десятки комуністів, комсомольців, активістів, учителів були розстріляні бандитами Даренського у тайзі. Банду цю треба було знищити.

Бойова операція розпочалась з розвідки, яку здійснював взвод Строкача. Прикордонники вистежили противника. Можна було почекати, поки підійде підкріплення, і тоді вдарити по ворожому табору. Але бандити, як це вже траплялося, почувши наближення червоноармійських взводів, утікали за кордон, ховалися на тій стороні.

Усе залежало від Строкача: чекати своїх або самому атакувати переважаючого за чисельністю ворога. І Строкач, не гаючи часу, почав діяти.

Спалахнув нерівний бій. Прикордонників тільки сорок, а білокозаків — дві сотні. Однак Даренський став унікати одвертої сутички, намагаючись вислизнути в Маньчжурію. Відомо ж бо, що бандити — вояки проти беззбройних!

Саме це й передбачив молодий командир Строкач. Червоноармійці, взявши білокозаків у напівкільце, зустріли їх прицільним кулеметно-гвинтівочним вогнем. Залп за залпом. Ще. Коні дико іржали й скидали зі своїх спин убитих бандитів. Десятки їх уже на землі. Інші самі зіскочили з сідел і поквапливо залягли, відстрілюючись.

Притиснуті до землі вояки Даренського не наважувалися зійтися врукопашну. Тяжко і прикордонникам. І в цю мить молодий командир подумав, що в житті може трапитися ще більш жорстокий бій, ще складніші ситуації. То хіба місце зараз невпевненості, розпачу! І він зненацька гукнув до білобандитів:

— Здавайтеся, зрадники Батьківщини!

Ці слова пролунали серед раптової паузи, і чути їх було далеко. У ворожому стані вони викликали подив. Яка зухвалість! Якихось три-чотири десятки прикордонників пропонували здатися добре озброєному, вишколеному воювцтву. Даренський не втримав і наказав:

— В атаку!..

Та голос білогвардійця потонув, був заглушений могутнім «ура», що наростало, накочувалося, як океанська хви-

ля. Строкач уже знав, що то вдарив з тилу по бандитах ескадрон кіннотників, яких привів червоний командир Орлов.

Потрапивши в оточення, вороги зананікували. Кидаючи зброю, коней, вони заметушилися. Багато їх побігли під зливу куль, на вістря багнетів Строкачевих прикордонників.

Минуло ще кільканадцять хвилин гарячого бою, і банда була розгромлена. Вбито і самого атамана Даренського.

Перемога! Яке прекрасне почуття, що ти переміг, хоч і тяжкою була ціна перемоги.

У цьому ж селі Ракитне і поховали прикордонники загиблих бойових побратимів.

Вище командування прикордонних військ ОГПУ високо оцінило особисті дії Тимофія Строкача. А начальник Іманської комендатури товариш Орлов у службово-бойовій характеристиці написав про комсомольця Тимофія Строкача: «Прекрасний стройовий командир, людина великої мужності і ясного розуму, справжній прикордонник, товариський, повний очарування хлопець...»

Через сорок років після тих подій ветеран-прикордонник Петро Михайлович Первушин розповідає:

— З Тимофієм Строкачем я прожив в одній казармі три роки. Жилавий, високий, з сильними довгими руками і ясним, трохи суворим поглядом — таким він залишився в моїй уяві. Як ніхто з нас, Тимофій умів орієнтуватися у будь-якій обстановці, виявляючи у діях сміливість і винахідливість. Ані за яких обставин Строкач не розгублювався — чи то в бою, чи на оперативній роботі. «Від Строкача не втече жоден контрабандист!» — говорили всі в Іманській комендатурі.

Він був здібним організатором молоді. Тимофія поважали всі місцеві комсомольці. Це важливо для нас, бо без активу по-справжньому забезпечити охорону кордону не можна. Строкач якраз і був отим надійним зв'язковим між прикордонниками й активом — комсомольцями міста Імана й навколишніх сіл...

Петро Михайлович надовго замислився, а потім продовжив:

— Служба в прикордонних військах була дуже складною і відповідальною. Прикордонник повинен мати цілий комплекс професійних якостей: бути добрим бійцем і оперативником, досвідченим чекістом, уміло орієнтуватися в

обстановці і, звичайно ж, бути політично зрілою людиною, здатною розібратися у кожній конкретній особі. Важливим об'єктом нашої служби був не лише кордон, а й тил, оскільки у віддалених селах і містах бандити намагалися знищувати партійно-радянський актив, комсомольців.

Тимофій Строкач уже в двадцять літ володів якостями зрілого прикордонника. Людина одержима й здібна, він був одним з активних будівничих і організаторів прикордонних військ, віддавав цій важливій роботі всі свої знання, вміння, талант, невгасиму енергію і, можна сказати, життя. Тому Тимофій Амвросійович Строкач і пройшов бойовий шлях від солдата до генерала, від молодшого командира до начальника прикордонних і внутрішніх військ Союзу РСР...

Весняного дня Тимофій зійшов на станції Свіягіно з поїзда. Його преміювали відпусткою на тиждень за відмінну службу на кордоні.

Тимофій поспішав до рідної домівки, як і того дня, коли біг від Хитренків, з цієї ж станції у Білоцерківку повідомити командира Баранова про підступний намір японців розбити партизанський загін.

Як і тоді, на серці неспокій. А чому? Не міг знати. Серце мовби віщувало біду.

Село вже недалеко. Ось і поле. У безмежній синяві неба по-весняному щедро світило сонце. Над щойно зораним полем курився прозорий димок. То дихала свіжа рілля. У високості співали жайворонки, то підіймаючись, то падаючи до самісінької землі. Дзвеніла їхня неповторна пісня.

Тимофію здалося дивним, що на комунівському полі не було людей. Тільки плуги та борони. А ось і знайомий плуг із здряпиною на лемеші, за яким завжди ходив батько. На лемеші загусли цівки крові. Кров була і в борозні. Серце стислося від болю: «Невже? Невже вбили когось з наших?.. Тату?!» — волала вся душа Тимофія. Яке ж протиприродне вбивство! Людина вийшла орати ниву, а її вбито підступно, зрадницьки.

Ось так, їхав з Іману у відпустку, сподіваючись на радісну зустріч з рідними, яких любив усією душею, а потрапив на похорони батька. Голову комуни Амвросія Федосійовича Строкача застрелили з куркульського обріза в цей сонячний квітневий день 1925 року на полі.

Над труною нахилили червоні прапори недавні парти-

зани, бійці Народно-революційної армії, нині комунари. Земляки прощалися з Амвросієм Строкачем.

Труну опустили в яму, і вже почулося, як стукала земля об дошки. Тимофій до болю прикусив губу і прошепотів: «Тату! Рідний! І я теж стану комуністом. Я продовжу твоє!.. Клянуся!..»

Комунари тричі вистрілили з гвинтівок, салютуючи бойовому і трудовому життю Амвросія Строкача. Сполошилося на деревах гайвороння і здійнялося в безхмарне, осяяне сонцем небо.

Хтось почав пісню, яку тут же підхопили усі:

По долинам и по взгорьям...

Цю пісню любив Строкач-батько. Як і свої рідні українські пісні. Улюбленою вона стала і в наймолодшого з Строкачів...

У грудні 1927 року Амурський окружком партії прийняв Тимофія Строкача в лави ВКП(б). Це сталося уже після закінчення Мінської школи прикордонників, куди послали Строкача вчитися з Іманської прикордонної комендатури. З школи червоний командир Строкач поїхав служити на береги Амуру.

Як і на Уссурі, так і тут, на Амурі, було неспокоїно. Міцність радянських кордонів тепер промацували західні імперіалісти кігтями білогвардійців, що осіли на південному березі Амуру, в Китаї. Під виглядом контрабандистів на північний берег ріки намагалися пройти шпигуни й диверсанти.

Напружене життя застави вимагало від нового начальника віддавати себе службі до останку. Строкач часто виїжджав на оперативні завдання, які тривали іноді по кілька днів.

Дома залишалася Поліна. Доля подарувала Тимофію добру, милу й чуйну дружину. Вона розуміла труднощі і навіть загрозу життю на кордоні. Та говорити про це не сміла. Мовчала молода вчителька і про те, що їй, одній, без чоловіка, боязко залишатися на квартирі. Особливо зачайлася тривога на серці, коли носила під ним дитину. Лише якось сказала чоловікові: «Тимо! Принеси мені гвинтівку і набоїв. Про всяк випадок...»

І він приніс дружині гвинтівку і набої. З того часу вчителька Поліна Марківна Строкач вважала себе бійцем-прикордонником.

Обстановка по той бік кордону загострювалася. Влітку 1929 року здавалося, що ось-ось розпочнеться війна і до війну неодмінно підтримають недобиті банди білогвардійців, куркульня. Прикордонники знаходили в селах і поблизу населених пунктів у тайзі схованки зброї, перехоплювали рибальські шаланди з військовим спорядженням, яке привозили порушники кордону з китайського берега.

Становище на заставах ставало вкрай напруженим. Строкач вирішив одвезти дружину Поліну і кількадесячому доньку Людоньку у Благовещенськ.

Був тихий погожий вечір. На палубі пароплава стояли й сиділи пасажери — цивільні люди і прикордонники. Ще були тут моряки з Амурської військової флотилії. Пасажири милувалися Амуром, берегами, зарослими вербами, островами, що потонули у верболозі, і рудуватими від променів вечірнього сонця хвилями. Проміння те вигравало зайчиками на гребенях пінястого валу, що здіймався за кормою судна.

Під гармонію червоноармійці наспівували «Амурские волны», і мелодія доречно доповнювала пейзаж, створюючи задумливий настрій; це була та єдина симфонія природи, в якій усе так міцно і органічно пов'язано: і могутня ріка, і призахідне червонясте сонце, і чисте небо, і пароплав, у якому дихала, здригаючись, парова машина, і люди на палубі, і пісня.

На серці у Строкача бентежно від почуття, що пливеш по одній з великих річок світу.

— Яка краса навкруги! Можна уявити, як цієї величавості побоювалися першопрохідці, ступивши на ці береги,— сказала Поліна.— Куди тече ріка? Де її кінець? В Охотському чи в Японському морі?

— Все одно: у Великому, або Тихому, океані! — відповів молодий моряк.

— Але тоді першим землепрохідцям усе це треба було з'ясувати, щоб нанести Амур на карту, бо приток і рукавів на річці безліч,— задумливо мовила вчителька.

Тимофій Строкач сидів поруч і тримав на руках доньку, закутану в ковдру. Дитина мирно спала, відчуваючи великі теплі руки батька.

Строкач прислухався до пісні, а коли вона стихла, до плескоту амурської хвилі, що біла в борт пароплава.

— Тимо! — покликала дружина.— Коли зайде сонце, Амур стане настороженим, якимось таємничим...

Зненацька пролунали постріли з правого берега. Це

вдарили по пароплаву білокитайці з кулеметів та гвинтівок. Строкач відразу ж передав донечку Поліні й гукнув:

— До зброї!.. Жінкам у трюм! Полю, миттю у трюм!

Поліна інстинктивно прикрила собою доньку і побігла слідом за іншими.

Білокитайські бандити не вгавали. Вони все поливали й поливали свинцем палубу і вже поранили кількох пасажирів.

— До зброї! — ще раз гукнув до прикордонників і матросів Строкач.

Однак ті вже строчили з ручного кулемета, били з гвинтівок. Стрілянина посилювалася. Раптом Строкач почув переляканий крик своєї доньки: дружина ще не спустилася в трюм. Од цього крику він жахнувся.

— Вогонь! Вогонь по бандитах! — закликав Строкач кулеметників. І в голосі тому лунала ненависть до паліїв війни, жаль і туга за дітей. Він думав про доньку. «Бідне дитя! Ти ще не з'явилося на світ, а вже здригалося у череві матері, разом з матір'ю, від пострілів, що луною котилися на кордоні. Тепер тобі ще й року немає, і ось життя твоє може раптом обірватися. Бідні діти! Невже ви й виростатимете під кулеметну стрілянину, як під коліскову пісню?.. Бідні наші діти! Клята війна, що позбавляє вас справжнього дитинства!»

...Майже п'ять місяців точилися бої уздовж далекосхідного кордону.

Рішуче і сміливо діяла оперативна група Тимофія Строкача в складі Особливої Червонопрапорної Далекосхідної армії, якою командував В. К. Блюхер. За мужність, відвагу, особисту ініціативу «краском» (червоний командир) Тимофій Строкач був нагороджений іменною зброєю — шаблею і годинником.

У послужному списку прикордонника Строкача з'явиться і такий запис: «З березня 1930 року по жовтень 1932 року служив помічником начальника комендатури прикордонної дільниці і начальником школи молодших командирів прикордонного загону в Даурії».

Край цей, мабуть, і існує для того, щоб довести прикордонникам і людям, які там живуть, що таке труднощі. Яюсь Тимофій Строкач ішов на одну із застав. Зненацька подув сильний, зі швидкістю тридцять чи й сорок метрів на секунду вітер. Таке трапляється у Даурії часто. Хмари снігу з пилом затулили місяць і зорі. В ту ніч був трид-

цятиградусний мороз. Холодний вітер, як голками, пронизував куртку і кожушанку. Здавалося, ось-ось вітер зірве з голови башлик. Тим часом руки в рукавицях стали ніби не свої, одерев'яніли.

«Та, мабуть, на землі є місця ще більш холодні. На острові Врангеля, на Землі Франца-Йосифа. Однак і там живуть і працюють полярники. Тут, може, й легше!» — заспокоював себе Строкач, бо вже звик за роки служби на кордоні в екстремальних ситуаціях думати про ще більші труднощі. Тоді йому легше було боротися й виходити з безвиході.

Однак лютий вітер ніби підслухав ці думи і став зовсім немилосердним. Тепер у Тимофія закоцюбли і ноги. Він упав. Став підніматися. Та це не так просто. Вітер таки серйозно викликав прикордонника на двобій. Нарешті Тимофій піднявся, пішов уперед, назустріч вітру, в напрямку застави. Однією рукою затуляв обличчя, іншою притримував маузер, що висів при боці. Ще упав: утриматися на ногах не в змозі. Боляче вдарився об засніжену каменюку.

До застави зостався якийсь кілометр. Та Строкачу здавалося, що відстань у ці хвилини видовжилася у сотні разів. «Та я пройду! Ну, Тимко! Вперед! — наказував він собі, як і колись, біжучи зі станції Свягіно в Білоцерківку. — Ну ж бо! Не гинути ж тут. Життя твоє, Тимку, знадобиться і на потім! Характер у тебе є? Вперед!..»

У вітра теж характер, і він ще раз повалив на сніг Тимофія. Довелося повзти. «Оце халепа! Напишуть Полі, що замерз твій Строкач на плоскогір'ї в Даурії. Як герой замерз!»

Од цих слів стало і гірко, і навіть смішно. Напружуючи сили, Строкач усе повз і повз. Нарешті його помітив боєць, який патрулював біля застави.

— Сій, хто йде?.. —

І Строкач прошепотів пересохлими од морозу губами:

— Не йде... А повзе помічник начальника комендатури прикордонної дільниці...

ЗАХІДНИЙ КОРДОН

Після закінчення Вищої прикордонної школи в травні 1935 року капітана Строкача послали на західний кордон. Це була перша зустріч з Україною — батьківщиною його батьків і братів.

На західний рубіж Вітчизни Тимофій Строкач прибув з характеристиками, де відзначалося, що командир-прикордонник Строкач рішучий, енергійний, наполегливий, ініціативний, дисциплінований, швидко і правильно розбирається в оперативній обстановці, приймає рішення самостійно і твердо втілює їх у життя, довіряє своїм підлеглим. Оця довірливість у товариській натурі Строкача відзначалася як надмірність, тобто як недолік, на думку начальства, яке підписало цю характеристику.

Що ж... У житті рідко трапляються люди без недоліків. Однак Тимофій Строкач виявився зовсім «несамокритичним» і в думках, і в діях стояв на своєму: «Без віри командира у своїх бійців не можна домогтися успіху, перемоги в бою. Важливо лише, щоб оцю його віру відчули підлеглі і пройнялися почуттям відповідальності за себе і незаперечною вірою у свого командира...»

На західному кордоні капітан Строкач спершу потрапив у Славутський загін, та вже наступного року його призначили начальником штабу 25-го Молдавського прикордонного загону. Незабаром його було висунуто кандидатом у депутати Верховної Ради СРСР першого скликання від Могилів-Подільського виборчого округу.

Напередодні виборів Строкач часто виступав перед робітниками, воїнами, колгоспниками. Особливо Тимофій Амвросійович хвилювався перед селянською аудиторією. В пам'яті щоразу поставав рідний батько, вбитий бандитами-куркулями на першій комунівській ниві у Примор'ї, вчувалися слова власної клятви над його могилою. «Чи ж став я таким, як клявся бути в житті?..»

Так, довірені особи на передвиборних зборах говорили, що капітан Строкач — віддана Комуністичній партії людина, досвідчений прикордонник-чекіст. У службових стосунках з підлеглими командирами він намагався знайти до кожного індивідуальний підхід, знати, на що здатний той чи інший, щоб використати його саме там, де він найбільше потрібен. Нещадно вимогливий до себе Строкач і своїм підлеглим прищеплював почуття особистої відповідальності за доручену справу, за долю товаришів. Почуття відповідальності рідне поняттю «ініціатива». Це готовність взяти тяжку ношу на свої плечі в критичних ситуаціях, виявити своє «я», не боячись думки начальства, командування.

Обстановка на західному кордоні ставала дедалі напруженішою. Реакційні кола імперіалістичних країн намага-

лися заслати в Радянський Союз через сусідів з ним боярську Румунію і буржуазну Польщу шпигунів, диверсантів. І всю цю наволоч, що переповзала на нашу землю, треба було знешкодити. Вартові кордону діяли самовіддано і чесно, а разом з ними і начштабу 25-го прикордонного загону.

...Повернувшись з 1-ї сесії Верховної Ради СРСР, Строкач, на той час уже призначений начальником загону, відвідував підпорядковані йому застави. Того дня дуже задощило, а в Карпатах особливо, де вже кілька днів не вщухали зливи. Дністер ущерть переповнився каламутною водою, клекотів, бурунився. Хвилі, вихопившись з лівого радянського берега, затопили прибережну вулицю Могилева-Подільського.

Водяний вир ніс дошки, обаполи, все дерев'яне, що зустрічалося на його шляху. Потрапили в полон течії і двоє хлопчиків, які схопилися руками за стовбур вирваної з корінням тополі. Їхнє відчайдушне «Рятуйте-е!» почули бійці застави, на яку щойно приїхав Строкач, і прожогом кинулися до човнів.

Не вагаючись і не розмірковуючи, начальник загону також скочив на осідланого коня і рішуче натягнув повід, притиснувши шпори до боків буланого.

— Ні-но... Вперед! Ну ж бо! Іди. Іди у воду! — лагідно вмовляв він тварину.— Хлопці ж пропадають...

Кінь, хоч і навчений, зараз прямував в оскаженілий сірий потік неохоче, оглядаючись на берег. Та все-таки послухався хазяїна і пішов, задерши голову, долаючи прудку течію, що несла неподалік дерево і хлопців.

Нарешті Строкач побачив перелякані обличчя потерпілих і, вже схопивши рукою одного з них, притягнув до себе, посадив на коня: Ще напружився і таки дістав другого.

— Тримайся за сідло!

Хлопець, відчуваючи, що вже іншого порятунку для нього не буде, наче прикипів до сідла. Та, на біду, капітан Строкач не втримався. Ліва нога вислизнула зі стремена, і він упав у воду. З остраху, а може, з бажання тепер врятувати свого рятівника хлопці вчепилися у плече, в руку командира-прикордонника.

Сутужно стало і буланому. Кінь з ляком дивився на хазяїна, на дітей і форкав. Ось-ось і він набере у вуха води...

Критична мить. Життя всіх на волосинці. І капітана теж, бо він не вмів плавати. «Яка ганьба для прикордон-

ника, для людини взагалі!.. — подумав Строкач, лаючи свою долю і самого себе.— Яка безглузда смерть!..»

Однак не дримали в ці драматичні секунди бійці прикордонної застави. Вони встигли піделивти моторним човном до потопуючих і цупкими руками витягли з води дітей і свого командира, схопили за вуздечку буланого.

Човен розвертався, щоб іти до берега. Мокрий з ніг до голови Строкач сидів у ньому і від сорому не підводив голови. Та побачивши усміхнені оченята малюків, пригорнув їх до себе. На серці зробилося легко: діти врятовані! А заради них можна було ризикнути і собою...

— Спасибі, товариші! — подякував він бійцям.— Ви врятували хлопчиків. Колись і вони стануть прикордонниками! Вірно ж? — звернувся капітан до одного, а потім до другого хлопця.— І ще прошу вас... Ані пари з уст моїм — дружині й доньці, що я оце купався у Дністрі.

— Єсть «ані пари з уст»! — пообіцяв моторист-керманіч.— Головне діло — оці два розбишаки живі-здорові, та й вам допомогли... — не договорив він.

— Не допомогли, а врятували,— уточнив Строкач.— Я не вмю плавати.

Від подиву червоноармійці роззявили роти і презирнулися, поглянувши на свого командира з депутатським прапорцем, орденом Червоної Зірки і медаллю «XX лет Рабоче-Крестьянской Красной Армии»...

У 1940 році на XV з'їзді Комуністичної партії (більшовиків) України Т. А. Строкача обирають членом ЦК КП(б)У. Того ж літа 25-й прикордонний загін готувався до передислокації. Але цьому передувала дуже важлива подія.

В червні 1940-го уряд СРСР зажадав від королівської Румунії виведення її військ з Бессарабії та Північної Буковини, незаконно відторгнутих од Країни Рад румунськими боярами в 1918 році.

Як депутат Верховної Ради СРСР полковник Строкач був уповноважений радянським урядом на ділянці 25-го загону підписати угоду з румунським представником про передачу території Бессарабії Радянському Союзу.

Церемонія підписання угоди відбулася на мосту через Дністер, що з'єднував дорогу Тирасполь — Бендери. Тисячі людей з'юрилися біля мосту з обох боків Дністра.

Строкач, як і всі присутні, переживав урочисті хвилини. Молдавани віднині будуть в одній республіці, в одній Радянській державі. Кров була пролита борцями молдав-

ського народу в боротьбі за владу Рад у 1917—1918 роках недаремно.

З лівого і з правого берегів все йшли і йшли люди з червоними прапорами до мосту, який був між ними державним кордоном протягом двадцяти двох років. Тепер цей кордон знято. Молдавська нація возз'єднана. Як бурунилася могутня і швидка течія Дністра, так хвилями в обидва береги хлюпала людська радість.

— Хай живе Радянська Молдавія!

— Хай живе Радянський Союз! — вигукував натовп.

Одразу ж після визволення Бессарабії і утворення союзної Молдавської Радянської Соціалістичної Республіки 25-й прикордонний загін передислокувався в лівого берега Дністра на річку Прут. Штаб загону розташувався у Кагулі. Тому загін став називатися ще й Кагульським. Начальник загону полковник Строкач і начштабу майор Фадєєв старанно вивчали нові рубежі, які тепер доведеться охороняти прикордонникам.

У жовтні 1940 року Т. А. Строкача було призначено заступником наркома внутрішніх справ Української РСР і начальником Управління прикордонних військ НКВС України і Молдавії. Тепер на його плечі лягла робота по зміцненню кордону не лише на ділянці рідного 25-го загону, а й багатьох сотень кілометрів — од Дунаю на півдні до Волинських озер на північному заході України.

Невтомно, самовіддано працював Строкач як командир, начальник управління, як депутат. Багато днів він перебував на кордоні, робив усе, щоб побудувати вздовж нього укріплення хоча б польового типу, щоб переозброїти застави, забезпечити їх радіозв'язком.

«Та хіба може бути кордон на замку,— весь час на умі у Строкача,— без довготривалих оборонних споруд, оснащених гарматами, кулеметами, засобами зв'язку?.. Для побудови усієї системи оборони потрібно багато заліза, цементу, лісу, не кажучи вже про інженерів, робочу силу!..»

І полковник Строкач ставить це наболіле питання перед Наркоматом внутрішніх справ СРСР, у підлеглості якого перебувають прикордонні війська, турбується про будматеріали і людські ресурси в урядових інстанціях.

Однак молодий заступник наркома розумів, що держава не могла негайно звести вздовж усього західного рубежу надійні оборонні споруди. На це потрібні були і кошти, і час. «Нову смугу кордону на Дунаї, Пруті, Сані, на Західному Бузі треба укріплювати своїми силами! — ро-

бити він висновок. — І негайно, не чекаючи ні допомоги, ані команди «згори»! Тільки так! Тільки самим треба докласти праці, сил, уміння, винахідливості, бо ніхто за нас оцей кордон у разі нападу агресора захищати, обороняти не буде. З нас питає народ, з мене особисто як начальника Управління прикордонних військ України й Молдавії, як члена ЦК КП(б)У, як депутата Верховної Ради СРСР!..»

За минулі півтора року, відколи був підписаний пакт між Німеччиною і СРСР про ненапад, німецько-фашистські війська окупували більшість держав Європи, їхніми одвертими союзниками стали Італія, Угорщина, Румунія і Фінляндія, за Гітлера стояв іспанський диктатор Франко. Оформилася антирадянська коаліція Берлін — Рим — Токіо. Отож на початку 1941 року прикордонники західних рубежів відчували на собі подих хижака-агресора, якою була гітлерівська армія.

Тим часом прикордонники колишнього загону Строкача з допомогою місцевого населення до сьомого поту упрівали на будівництві оборонних споруд. Вони вже спорудили кілька десятків міцних довготривалих польових споруд з шістьома-вісьмома амбразурами, що йменувалися блокгаузами. Блокгаузи будувалися за кілометр, півтора від застав з таким розрахунком, щоб уся площа між ними прострілювалася. Особливу увагу полковник Строкач і новий командир 25-го загону майор Фадєєв звертали на місця можливої переправи агресора через Прут. Блокгаузи між собою з'єднувалися ходами сполучення, доповнювалися окопами. Траншей, окопів на кожній із застав було зо два кілометри. В блокгаузи провели телефонний зв'язок. До січня 1941 року прикордонники 25-го загону збудували більше сотні блокгаузів, спорудили півста кілометрів дряних загорож. Кожна комендатура мала для штабу капітально обладнаний польовий командний пункт, а навколо нього вогневі точки. Були й спостережні пункти для резервів і для польових військ, що прибудуть на допомогу прикордонникам. Штаб загону теж мав добре обладнаний польовий КП на безіменній висоті і сітку СП, з яких проглядалася територія потенціального противника на 15—20 кілометрів. Неподалік висоти знаходився СП від армійців.

Будівництво першої укріпленої лінії на ділянці 25-го загону завершувалося. Командування вже відреконгносцирувало й другу смугу.

А хмари на тій боці кордону не розвіювалися. Навпаки, ставали дедалі грізнішими. З самого першого дня нового 1941 року з правого берега Пруту вчинено напад на 5-у заставу 25-го Кагульського загону. Порушники з піхотного полку, що протистояв заставі лейтенанта Тужлова на тому березі, перейшли по льоду річку і зрубали куці на нашій землі. Тут їх і накрили прикордонники. На місце події прибув полковник Строкач і заявив протилежній стороні рішучий протест. Ті відповіли, що буде створена комісія, яка й розслідує «випадковий» інцидент. Іншого разу ця ж застава, що охороняла залізничний міст і міст для гужового та автомобільного транспорту через Прут, була обстріляна з гармат снарядами, виготовленими... в Німеччині. Про це свідчили написи на осколках, які знайшли прикордонники.

Виготовлено в Німеччині... На оперативній карті, що висіла у кабінеті заступника наркома внутрішніх справ полковника Строкача, з'являлося все більше знаків і цифр з номерами дивізій і полків, котрі підтягувалися до кордонів України й Молдавії. Це були полки й дивізії гітлерівського вермахту.

Надходили до нього також повідомлення із західних областей республіки, воз'єднаних восени 1939 року з Радянською Україною, про те, що там з'явилися банди українських буржуазних націоналістів, активізувалася їхня агентура, закинута з Німеччини. Націоналістичні найманці фашистів були забезпечені зброєю і навіть радіозв'язком.

Та найбільшого клопоту завдавали прикордонникам групи шпигунів і диверсантів, які засилялися на радянську землю. Лише за п'ять місяців сорок першого року прикордонні застави України й Молдавії знешкодили кількасот лазутчиків і диверсантів, що користувалися радіозв'язком, були навчені засобам таємного листування, а радисти мали шифри. Все це означало, що фашистське командування вперто намагалося «промацати» дислокацію частин Червоної Армії, їхню боєздатність і підготуватися до диверсій на оборонних об'єктах, особливо на залізничних мостах.

У червні сорок першого в повітряний простір Радянського Союзу раз по раз вторгалися німецькі розвідувальні літаки і навіть поодинокі бомбардувальники. Однак стріляти із зенітних гармат по літаках-порушниках, зустрічати їх вогнем винищувачів заборонялося. Це розпо-

рядження вже часто викликало невдоволення серед командирів і рядових червоноармійців частин, які дислокувалися поблизу державного кордону.

15 червня 1941 року до Києва з Москви прийшли вчорашні газети «Правда» й «Известия», в яких було надруковане повідомлення ТАРС. Строкача особливо вразили і стурбували рядки про те, що чутки щодо намірів Німеччини не мають під собою ґрунту... Од цих слів у нього зайшлося серце. «Це не так. Оці слова більше адресовані правителям Німеччини, а не прикордонникам, не воїнам Червоної Армії! І треба, щоб це повідомлення ТАРС командири і бійці на кордоні зрозуміли як звернення уряду бути пильними. Треба летіти на кордон сьогодні ж! Побувати у штабах округів, загонів і на заставах...»

За годину для нього на Жулянському аеродромі був підготовлений одномоторний Р-5, надійна машина як у польоті, так і під час посадки, оскільки не потребувала аеродромних умов. На такому літаку герої-пілоти рятували челюскінців сім років тому, вивозячи людей з крижини.

Вже в повітрі Строкач думав про зв'язок між реальною обстановкою по той бік кордону, на кордоні і повідомленням ТАРС. У повідомленні на весь світ (і передусім для світової громадськості) висловлювалися мирні наміри СРСР і заперечувалися факти грубого порушення пакту про ненапад з боку німецької сторони. А насправді вже з січня 1941 року, неначе по команді, на багатьох ділянках кордону траплялися інциденти. На річці Прут особливо.

Весну і початок літа сорок першого року прикордонники на берегах Західного Бугу, Сану, Дунаю і на річці Прут, у буковинських Карпатах і Прикарпатті зустріли упертою працею. Будували вогневі точки, копали траншеї, провадили рекогносцировку місцевості для другої лінії оборони. І, звичайно ж, займалися бойовою, політичною підготовкою, готувалися до вечорів художньої самодіяльності, до спортивних олімпіад прикордонних округів. Без цього життя кожної застави немислиме.

Найбільше хвилювала начальника Управління прикордонних військ полковника Строкача бойова готовність застав, моральний дух, настрої червоноармійців, молодших і середньої ланки командирів. Строкач проводив короткі, конкретні наради з командним складом округів,

загонів і комендатур, бесідував з начальниками прикордонних застав і неодмінно виступав перед червоноармійцями.

Цього ранку він уже побував на 11-й заставі лейтенанта Кузьми Ветчинкіна, на ділянці якого знаходився міст і де не раз доводилося давати відсіч порушникам кордону. Ще більше інцидентів траплялося на 5-й заставі лейтенанта Василя Тужлова. Застави і людей на них полковник Строкач знав добре, бо це був його рідний прикордонний загін.

На 5-й заставі Строкача чекала неприємна новина. З міста Броди Львівської області повідомили, що годину тому три німецьких військових літаки приземлилися на полі. Пілоти вилізли з машин і затіяли розмову з колгоспницями, стверджуючи, що вони збилися з курсу. Та «зблукалих» цікавила дислокація частин Червоної Армії поблизу Бродів. Про це сказали жінки червоноармійцям, котрі невдовзі заарештували нахаб-зальотників.

Вислухавши повідомлення з Бродів, Строкач обурився:

— Літаки при ясному сонці збилися з курсу!.. Негайно повідомте про це в Москву!..

Коли розмова скінчилася, полковник Строкач поклав телефонну трубку і подумав: «То німецькі снаряди, а тепер уже і літаки завітали...»

Було над чим подумати. Та що тут вдієш. Прикордонникам треба робити своє, і Строкач запитав у начальника 5-ї застави:

— Люди уже зібрані?..

— Так точно! Особовий склад застави вишикуваний.

Полковник Строкач і лейтенант Тужлов підійшли до строю бійців.

— Товариші прикордонники! — звернувся Строкач. — Приховувати від вас не стану, та ви й самі бачите, що на тім боці кордону скупчуються грозові хмари. Люди ви обстріляні, бували, і мені нема потреби доводити, що в разі нападу ворога вам відразу ж доведеться зустрітися з ним віч-на-віч. Б'ючись з противником, думайте, мисліть, шукайте навіть з безвиході вихід. Витискуйте зі своєї зброї усе, на що вона здатна.

Строкач змовк, ніби прислухався до вітру, що дув з бессарабського степу: Потім поглянув на лейтенанта Тужлова й продовжував:

— І ще одне: народ вірить у вас, товариші! Виправ-

довуйте це довір'я у будь-якій обстановці і до останньої можливості. Пам'ятайте: ніхто за мене, полковника Строкача, за кожного з вас особисто воювати не буде, якщо я, всі ми сміливо не підемо в бій. Не в чийхось, а в наших руках доля Батьківщини. Відчуйте це серцем і помислами, і тоді ніякий ворог не буде страшний.

— Застава згідно з вашим наказом, товаришу полковник, перебуває в повній бойовій готовності,— неголосно сказав лейтенант Тужлов.

— Служимо Радянському Союзу! — відповіли червоноармійці.

Полковник Строкач пішов повз стрій, часто зупиняючись. Він перемовлявся з прикордонниками, намагаючись заглянути, здавалось, не лише в їхні очі, а й у душі.

Незважаючи на те, що більшість військових, та й навіть цивільних людей знали, що війна з Німеччиною неминуча вже тому, що це була гітлерівська, фашистська Німеччина, яка після загарбання багатьох країн стала посилено, несамовито готуватися до війни з Радянським Союзом, що війна ця могла спалахнути у будь-який день, все ж ніби друга свідомість твердила: «А може й не буде. Пакт же!!!» В усякому разі нежданого, раптового нападу і в штабах армії, флоту, і у військах не чекали, вірніше, нікому не хотілося, щоб так сталося. Чимало вояцьких начальників були заколисані благодушністю, вважаючи, що уряд у видніше, яка там обстановка.

Та цього не можна було закинути прикордонникам наших західних рубежів. Вони бачили, що діється по той бік кордону, і посилювали пильність і бойову готовність.

21 червня. Субота.

Як завжди в передвихідний день, робота в наркоматі закінчувалася трохи раніше. Всі поспішали на відпочинок, готувалися до виїзду за місто, на Дніпро, на дачі й в інші місця, де можна подихати свіжим повітрям, виспатися за весь тиждень. Кожний співробітник збирався провести вихідний день так, щоб якнайкраще відпочити, щоб у понеділок 23 червня розпочати роботу з свіжими силами й знову не покладаючи рук день і ніч працювати до наступного вихідного дня.

Заступник наркома внутрішніх справ республіки полковник Строкач цього вечора не збирався ні на дачу, ні на квартиру. На неділю 22 червня в Києві було призначено навчання загонів місцевої протиповітряної оборони,

за що теж він був відповідальний. Ще й о 21-й годині Строкач сидів за планом міста, над схемами, переглядав списки командирів загонів МППО, телефонував у райони міста, вислуховував повідомлення, давав розпорядження, поради.

Подзвонила дружина Поліна Марківна: «Чи довго ти там ще будеш?..» Тимофій Амвросійович відповів: «Треба, Полю! Треба!» Замість відповіді почув тяжке, глибоке зітхання. Поліна знала, що значило в їхньому житті оте коротке слово «треба» — по ньому, неначе по військовому закону і по закону своєї совісті, жили Строкачі — Тимофій і Поліна, відколи зустрілись у селі на березі Амуру, де стояла його застава. «Треба!» — так воно і є...

Тим часом капітан Пряжев з останньої західної залізничної станції на території України інформував Строкача по прямому проводу:

— За вчорашнє порушення кордону я висловив протест німцям. Вони погодилися зустрітись зі мною. Німецький офіцер відхилив мій протест, мовляв, треба провести додаткове розслідування і ще перевірити факт...

— Вони завжди так говорять, — понуро зауважив Строкач і додав: — Бо рило в них у пуху.

— Ось і я сказав офіцерові, що приведемо сюди їхнього лазутчика з рацією. Хіба не факт?.. Тоді обер-лейтенант єхидно засміявся і промовив: «Якесь, мабуть, непорозуміння. З'ясуємо завтра вранці. А що, капітане, чудова погода цієї ночі. Правда ж?..» Я відповів: «Погода чудова, вітру нема. Але порушників кордону треба карати!» Ми козирнули один одному і розійшлися. Мене, Тимофію Амвросійовичу (так часто зверталися до Строкача по телефону, не називаючи посади й військового звання), трохи дивує ота веселість німецького обер-лейтенанта. Він був ніби напідпитку. Все позирав то на годинника, то на небо.

— А у вас який настрій? — запитав Строкач.

— Нічого. На четвертій заставі йде вечір художньої самодіяльності. Об'єднаний хор — прикордонники і сільська молодь — співає нову пісню.

«Це ж і на 5-й заставі лейтенанта Тужлова вечір самодіяльності, — пригадав Строкач. — А в Перемишлі сьогодні збори, на які приїхало багато жінок зі Львова...»

Ще сигнал з кордону. На тім боці Сану вранці якась бабуся гнала корову і гукнула на наш бік кордону: «Хлопці! Синки мої! Стережіться! Германець приготувався на-

вести міст на ваш берег!» Начальник комендатури сказав Строкачу, що вони там подумали, ніби це провокація. Коли ні, німці дійсно почали наводити зараз переправу.

«Провокація!» Уже в печінках сидить це гидке слово. «А хіба війна не є провокацією? Найбільшою у політиці провокацією!» — гнівно розмірковував подумки Строкач.

Та ось пролунав сигнал із загону Бичковського. На ділянці четвертої комендатури о 21 годині був затриманий перебіжчик — німецький солдат з 222-го полку 74-ї піхотної дивізії Ліскоф. У штабі перебіжчик сказав, що Німеччина розпочне війну проти СРСР о 3.00 22 червня. Солдат мав на увазі середньоевропейський час. Ось його слова: «Наш полк перевели в містечко Тільяш, до нового радянського кордону. Особисто я не думав, що Гітлер ризикне піти проти Росії. Та сьогодні ввечері нам оголосили: розпочинається війна! Мій обов'язок повідомити вас. Я кажу правду. Я перейшов на ваш бік, тому що ненавиджу Гітлера!»

— Вважаєте, що солдат перейшов до вас як провокатор? — запитав Строкач.

— Особисто я так не вважаю, — відповів начальник прикордонного загону.

— Негайно споряджайте перебіжчика до Києва. Я доповім про це в ЦК, у Москву...

«Емка» помчала вулицями до будинку ЦК партії, що височів поблизу Володимирської гірки, над Дніпром. На стендах освітлені електролампами афіші. 22 червня футбольний матч «Динамо» (Київ) — ЦБЧА (Москва). «Динамо» — команда Наркомату внутрішніх справ. Більшість працівників придбала квитки і піде завтра, ні, вже сьогодні має піти на цей матч сезону. В оперному — «Запорожець за Дунаєм». Карася виконуватиме Іван Паторжинський, а Одарку співатиме Литвиненко-Вольгемут, зірки радянської опери.

А ось зграйки дівчат, хлоп'ячі гурти, а далі ще натовпи молоді. «А-а! — пригадав Строкач. — Сьогодні ж у школах Києва відбулися випускні вечори. Десятикласники отримали атестати, розпрощались із школою...»

Хлопці і дівчата співали «Катюшу», «По долинам и по взгорьям» — пісню Строкачевої юності, «Посіяла огірочки», «На городі верба рясна». Луна од пісень, мабуть, відгукувалася аж на лівому березі Дніпра. Вісімнадцятирічні йшли і йшли на Володимирську гірку, щоб зустріти схід

сонця нового дня, яким стане для них у житті 22 червня 1941 року.

«Справді, який це буде день для них?». У Строкача, як ніколи, раптом зацеміло серце. «Що ж чекає на вас, хлопці й дівчата, уже ранком? Невже солдат Ліскоф сказав правду? Та мабуть же! Повинні ж бути і в Німеччині люди, які ненавидять фашизм, інтернаціоналісти!» Ще Тимофію Амвросійовичу пригадалися постріли з кулеметів на Амурі червненого вечора 1929 року. Дванадцять років минуло відтоді. Почувся несамовитий крик малесенької Людоники. Зринули в пам'яті двоє хлопчиків, котрих рятував у час повені Дністра. «Діти-діти! І ви, дівчата і хлопці! Та я б за вас усіх віддав життя, аби не було отої провокації, про яку повідомив німецький солдат. Аби не було війни!»

У Центральному Комітеті КП(б)У вислухали заступника наркома внутрішніх справ і начальника Управління прикордонних військ Строкача з настороженою увагою. Тут же зателефонували в Москву. З напруженням чекали відповіді.

Нарешті відповідь:

— Будьте напоготові. Але на провокації не піддавайтесь.

— Звичайно ж,— сказав після тривалої паузи Строкач.— У Москві хотіли, щоб перехід на наш бік німецького солдата був лише інцидентом на кордоні, бо нам треба час і час, щоб переозброїтися і доозброїтися.

— А хіба ви так не хочете? — зненацька запитав секретар ЦК Михайло Олексійович Бурмистенко.

— Хочу. Та од нас це вже не залежить,— відповів полковник Строкач.— Негайно треба попередити штаб Київського військового округу про ситуацію на кордоні, затримати тих з радянсько-партійного активу, хто не встиг покинути місто на вихідний день.

Ніч з 21 червня на 22 червня найкоротша у році. Снівають вчорашні десятикласники на київських кручах, і пісні ті луною йдуть у парку понад Дніпром, по вулицях міста.

А ось і пісня «Ой на горі та й женці жнуть», яку співали і на Далекому Сході партизани. Строкач зітхнув. Зараз на дніпрових кручах співали хлопці, прощаючись із школою, прощаючись з юністю (так уже їм судилося), що припаде на роки війни...

Цієї ночі Строкач так і не покинув свого кабінету — в і й н а.

Перші повідомлення з штабів прикордонних округів і загонів боляче і вже назавжди утнулися шпичаками у серце начальника Управління прикордонних військ України й Молдавії Тимофія Строкача.

— Кордон у вогні. Тяжко. Ведемо нерівний бій...

— Застава у вогні. Є вбиті й поранені. Стоїмо, товаришу полковник!

— На заставу ідуть танки. Десятки танків...

— Тримаємося. Всюди вибухи і вогонь...

Західний кордон СРСР палав од Дунаю до Балтійського моря... Фашистська Німеччина віроломно розтоптала пакт про ненапад і вчинила агресію, кинувши разом зі своїми союзниками на СРСР 190 дивізій.

Західний кордон у вогні...

З Ізмаїльського, Молдавського (Кагульського), Чернівецького, Львівського, Любомльського прикордонних загонів надходила нова інформація про тяжкі бої. І полковник Строкач відповідав по телефону:

— Виконуйте бойове завдання по обороні державного кордону. Стійте до останньої можливості!..

Начальник Управління прикордонних військ не обмовився. Ще о третій ночі прикордонники йшли в наряди і секрети на охорону кордону, а за годину ця місія вже відійшла в історію. Тенер треба кордон обороняти. Виходить, що недарма бійці і командири підлеглих полковнику Строкачу округів і загонів працювали на спорудженні нових укріплень.

«Тільки б протримались вони до того, як підійдуть і розгорнуться головні сили Червоної Армії»,— гарячково думав Строкач у ці перші години війни. Думав навіть тоді, коли над Києвом з'явилися «юнкерси», давно вже знані по силуетах і не лише з брошур, а й з піднебесся прикордонниками, бо ж і «юнкерси» порушували повітряний простір СРСР у травні, червні.

Передранкове небо, підігріте сонцем, яке вже зійшло, спалахнуло хмарками вибухів зенітних снарядів. Загримкотіли бомби на Жулянському аеродромі, на південно-західних вулицях Києва. Лунко бабахкали зенітки, тріщали спарені зенітні «максими».

«І в Києві теж уже війна! — подумки промовив Строкач, стоячи біля відчиненого вікна, шибки якого деренчали від пострілів.— Ось і провели бійці МППО навчання у бойовій обстановці... Як же нам тяжко буде»,— він гірко

зітхнув, сідаючи за робочий стіл, щоб прослухати нові повідомлення із західного кордону.

А тяжко було на кордоні саме в цей час...

Проти Львівського прикордонного загону й армійських частин, що там були, фашисти кинули три корпуси з танками, артилерією. Наземні сили підтримувалися авіацією. На Рава-Руську йшло чотири танкові дивізії ворога. Певне ж, що місто було першим пунктом головного напрямку гітлерівців, оскільки прикривало із заходу Львів. Однак сили тут були надто нерівні — один прикордонник і червоноармієць проти десяти, п'ятнадцяти фашистів, не рахуючи техніки. Наші бійці стікали кров'ю.

Інший німецький «клин» мав пересікти Західний Буг, містечко Любомль. Ворожих піхотинців підтримував шалений вогонь з бронепоезда. Та прикордонники встигли внести у блокаузи боеприпаси і дружно вдарили по гітлерівцях з кулеметів. Цього противник не чекав. Вогонь з блокаузів, між якими прострілювалася вся площа, змусив німців залагати і окопуватися. Ті ж, які намагалися сунути далі, були знищені. Перед амбразурами лежали гори трупів фашистських зайд, і прикордонникам доводилось розкидати ці трупи геть, аби забезпечити сектор обстрілу.

«Таки перші квіточки є! — зрадів полковник Строкач, прослухавши повідомлення з Любомля. — Здавалося, нічого особливого у тих блокаузах нема, це ж не дот. А якою нежданою перепоною вони стали на шляху ворога. Та ягідки у цій війні попереду, пани агресори!..»

Побратим Строкача по службі на кордоні майор Перекальський повідомив з Перемишля про першу перемогу прикордонників і червоноармійців. Бійці батальйону під командуванням старшого лейтенанта Паливоди і збірний загін добровольців-комуністів і комсомольців на чолі з секретарем міськкому партії Орленком, завдаючи сміливого, рішучого удару, погнали гітлерівські частини за ріку Сан, повернули Перемишль, і над будівлею міськради знову замайорів червоний прапор.

— Молодці Орленко і Паливода! Справжні орли! — вигукнув з гордістю Строкач. — Отже, можна бити, можна контратакувати фашистські підрозділи і першого дня війни...

«Що то значить не розгубитися навіть у такій безвихідній обстановці, яка сталася в Перемишлі! Що то значить, коли Паливода й Орленко взяли на себе сміливість командувати, повели бійців і здобули перший успіх. Як

вразить оцей контрудар пихатих, самовпевнених німецьких офіцерів і солдатів! Як ця перша перемога підніме бойовий дух червоноармійців, перемишляя! Отак би весь наш командний склад пройнявся відповідальністю, як командир батальйону і секретар міськкому партії...»

Строкач запалив уже другу цигарку. Він нервував, ходив по кабінету. Всіма своїми помислами був там, на рідних рубежах, на західному кордоні.

Нарешті повідомлення з Дунаю. І там начальником 79-го Ізмаїльського загону служив бойовий друг Строкача підполковник Сава Грачов.

Прикордонники, моряки Дунайської флотилії і бійці 51-ї Перекопської стрілецької дивізії трималися двоє діб. А на третій день Великої Вітчизняної війни з 79-го загону Строкачу повідомили ледь чутним голосом:

— Горить неначе й сам Дунай...

Вже о четвертій годині 22 червня агресори з мису Сатул-Ноу гарматами і мінометами обстріляли Ізмаїл, порт, бронекатери. Прицільний вогонь вели не лише середньокалиберні батареї, а й важкі гармати — з глибини ворожої території. В артилеристів були коректувальники і їхнє гніздо містилося на башті, спорудженій на мисі Сатул-Ноу.

Обстріл далекобійними гарматами тривав уже три дні. Підполковник Сава Грачов вирішив покієчтити з ворожим лівом на півострові. Його задум підтримали у штабі 287-го полку 51-ї дивізії і в Дунайській флотилії. Бійці підполковника Грачова вже побували на півострові, засікли там координати артбатареї і прихопили з собою «язика». Полонений розповів, що башта з коректувальниками посилено охороняється, на мисі крім артилерійських батарей зайняли позиції три сотні ворожих солдатів.

Верхове командування німців надавало ріді Дунай особливого значення, адже це був найкоротший водний шлях із Німеччини до захоплених Гітлером Угорщини, Чехословаччини, Югославії, до Чорного моря, звідки серйозно можна загрожувати Чорноморському флоту й усьому лівому флангу Червоної Армії на фронті.

Ніч на 25 червня. Під прикриттям темряви від лівого берега відчалило кілька бронекатерів і півтора десятка рибальських каюків. На катерах і човнах — сто прикордонників і півторааста червоноармійців-стрільців.

Ось вони вже наближаються до ворожого берега. Тиша. Минає кілька напружених секунд, і... над Дунаєм спалахує ракета.

«Вперед, прикордонники!», «Вперед!», «В атаку, переконці!» — гукають командири і політруки. У ворожі окопи, в бліндажі посипалися десятки гранат. Не встигли вони вибухнути, як застугоніли, затріщали кулемети «дегтярі» і «максими». В небо порснуло полум'я, потім пролунав грім: мінери знищили башту, з якої коректувальники стежили за радянським берегом, за Ізмаїлом, портом і вузлом зв'язку.

Через дві доби силами перекопських стрільців, бійців кілійської прикордонної комендатури та екіпажів катерів здійснилася операція «Кілія-Веке». Про неї повідомило Радянське Інформбюро. Було захоплено плацдарм на ворожому березі, здобуто чимало трофеїв, вісімсот солдатів противника потрапило в полон.

Перший плацдарм наших військ у Великій Вітчизняній війні. І червоний стяг на церковній дзвіниці в Кілії-Веке. Цими ж днями Чорноморський флот атакував Констанцу, Сулиму, а авіація завдала удару по нафтопромислах Пловшти.

Жорстокі бої точилися на ділянці 4-ї застави 79-го прикордонного загону, яка дислокувалася в гирлі Пруту. Фашистські головорізи спрямували на заставу артилерійський і мінометний вогонь, щоб відбити у прикордонників мости через Прут. Це був єдиний на півтори сотні кілометрів вузол доріг, що відкривав шлях німецько-румунським військам у південну Бессарабію, а потім на Одесу.

Прикордонники під командуванням начальника застави старшого лейтенанта Плотникова зайняли позиції в блокгаузах, траншеях, у дзотах, споруджених ними взимку і навесні сорок першого, і відбивали ворожі атаки.

Будівлі застави після артнальотів були вщент розбиті. Фашисти ще і ще докладали зусиль, аби захопити дерев'яний міст. Та їм вдалося лише підпалити його гарматним вогнем з бронекатера. Ще настирливіше противник поновив атаки на залізничний міст.

Кулемети прикордонників били з амбразур блокгаузів. Половина з тих, хто залишився живий, поранені. Начальник застави старший лейтенант Плотников убитий. Його замінив політрук Федосенко. Ворог закинув у тил застави переодягнений у червоноармійську форму десант. Та не встигли парашутисти зібратися, як були знищені навальним ударом групи прикордонників.

І третього, і четвертого, і п'ятого дня Великої Вітчизняної полковник Строкач ще приймав повідомлення з кор-

допу по телефону і по радіо. Ось він почув у телефонній трубці хриплий голос начальника застави у буковинських Карпатах старшого лейтенанта Андрія Грабчака, з котрим служив кілька місяців у Славутському загоні.

— Ще стоїмо! Тримаємося. На схід не дивимось, товаришу полковник! Тут і помремо! — пошепки, але рішуче доповів старший лейтенант.

— Втрати великі?

— Є втрати. Пам'ятаєте Миколу Щербину з Чернігівської області? Отой, що говорив: «Хлопці усім селом пішли на застави!»

— Знаю цього прикордонника.

— Годину тому загинув у бою. Один проти двох танків. Першу машину Щербина підпалив, і та вибухнула від свого ж бензину. А другий танк пішов на нього, і червоноармієць із зв'язкою гранат упав під гусениці танка і вже... назавжди. Стоїмо «усім селом!» Усією заставою, Тимофію Амвросійовичу.

«Усім селом! Усією заставою!» — подумки повторив Строкач, намагаючись уявити, як прикордонник бився з двома ворожими танками. Загинув, а таки не пропустив броньовані машини.

Отак і кожна застава: одна проти сил, у десять, двадцять разів більших. І стоять прикордонники! До останнього. А це значить, що фашисти вже прорахувалися у своєму «бліцкригові», хоча Гітлер і обрав для віроломного нападу зручний момент. Та для німецького командування, для всіх його вояків від фельдмаршалів до ефрейторів зіткнення з непереборним бойовим духом радянських прикордонників, їхнім умінням воювати і тією зброєю, що була у них, уже в перший день війни стало величезною несподіванкою.

Нарешті сигнал з 25-го загону. Говорив підполковник Фадєєв, котрий восени сорокового року змінив Строкача на посаді начальника прикордонного загону:

— Тяжко... Однак тримаємось і подекуди контратакуємо противника!

— Молодці!.. Як п'ята застава?.. Там же два мости. Для німців обидва мости через Прут мають стратегічне значення. Їх треба знищити! Ми затримаємо ворожі механізовані частини! — промовив Строкач рішуче і пристрасно, ніби звертався в цю мить до всіх бійців 5-ї прикордонної застави Кагульського загону.

Як засвідчив «Журнал боевых действий 25-го Молдавского пограничного отряда в первые дни Великой Отечественной войны»*, подарований воїнами цього загону генерал-лейтенанту Строкачу в грудні 1944 року з автографом генерал-майора Фадєєва, противник зосередив лише проти середньої ділянки, що була під охороною застави, на відрізку півтора кілометра 6-й полк королівської дивізії, прикордонний батальйон, два-три артдивізіони. Чисельно переважаючому противнику ціною значних втрат удалося форсувати Прут і повести наступ у двох напрямках з метою захопити залізничний міст і міст для гужового та автомобільного транспорту.

На цій ділянці 5-а застава була ще напередодні посилена двома послугами станкових кулеметів резервної застави, які прибули із заступником коменданта по політчастині старшим політруком Бойком. Крім цього, на охорону мостів було направлено піввзводу із залізничного полку.

Ранком 22 червня на допомогу 5-й заставі прибув помічник начштабу комендатури старший лейтенант Константинов з двома відділеннями резервної застави. Прийшло два відділення 4-ї застави під команду лейтенанта Луценка, а за годину на заставу прибуло два ескадрони 72-го полку 9-ї кавалерійської дивізії, опідні ще дві роти червоноармійців і три гармати полкової артилерії.

Сили ж противника переважали, мабуть, удесятеро. Мужність і відвага прикордонників дозволили не лише відбити фронтальні атаки фашистів, а й не дали змоги їм ударити по флангах. З ранку до пізнього вечора 22 червня було відбито десять атак противника — стільки ж разів застава лейтенанта Тужлова переходила в контратаки, відкидаючи геть знахабнілих фашистів.

Уже в перші хвилини війни старший наряду, кухар застави єфрейтор Макаров і червоноармієць Тельонков удвох закидали гранатами і знищили вогнем з гвинтівок понад сорок ворожих солдатів, які намагалися висадитися з човнів на нашому лівому фланзі. Відважні прикордонники підняли бойову тривогу і тим самим зірвали раптовість атаки фашистів на заставу...

В ніч з 23 на 24 червня застава дістала наказ підірвати мости. Це було надзвичайно важко, бо ці об'єкти вже

* Тут і далі використано факти, бойові епізоди з щоденників, потапок і листів ветеранів партизанського руху, адресованих Т. А. Строкачу й автору книги.

знаходились у ворожих руках. Спроби підпалити мости не мали наслідків. Тоді лейтенант Тужлов дав завдання командирі відділення сержанту Бузицькому з чотирма прикордонниками потай переправитися на ворожий берег і вчинити наліт на вогневі точки поблизу мосту. Противник, котрий не чекав раптового удару і не знав чисельності прикордонників, панічно покинув окопи, втративши з десятка солдатів убитими. Бойове завдання група сержанта Бузицького виконала блискуче.

Тим часом основна група, яку очолив старший політрук Бойко, замінувала міст для автотранспорту і підірвала його.

Залишався залізничний міст, але там був щонайменше батальйон ворожих солдатів, яких підтримували артбатареї. Все ж місцевість сприяла непомітному підходу до об'єкта — куці, очерет.

Завдання по знищенню мосту було покладено на старшого лейтенанта Константинова. О 23 годині мінери Константинова під прикриттям груп забезпечення і штурмової групи виступили до місця дій. Незабаром обидві групи зустрілися з противником і затіяли рукопашний бій. Першим кинувся на ворогів з примкнутими до гвинтівок багнетами дозор молодшого сержанта Михалькова і геть зім'яв їх. Тим часом група старшого лейтенанта Константинова була обстріляна майже впритул з двох станкових кулеметів. У цьому бою Константинов, будучи пораненим, знищив кулеметну обслугу. Другий кулемет вивів з ладу, влучно кинувши гранату, Михальков.

І знову прикордонники нав'язали фашистам рукопашний бій біля мосту. Цим скористалися підрильники. Вони заклали заряди і підірвали їх, але міст був лише пошкоджений. Довелося починати все заново. Та тепер уже не вночі, а вдень, під нищівним вогнем противника. Група мінерів, посилена кількома саперами під команду лейтенанта Тужлова, понесла на собі до берега півтонни вибухівки. З 16 до 22 години тривав тяжкий бій з силами ворога, що прикривали підступи до мосту і сам міст. Ще спалахнула рукопашна сутичка, яка все й вирішила. Залізничний міст, що мав величезне стратегічне значення для гітлерівців, зруйновано!

Уміле використання вогневих засобів у поєднанні з контратаками дозволило створити міцну оборону, навкруг якої противник упродовж трьох діб втратив тисячу солдатів. Тільки після знищення мостів через Прут 5-а застава

за наказом командування відійшла на основний рубіж оборони частин 9-ї кавалерійської дивізії.

Звичайно, в перший тиждень війни підполковник Фадєєв і інші начальники загонів і прикордонних округів доповідали стисло. Та Строкач добре знав людей і місцевість на кордоні від Любомльського загону на Волині до Ізмаїльського на Дунаї. Міг уявити, що означали оті десять контратак проти ворога, сили якого переважали вдесятеро, знав, чого варті були мінерам і прикордонникам оті вибухи під мостами, вже захопленими противником.

Обстановка на фронті для Червоної Армії була тяжкою майже всюди. Та ці перші два-три дні війни в душі полковника Строкача породили оптимізм і віру в те, що останнє слово буде за Червоною Армією.

Строкач пригадав, як ще тиждень тому сфрейтор Макаров пригощав його смачним обідом. Десятки, сотні людей на кордоні Строкач знав в обличчя і всіх вважав своїми бійцями. І тому пізніше він з гордістю напише на титульній сторінці журналу прикордонників: «Служба у 25-му — незабутні сторінки мого життя. Прекрасний прикордонний загін і особливо його люди. У цьому загоні я виріс як комуніст і офіцер Червоної Армії, тут мене обрали депутатом Верховної Ради СРСР, яким я був протягом 22 років, від Молдавської партійної організації я був обраний на XV з'їзді членом ЦК КП(б)У, обов'язки якого виконував понад двадцять років безперервно...»

Йому ввижались обличчя сфрейторів Макарова і Тельонкова, які, по суті, першими на західному кордоні розпочали війну, закидавши гранатами ворожий десант, сержантів Михалькова і Бузицького, лейтенанта Тужлова, старшого лейтенанта Константинова, політрука Бойка... І ще бачилося Строкачу, як тричі горів бікфордів шнур і гаснув. А потім вибухи: то падали у Прут лонжерони залізничного мосту...

На десятий день війни начальник Управління прикордонних військ України й Молдавії, депутат Верховної Ради СРСР полковник Строкач підготував папери на ім'я голови Президії Верховної Ради Союзу РСР Михайла Івановича Калініна про нагородження прикордонників урядовими нагородами за бої у перші дні Великої Вітчизняної війни. Такий Указ було опубліковано у серпні 1941 року. По 25-му Молдавському (Кагульському) загону прикордонникам — сержантові Івану Бузицькому, лейтенантові Кузьмі Ветчинкіну, старшому лейтенанту Олександру Констан-

тинову і молодшому сержанту Василю Михалькову присвоєно звання Героя Радянського Союзу, шість прикордонників нагороджено орденом Леніна, двадцять п'ять — орденом Червоного Прапора, двадцять шість — орденом «Червона Зірка», сімнадцять — медалями «За відвагу» і «За бойові заслуги».

Не забув полковник Строкач представити до нагород і двох людей без військового звання — місцевих жителів, які пліч-о-пліч з прикордонниками боронили позиції застави. І тому в Указі Президії Верховної Ради СРСР записано: «Громадянин Бабуніца Харлампій Васильович, громадянин Стоянов Микола Христинович...» Обидва нагороджені медаллю «За бойові заслуги».

«ІДЕ ВІЙНА НАРОДНА...»

30 червня 1941 року полковник Строкач з групою працівників апарату ЦК КП(б)У і Раднаркому УРСР був запрошений до залу засідань Центрального Комітету Компартії (більшовиків) України.

На цьому засіданні присутні знайомилися з директивною Раднаркому СРСР і ЦК ВКП(б) від 29 червня 1941 року «Партійним і радянським організаціям прифронтових областей про мобілізацію всіх сил і засобів на розгром фашистських загарбників». Серед багатьох заходів, націлених на активні дії проти агресора в захоплених ним районах, директива вимагала створення партизанських загонів, диверсійних груп, партійного і комсомольського підпілля.

А через кілька днів секретар ЦК КП(б)У Михайло Олексійович Бурмистенко запросив полковника Строкача до себе.

На довгому столі лежали гвинтівки — вітчизняні й трофейні, — карабіни, автомат ППШ і німецький «шмайсер», ручні гранати Дегтярьова, «лимонки», німецькі гранати з довгими дерев'яними держаками, плитки тротилу, міни, банки з бертолетовою сіллю і речі в бойовій амуніції. Побачивши все це на столі у секретаря ЦК, Строкач закліпав очима. Бурмистенко, помітивши здивування, сказав:

— Щойно тут була велика група товаришів, головним чином перші секретарі обкомів партії, то я їм мовби лекцію прочитав про застосування цієї зброї у партизанській війні. — Михайло Олексійович зітхнув і продовжив: — Поки що у нас не вийшло «на чужій території» воювати з

агресором. Будемо битися з ним на рідній землі, оголосивши Гітлеру ще й партизанську війну. Ви були на Далекому Сході партизаном з юних літ, майже двадцять років служите на кордоні. Встигли побувати десятки разів у сучкахах, у боях з озброєним ворогом, за мужність вас нагороджено іменними шаблею і маузером...

— Було колись, — погодився Строкач і з сумом додав: — На жаль, кордон уже перестав існувати, а є тільки фронт...

— Так. Є фронт між двома арміями. Але на нашій землі має бути ще й не позначений на картах фашистами фронт — партизанський. Центральний Комітет Компартії (більшовиків) України створює управління по формуванню й підготовці партизанських загонів, яке повинні очолити ви, товаришу Строкач! — рішуче мовив Бурмистенко.

— Я?!

— Іншої кандидатури ми не бачимо. Підбирайте собі заступників...

Помовчавши, Строкач задумливо сказав:

— Тяжка й відповідальна посада. Та комусь же треба нести цю ношу...

— Ми впевнені: не комусь, а полковнику Строкачу. Ви ж знаєте, що оте «комусь» не раз вадило нашій загальній справі. Треба працювати на цій посаді тій людині, яка виправдає сподівання ЦК і надію народу. І в мирні часи, а на війні особливо, керівники, командири мають бути на своєму місці...

— Я вас зрозумів. Одним із заступників пропоную майора Решетова Миколу Олександровича. Прикордонник, боровся проти басмачів у Туркменії. Останнім часом працює разом зі мною. Добрий організатор і віддана справі людина.

— Хай буде і Решетов. Раджу вам негайно утворити партизанські школи не лише в Києві, а й у Чернігові, Сумах, Харкові, Ворошиловграді. В навчанні звертайте увагу на мінно-підривні акції. Через вище командування ЦК запрошує на кілька тижнів одного із спеціалістів мінної війни — інженер-полковника Старинова. В Іспанії він був головним наставником мінерів-підривників республіканської армії, — говорив Бурмистенко.

— Так. Я багато чув про нього. В 1935 році він, здається, висунув ідею мінування на західному кордоні можливих танконебезпечних напрямків. Знаю, що Старинов також пропонував за півста кілометрів від кордону утворити

таємні бази зброї для майбутніх партизанських загонів. Як би це все знадобилося у війні проти Гітлера! Але тодішній генштаб, Наркомат оборони не припускали навіть думки, що фашистські війська вторгнуться до нас у глиб на 50 чи 60 кілометрів. Задум полковника Старинова суперечив формулі: воюватимемо на території ворога! Так що вже уявляю, хто такий Старинов як тактик, як фахівець у партизанській війні: Нам би саме таку людину! — сказав Строкач.

— То вже сьогодні підбирайте спеціалістів для партизанських шкіл. Орієнтуйтеся на командирів-прикордонників, які повертаються з кордону, на командирів Червоної Армії середньої ланки, на комуністів і комсомольців. У тактиці дещо візьміть з досвіду партизанів-далекосхідників. Не забули ж?..

— Не забув.

— Так було і під час громадянської війни, і зараз партія керуватиме партизанським рухом. Практично цим займеться оперативна група ЦК КП(б)У під керівництвом секретаря ЦК по кадрах Мусія Семеновича Співака, а також секретаря ЦК по будівництву Петра Івановича Захарова, заступника завідуючого відділом кадрів Леоніда Петровича Дрожжина, завідуючого сектором відділу кадрів Григорія Микитовича Караваєва... — назвав Бурмистенко прізвища товаришів і раптом запитав: — А як ваші, Тимофію Амвросійовичу, дружина і донька?.. Знаєте, що їм треба евакуюватися до Харкова цими ж днями. Моя сім'я вже лаштує клунки, — з сумом додав Михайло Олексійович.

— Невже ми?.. — не договорив Строкач.

— На жаль. Київ стане фронтовим містом. Танкова битва під Ровном і Дубном затримала німців на п'ять днів. Ми багато встигли евакуювати на схід. Та сил у наших малувато, щоб зупинити ворожі полчища під Житомиром і Уманню. Ми підіймаємо все, щоб укріпити підступи до Києва. Під час оборони столиці регулярним військам повинні допомогти партизанські загони. Час створити їх ще є. І навіть навчити бійців, як треба воювати. Успіхів вам на новій роботі. Ще одне... Ваше клопотання про присвоєння звання Героя Радянського Союзу і нагородження великої групи прикордонників орденами й медалями ЦК підтримує ґрунтовно і гаряче. Такий Указ конче потрібен зараз для всього народу. Він буде і політичною акцією. Наші люди на подвигах прикордонників збагнуть істину:

нашу армію, нашу соціалістичну державу не може перемогти ніякий ворог, хоч яким би він сильним не був. Вам же спасибі за службу на кордоні, за наших воїнів-прикордонників, які вже завоювали собі безсмертну славу. У цьому я переконаний! — сказав Бурмистенко, потиснувши руку Строкачу.

Довгий липневий день Тимофія Амвросійовича був ущерть заповнений новими турботами. Формування партизанських загонів і груп у Києві відбувалося в кількох місцях. Це стадіон «Динамо», будинок № 3 на Хрещатику, гуртожиток інституту харчової промисловості, середня школа № 47 на Печерську. Утворено загін і на заводі «Арсенал» під командуванням Сергія Осечкіна і комісара Григорія Карнауха. Прибув до Києва і Харківський загін Петра Пашкова, полтавські — Костянтина Кузьмиченка і Корнія Дзюби, загін донецьких комсомольців Івана Боровика. А на Подолі готувався до виходу в тил загін під командуванням Романа Трещотки. У Броварському лісі й у Пуці-Водиці поповнювались і навчались два київських комуністичних партизанських полки.

Щодня Строкач бував на місцях формування і бойового навчання загонів. З Броварів він поїхав «емкою» у Пуцу-Водицю. Тут партизани теж навчалися за складеною ним і майором Решетовим програмою. Вона включала тактичні прийоми боротьби у тилу ворога, стрілецьку справу, знайомство партизанів з трофейною зброєю, засоби боротьби проти бойової техніки противника із застосуванням міно-підірвних знарядь, партійно-політичну роботу серед населення окупованої ворогом території, історію партизанської боротьби народів у визвольних війнах, традиції партизанського руху під час боротьби за Радянську владу.

Заняття в розпалі.. На полігоні стріляли по мішенях. Одна група тренувалася в знищенні ворожих танків. За «танк» правив кузов розбитого грузовика. Боець повз до нього з дерев'яними гранатами і пляшкою, наповненою водою. Подолавши кільканадцять кроків, він кинув гранати і пляшку.

— Виконав вправу! — похвалив інструктор. І вже до іншого курсанта-партизана:— Підірвати танк!..

— Стоп! Стоп! — втрутився полковник Строкач, хитаючи головою.— Який танк?.. Чим ви тут взагалі займаєтесь?

— Відпрацьовуємо операцію «знищення танків» із застосуванням гранат і запалювальної суміші! — чітко доповів інструктор. — Умовно, звичайно.

— Умовно отак можна перебити всі німецькі танки! — зауважив Строкач. — Скільки вам ще навчатися?

— Тиждень.

— Завтра сюди привезуть підбитий німецький танк: Нехай бійці хоч побачать, що воно за машина. І кожен хай кидає бойові гранати і пляшки із запалюваною сумішшю. От якби той танк ще й рухався! Поменше умовностей у бойовому навчанні. Привчайте людей діяти в обстановці, наближеній до реальної.

— Єсть, товаришу полковник! — козирнув інструктор.

Дні і ночі у тривозі жив і боровся Київ. Підтягнувши дивізії з інших напрямків, фашистське командування розпочало новий наступ на Коростенський укріплений район. На північному заході гітлерівці просунулися до Бородянки і Малина, а також потиснули радянські частини на південь від столиці. Тепер було ясно, що Гітлер надавав київському напрямку вирішального значення.

Партизанські розвідники передали Строкачу карту, яку взяли в убитого німецького полковника. На карті міста Київ, Харків, Саратов і Сталінград були підкреслені, а біля них поставлені дати: «Київ — 10.VII», «Харків — 1. VIII», «Саратов і Сталінград — X. 1941 р.». Ці два міста на Волзі Гітлер гадав захопити протягом жовтня сорок першого, більш точної дати не поставив: Отже, «бліцкріг» передбачав захоплення Саратова і Сталінграда навіть 31 жовтня 1941 року. А де Сталінград, там для німецьких генералів і Баку, а далі через Іран Індія. От що означав для Гітлера південь німецько-радянського фронту.

Секретар ЦК КП(б)У Бурмистенко зібрав на нараду командирів, комісарів і начштабів загонів, які вже завершували підготовку до виходу у ворожий тил. Він знайомив партизанів з обстановкою. Навколо Києва працювало півмільйона людей. Споруджувалося три лінії оборони. Перша — по річці Ірпінь до села Білогородка, а далі через Віту Поштову і село Лісники до Дніпра. Тут встигли вирити протитанкові рови, ескарпи, заміновано багато кілометрів проходів. Ця смуга спиралася на довгочасні артилерійські й кулеметні точки, встановлені ще в передвоєнні роки в залізобетонних дотах. Друга лінія оборони столиці проходила від Вишгорода через ліс до Пуці-Водиці, а потім через Біличі, Микільську Борщагівку, Пост-Волинський, Чо-

колівку і Голосіївський ліс. Третя лінія пролягала в околицях міста. На всіх оборонних рубежах побудовано і будувалося півтори тисячі дзотів, вирито сто кілометрів протитанкових ровів.

— Оце наші насущні турботи,— сказав Бурмистенко.— Партизани повинні допомогти армії на фронті: Гітлер все підтягує й підтягує великі сили до Києва. Німецькі генерали вже потирають руки в передчутті перемоги. Наше Верховне командування дало наказ: «Київ не здавати! Київ був, є і буде радянським!..» І ще пам'ятайте, товариші! Ви завжди будете сильнішими від ворога, хоч якими військовими частинами він би там не оперував. За вами народ! У народі невичерпний резерв розвитку партизанського руху. Згадайте громадянську війну. На допомогу Червоній Армії наш народ розгорнув партизанський рух. У лютий ненависті білогвардійці, інтервенти вдалися до жорстоких заходів. Та були не в змозі погасити полум'я народної боротьби, яке охопило тоді Україну, Білорусію, Сибір і Далекий Схід. Так буде і тепер! — рішуче підняв стиснуту в кулак руку секретар ЦК.— А зараз виступить колишній партизан-далекосхідник, прикордонник, якого ви вже добре знаєте, полковник Строкач.

— Київ не здавати! Такий наказ,— повторив слова Бурмистенка Строкач.— На допомогу військам, що боронять Київ, підуть у тил ворога ваші загони, товариші: На жаль, вам доведеться діяти часом у розташуванні бойових порядків військ противника, тобто не завжди партизанською тактикою. Будьте готові до того, що німецьке командування у відповідь на ваші дії негайно розпочне каральні заходи. Ось чому з вашого боку повинна бути виявлена виїзкова гнучкість і мистецтво нападу на ворога. Ще великий російський полководець фельдмаршал Михайло Кутузов говорив: «Найкраща позиція у партизана — це рух!» Рух. Маневреність. Рейд і активні дії у рейді. Запам'ятайте це, товариші командири, комісари і начальники п'ятаків партизанських загонів. Ніякого відсиджування на базах. Рух — наш девіз. Рух до комунікацій противника і диверсійна робота на залізницях, шосейних дорогах. Згадайте традиції партизанського руху Вітчизняної війни 1812 року, дії загону Дениса Давидова.

— Дозвольте,— підвівся начштабу Донецького загону лейтенант Ушаков, вивускник піхотного училища.— Зараз ми висвітлювали тактику в умовах оборонних боїв Червоної Армії, питання взаємодії партизанів з армією, стосун-

ків з місцевим населенням, питання ролі радянських партизанів у нинішній війні. Особисто я глибоко зворушений нашою зустріччю, котра, певен, запам'ятається на все життя. Та головне, що думки, висловлені тут Михайлом Олексійовичем і полковником Строкачем, здається мені, дуже допоможуть нам у практичних діях у ворожому тилу.

Молодий начштабу Донецького загону Василь Ушаков, сказавши це, був цілком правий: промови товаришів Бурмистенка і Строкача були вже теоретичним обґрунтуванням партизанської тактики, яка потім збагатиться новими формами на основі практики. Все сказане секретарем ЦК Бурмистенком і полковником Строкачем, усе продумане в ці перші тижні війни про тактику партизанських загонів згодом, у 1942 — 1943 роках, візьме на озброєння Український штаб партизанського руху (УШПР) у своїй діяльності по керівництву партизанським рухом на Україні, а в 1944 році і партизанською боротьбою за межами Радянської держави, де діятимуть десятки українських партизанських загонів...

На перерві всі загомоніли, розглядаючи виставлену зброю, схеми, читали листівки з рекомендаціями.

— Тут цілий арсенал і навіть «алхімія!» — сказав хтось, зупинившись перед озброєнням, що лежало на столі.

— Як же партизанам без «алхімії!» — підхопив жарт Строкач. Та враз посерйознішавши, заговорив про диверсії, засади, про раптові напади на противника. Говорив він переконливо, ніби все це знав уже давно і це було його основною професією.

Розповідаючи, полковник Строкач пригадував юність. Якось у село Білоцерківку надійшла звістка, що вранці зі станції Свіягіно буде вирушати японський бронепοїзд. Тимофій зібрав хлопців, і вони подалися до залізниці. Вночі були там. У тупику стояла платформа, навантажена лісом. Хлопці випхнули платформу на основну колію, а коли почули стукіт коліс бронепοїзда, покотили назустріч свою «торпеду». Платформа геть потрощила паровоз, скинувши його з рейок. То була справді партизанська диверсія...

Один по одному партизанські загопи липневими й серпневими ночами покидали Київ. І от з ворожого тилу почали надходити перші звістки про їхні успішні дії.

Батальйон під командуванням комісара Василя Беглякова з 1-го Київського комуністичного полку у Макарів-

ському районі вчинив напад на танкову і мотомеханізовану колону в час, коли танкісти обідали. В рішучому бою гранатометники підпалили вісім танків і два бронетранспортери, знищили близько сотні танкістів. Гранатами і пляшками із запалювальною сумішшю бійці володіли віртуозно, швидко, не даючи навіть отямитися фашистам.

Про цю перемогу командир полку Омелян Чехов повідомив полковнику Строкачу по радіо, додавши фразу: «Все знищено не умовно, а насправді!»

Незабаром бійці цього ж батальйону вибухами мін зупинили автоколону з боєприпасами, що прямувала з Коростеня на Київ. Фейерверк, підтриманий вибухами снарядів, геть спалив ще одну автоколону з боєприпасами, три танки, два залізничних мости.

Ось так 1-й комуністичний полк прикордонника Омеляна Чехова, давнього друга Строкача, діяв на північному заході від Києва, допомагаючи 5-й армії стримувати німецько-фашистські війська.

Тим часом при сьйві місяця і в години, коли він ще не зійшов, переходили і переходили лінію фронту все нові київські загони й у близькому тилу фашистських військ, що осатаніло рвалися до Києва, громили склади, штаби, комунікації, здобували для армійських штабів розвідувальні дані.

Це були дні й тижні, коли, мабуть, уперше в історії партизанської війни був використаний радіозв'язок на п'ятдесят — сто кілометрів, що відділяли рації армійських штабів і партизанів. І цей перший радіозв'язок був успішним. По радіо партизани одержували не лише накази, а й поради, координати червоноармійських частин, куди можна було винести поранених або пробиватися на з'єднання, якщо загін був знекровлений у тяжких, виснажувальних боях з німецькими загарбниками.

Таку радіограму в серпні Строкач передав і в штаб 1-го комуністичного полку: «Залиште на Поліссі окремі групи. Решта бійців має вийти з пораненими на з'єднання з фронтом під Чернігів!» Посилаючи радіограму, Строкач знав, що полк своє зробив. У цьому велика заслуга командира Омеляна Чехова, комісара Івана Євминова, комісара першого батальйону Василя Беглякова, мужніх і кмітливих людей, які мали бойовий досвід і множили його в нових боях, сміливо атакуючи ворожі гарнізони навколо Коростеня, руйнуючи залізницю Білокоровичі — Олевськ.

У тому ж Коростенському районі проти партизанів німецьке командування кинуло великі сили з танками, артилерією і мінометами, ніби це була лінія фронту. Тут кожен партизан виявив себе справді героєм. То там, то в іншому місці насідали танки, яких уже інакше не можна було зупинити, як кинутися із зв'язками гранат під гусениці і самим загинути. Часто партизани переходили в рукопашний бій з фашистами. В одному з таких боїв загинув командир полку Омелян Чехов.

За тиждень Строкач одержав радіограму вже з військового штабу: «Сто партизанів з пораненими з'єдналися на початку вересня з нашими частинами на березі Десни».

Полковник Строкач проводжав кожен з одинадцяти кивських загонів, які до лінії фронту їхали автоколоннами.

Бійці сиділи у кузовах машин і прощалися з принишклим затемненим Києвом. Загонам, які навчалися у Броварах, дорога стелилася через центр міста, по бульвару Шевченка і далі, і далі на захід...

Щоразу після проводів Строкач повертався вже на спорожнілу квартиру розчулений. Серце його відчутно калатало, бо він сам намагався уявити себе на місці партизанів, котрих провів за лінію фронту.

Були й проводи з Київського пасажирського вокзалу. Звідси від'їжджав ешеленом до Миронівки в середині липня 2-й комуністичний полк під командуванням прикордонника капітана Віктора Щедрина. Строкач на згадку сфотографувався з бійцями і командирами полку біля вагона.

Партизани були одягнені в червоноармійські гімнастерки, у пілотки із зірочками. Настрій у бійців, командира полку бадьорий. Однак ледь помітне хвилювання капітана Щедрина не пройшло повз увагу Строкача.

— Щось непокоїть?

— Так. Дуже багато в районі наших дій відкритих місць, густонаселених сіл, міст і доріг,— сказав Щедрін.— Важко буде знаходити собі базу після бою.

— Це правда,— погодився Строкач.— Як і правда те, що німці розуміють — Київ узяти не так просто, тому шукать інші шляхи, аби прорватися на лівий берег Дніпра. І ця дорога проляже через Черкаси або Кременчук, точніше через район дислокації вашого полку. Тяжко буде, знаю. Але триматися треба, Вікторе Івановичу! — обняв Строкач командира полку.— Сміливіше використовуй радіо. Допоможемо порадою чи ще чимось.

— А чого боятися? Вистачило б електроживлення та щоб радист знав свою техніку! Проте коли що трапиться, я пришло до вас зв'язкового...

2-й Київський комуністичний партизанський полк діяв у районах Корсуня, Городища і Цвіткового, завдаючи відчутних ударів по ворожих комунікаціях. Фашистське командування, занепокоєне чималими втратами, зняло з фронту моторизовану бригаду, два полки резерву і кілька охоронних батальйонів. У жорстоких боях полк Щедрина був знекровлений. Однак партизани ще трималися.

Ось що записав про події тих днів начштабу полку капітан Балашов до свого щоденника:

«29.VII.41: У селі Велике Старосілля Черкаського району наш полк бився з німецькими частинами, прикриваючи відхід 12-ї і 6-ї армій Південно-Західного фронту.

Після триденного бою ми відійшли в ліси Ірдинських боліт і зупинилися поблизу якогось невеликого хутора і висілка Ірдинь.

Перші дні серпня. Штаб полку з бійцями двох батальйонів брав участь на прохання командування 26-ї армії в обороні села Велике Старосілля. Натиск німецьких частин ми стримували дві доби.

8.IX.41. 7-й батальйон (командир Мисько) з 20-ма бійцями знищили вантажку, у якій було 35 німецьких офіцерів — пілотів і техніків. Машину спалили.

11—12.IX.41: Цей же батальйон знищив на околиці Великого Старосілля три кулеметних гнізда, що охороняли розташування штабу німецької дивізії.

13.IX.41. Штаб полку з бійцями 5-го батальйону між Мошнами і Ірдинським виселком був оточений 500-ма ворожими автоматниками. Наших бійців — 74, з них п'ять хворих, двоє тяжко поранених, семеро жінок, серед них і медсестри... Вій тривав п'ять годин. Атаки ворога відбили. Коли стемніло, змінили місце розташування на 15 кілометрів у глиб боліт, у напрямку Сміли і Руської Поляни.

15.IX.41: Німці з літаків і мінометів бомбували й обстрілювали висоту, яку ми залишили ввечері.

За даними нашої розвідки, в Мошногорі прийшло півсотні німців. На підводах і автомашинах вони привезли багато вбитих та поранених солдатів і офіцерів. Фашисти вігнали в одне приміщення місцевих жителів і розстріляли шестеро нібито за співчуття до партизанів. Інших тримали голодними і не давали пити два-три дні. Гітлерівці пограбували всі житлові приміщення, а потім спалили їх.

Це помста за минулий бій...

Боеприпаси закін поповнює з трофеїв, що залишилися на полі бою після того, як одійшли частини 26-ї армії за Дніпро.

Скрутто з продовольством. Харчуємось за рахунок німецьких обозів. Пізніше обози проходили вже по трактових дорогах і під великою охороною. В населених пунктах продовольство добути майже неможливо: Карателі блокували всі дороги, що ведуть з сіл до лісу.

...Електроживлення вичерпалося, акумулятори ніде зарядити. Ось ми і втратили безпосередній зв'язок з Києвом...»

Згодом стало відомо, що 2-й Київський партизанський полк був оточений переважаючими силами ворога. В тяжких боях з карателями більшість особового складу полягла смертю хоробрих, чимало партизанів потрапило в полон і серед них тяжкопоранений командир полку. Після нелюдських катувань фашисти в Черкасах розстріляли Віктора Івановича Щедрина та його бойових побратимів.

Частина бійців полку, що пробилася з оточення, з'єдналася з діючими на території Київської області партизанськими загонами, частина, в тому числі капітан Балашов, перетнула лінію фронту і вже громила німецько-фашистських загарбників у лавах Червоної Армії.

Така коротка, але героїчна історія 2-го Київського партизанського полку.

Доповідаючи секретарю ЦК Бурмистенку про причини, які призводили до невдач, полковник Строкач не обминув і того, що, на жаль, не всі вищі командири спершу виявляли повне розуміння тактики партизанської боротьби. Дехто з них, замість того щоб направляти партизанів у глибокий тил противника, де вони, маневруючи, руйнували б комунікації і знищували техніку та живу силу ворога, наказував їм діяти в ближньому, оперативному тилу гітлерівців, безпосередньо допомагаючи частинам Червоної Армії, які відступали. А це ускладнювало і без того складну їй не зовсім визначену тактику партизанської боротьби:

Проте київські партизанські загони надали важливу допомогу захисникам столиці України, бо ж лише на каральні операції проти них вороже командування послало кілька дивізій.

Партизани загону «Перемога або смерть» (командир Сергій Осечкін і комісар Григорій Карнаух) з неймовірною впертістю перепрождали німецьким військам перет-

нути залізницю Київ — Коростень, які намагалися відіізати окремі з'єднання 5-ї армії від Дніпра. Між Кичевим і Немішаєвим фашисти кинули проти арсенальців броньовики і кавалерію. Бій тривав шість годин. Ворог втратив понад триста солдатів і офіцерів, але так і не пройшов рубіж, який боронили партизани-арсенальці...

Читаючи і слухаючи повідомлення про партизанів загону «Перемога або смерть», Строкач хвилювався, ніби сам був у тих боях. «Галя Зуєва і Сашко Пащенко знищили з своїх трьохлінійок півтора десятка фашистських солдатів кожний! Оце ворошиловські стрільці!..» Та нова звістка: загинула Галя Зуєва і медсестра Леся Тищенко... «Дівчата, милі дівчата! Скільки ж вас так і не діждеться дня Перемоги у цій війні?.. Та ви вже своє сказали. Коли б кожен, хто в армії на фронті, хто у партизанах, зробив, скільки ви, то совість у всіх була б чиста перед історією...»

Загін «Перемога або смерть» вийшов до шляху Чорнобиль — Київ, Чорнобиль — Остер — Чернігів. Тут партизани перешкоджали рухові противника. В наступні дні стало відомо, що ворог збирається форсувати Дніпро поблизу Димера, маючи намір обійти Київ. Саме в цих районах загін провів два десятки бойових операцій, розгромивши півтора десятка автоколон, зруйнувавши наплавний міст через Дніпро біля села Опитки, знищивши близько тисячі ворожих солдатів, чимало обозів, транспортів...

Строкач нахилився над списком керівників партійного підпілля, яке залишалося на час окупації в Києві. Були тут і товариші, котрих він добре знав раніше, і серед них — чекіст Іван Кудря. Його Строкач залишить командиром групи. «Скільки ж доведеться київським підпільникам чекати повернення Червоної Армії? Три місяці? Півроку, рік? Чи, може?..»

Хто міг на це відповісти у серпні сорок першого?.. В цей час на південному рубежі Києва армійські частини, народні ополченці одчайдушно билися на своїх оборонних позиціях і не пустили гітлерівські війська до центру міста, відкинувши ворога туди, звідки він починав оцей новий штурм Києва.

У серпневі дні сорок першого майор Микола Решетов за дорученням полковника Строкача розгорнув у Харкові діяльну роботу по формуванню партизанських загонів і диверсійних груп. По-діловому функціонувала харківська

партизанська школа. Важливого значення в цій школі надавалося підготовці радистів і мінерів.

Мінерам особливо пощастило. На той час до Харкова за завданням командування прибув із своїм спецбатальйоном саперів інженер-полковник Ілля Старинов. Зрештою завдання це було втіленням ідеї самого Старинова, невгамовного мінера. Він запропонував замінувати в Харкові кількасот об'єктів, які можуть бути використані німцями, якщо ті окупуватимуть місто, десятьма видами мін і серед них — радіомінами, котрі ще не застосовувалися в історії воєн. Велику роботу сапери Старинова мали провести на залізницях навколо Харкова, підклавши міни сповільненої дії, які стануть вибухати через кілька тижнів чи й місяць від того дня, коли у Харків увійдуть фашистські війська.

Та у полковника Старинова була ще й інша робота: він навчав у харківській партизанській школі мінерів-підричників. Якраз тоді до Харкова направлялися бійці і прикордонники, які вийшли з оточення. Серед них курсантом у Старинова став недавній старшина міліції Іван Копьонкін. Із заводів до школи приходили добровольці. І серед них — учитель історії Лозівської неповної середньої школи Василь Яремчук. І Копьонкін, і Яремчук були кращими учнями у Старинова, яким під силу очолити не лише групу підричників, а й диверсійний загін.

Полковник Старинов допомагав майору Решетову укомплектувати спеціалістами два партизанські загони. Першим командував Кирило Погорєлов і комісар Веніамін Сперанський, другий — імені Котовського — очолили ветеран громадянської війни Микола Йосипович Воронцов і комісар Яків Гуторов. Кожен загін мав двох радистів. 1-й Харківський обслуговували Олександр Хабло і Павло Бурій, а загін імені Котовського — Петро Коломієць і Сергій Мельниченко. Ось ці хлопці й стали наприкінці серпня піонерами радіозв'язку на дві і три сотні кілометрів з Великою землею.

1-й Харківський загін установив зв'язок з місцевими партизанами. Тоді ж радисти передали в Харків повідомлення про бойові дії Путивльського партизанського загону Сидора Ковпака і комісара Семена Руднева, про Глухівський та інші загони на Сумщині.

Ось так був перекинутий «радіоміст» до загонів, створених райкомаами партії у районах, тимчасово окупованих фашистами.

Про все це майор Решетов повідомив полковнику Строкачу, а на закінчення запитав:

— Як там у вас, у Києві?

— Києву нелегко,— відповів Строкач.— Тяжко і нашим партизанам.

Це була правда. Кінець серпня, початок вересня для більшості загонів виявилися трагічними. Сотні бійців загинули у нерівних боях за лінією фронту: Нема вже Омеляна Чехова і Віктора Щедрина, командирів перших комуністичних партизанських полків. Фашистська куля пробила груди комісарові Харківського загону Аркадію Брауде, загинув під час атаки гітлерівської автоколони під Пущою-Водицею командир Подільського загону Роман Трещотка.

А скільки всього полягло під Києвом?! Читаючи звіти про бойові дії загонів, Строкач не раз згадував слова Михайла Олексійовича Бурмистенка: «Утворимо фронт, не позначений на картах противника!» Та обстановка для партизанів тяжка: вони діють у смузі дислокації регулярних сил противника, що безпосередньо стикаються з фронтовими частинами Червоної Армії. «Тяжко! — тер стомлене чоло Строкач.— Болить серце за всіх, хто загинув, хто пораненим потрапив в полон і там замучений фашистськими катами. Тяжко бути в сорок першому «командуючим партизанським фронтом!»

Сто тисяч ворожих солдатів і офіцерів знайшли собі могилу під стінами столиці України. І в цьому ударі по гітлерівській армії є значний внесок київських партизанських загонів. Тієї ж осені в історію партизанського руху була вписана зовсім нова сторінка: загін донецьких комсомольців-гірників під командуванням ветерана громадянської війни Івана Боровика і начальника штабу, випускника піхотного училища Василя Ушакова здійснив семисоткілометровий бойовий рейд по тилах противника в окупованих ним Житомирській, Київській, Чернігівській, Гомельській області Білорусії і вийшов у Брянські ліси Орловської області.

Стійкість захисників Києва відіграла важливу роль у зриві плану «блискавичної війни», бо привернула до Києва величезні сили противника. Оборона Києва допомогла радянському командуванню виграти надто дорогоцінний час, щоб підготуватися до битви під Москвою. Протягом трьох місяців від початку війни захисники Києва втриму-

вали мости через Дніпро, по яких відбувалася планомірна евакуація підприємств з Києва та інших міст України.

17 вересня 1941 року о 23 годині надійшов наказ Ставки: «Залишити Київ». Це сталося через десять днів після того, як в районі Лохвиці з'єдналися війська фашистського фельдмаршала Клейста, що прорвалися туди від Кременчука, з танковою групою генерала Гудеріана, яка була перекинута з московського напрямку.

Командний склад, що зібрався на виклик командарма, був вражений змістом наказу, наче блискавкою. Строкач, нахилившись до призначеного комендантом Києва полковника Мажиріна, сказав:

— Пізно. Треба було ще тиждень тому одвести війська на берег річки Сули і там утворити лінію оборони перед Харковом:

— Поділяю вашу думку, — тихо мовив Мажирін. — Та що тепер уже говорити заднім числом. Як ми укріпили Київ! Не місто — фортеця, а кільце німці замкнули за 250 кілометрів. Не суцільне оте кільце, діряве. Проб'ємося до фронту.

— Де тепер фронт на Україні?.. Хоч на Одесу, на Крим, до Севастополя проривайся! — сказав хтось із присутніх неголосно.

Тим часом командарм доводив наказ про евакуацію військ з міста. Строкач думав про велике горе, яке спіткало Червону Армію на лівому березі Дніпра і в Києві. І ще він думав про партизанів перших трьох місяців війни. Було створено й залишено на окупованій території сотні загонів і диверсійних груп. Та лише незначній з них кількості була визначена для дій лісисто-болотиста місцевість. Іншим, на жаль, довелося діяти в степовій частині України, в неймовірно тяжких умовах, які були на Запоріжжі, під Херсоном і Миколаєвом, на Дніпропетровщині. Але Строкач вірив, що на досвіді одних партизанів літа сорок першого вчитимуться нові й нові партизанські загани. Знищити партизанський рух народу не під силу армії загарбників. Партизанські війни — це такі війни, «у яких бере участь сам народ», — писав Фрідріх Енгельс у статті «Шанси війни», — це — «справжні війни», війни справедливі:

Зайшло сонце, і до небесної заграви на заході додався ще й земний вогонь. Там горів Київ.

Червоноармійські роти і підрозділи чекістів, що брали участь у бою під Борисполем, після розгрому фашистського танкового батальйону і мотомехполку розділилися на дві групи. Одну з них очолили полковник Строкач і підполковник Косарєв. Як і було домовлено, їхня група прямувала до села Вовчків на з'єднання з іншими частинами.

Поблизу села командири утворили групу для координації дій і виходу з оточення. Ввійшов до цієї групи і полковник Строкач. Час не ждав, і командири вирішили, що спільними зусиллями військові частини будуть пробиватися у напрямку Пирятина і Лубен.

...Над полями й перелісками гасали ворожі бомбардувальники. Часом авангардний дозор червоноармійців натикався на фашистські підрозділи, і спалахувала стрілянина. Німці систематично вели обстріл з гармат і мінометів, а потім атакували червоноармійські частини. Було важко у цих боях.

Про ті драматичні дні для тисяч бійців і командирів Червоної Армії, що опинилися неподалік Києва на лівому березі Дніпра відрізаними від харківського угруповання військ, Т. А. Строкач пізніше писав:

«Більшість бійців нашого полку, які донедавна були міліціонерами, пожежниками, оперативними працівниками Наркомату внутрішніх справ і управління по формуванню партизанських загонів, звичайно, не мали достатньої виучки, бойового досвіду. Та майже з перших боїв вони ставали обстріляними солдатами. З усіх товаришів я був, мабуть, найбільше поінформований про обстановку, яка склалася перед відходом з Києва. Не всі також розуміли, що питання вирішить сила зброї і нерви. Життя, врятоване в бою, або смерть на полі бою! Третього нам не дано. Говорячи про це своїм співробітникам, товаришам, я подумав: «Багатьом з нас зосталося жити останні дні й години, тому що майбутні дні без жертв немислимі...»

Так і сталося. Багато моїх товаришів-чекістів уже на третій, четвертий, на сьомий день після відступу з Києва загинули смертю хоробрих. Я не бачив чекістів, які б виявилися боягузами під час бою, відмовилися виконати розпорядження командира. Билися всі достойно, не виявляючи ані розгубленості, ані панікерства. Ніна Якубовська, оточена фашистами, покінчила з собою, аби не потрапити в полон. Пізніше з'ясувалося, що багато жінок пройшли по ворожому тилу до семисот кілометрів і вийшли до наших військ, які вже були за Харковом, Брянськом, під Кур-

ськом... Мужнім командиром виявив себе підполковник Косарев, він уміло командував під час боїв і не залишив села Харківці доти, доки не прийшло на те розпорядження. Косарев — справжній командир, як справжніми солдатами були усі бійці полку — і ті, що залишилися в живих, і ті, що загинули смертю хоробрих...»

Двадцять днів вересня 1941 року.

На схід і північний схід пробивалися полк чекістів і розрізнені батальйони 37, 5 і 26-ї армій. У багатьох підрозділах особовий склад зменшився вдвічі. На східних берегах річок Супій і Трубіж гітлерівці вже вкопали танки, створивши свого роду рубіж за спиною військ, що покинули позиції на правому березі Дніпра, в Києві. Фашистська авіація безперервно бомбувала автоколони, артилерійські частини під час відступу, перетнула дорогу в місцях, де можна було форсувати річки і йти далі на схід з технікою.

Здавалося, що гітлерівці мали на меті знищити саме підрозділ Строкача і Косарева, до якого приєдналися розрізнені червоноармійські батальйони.

Важко вести бої без артилерії. Важко, коли бійцям нема часу вкопатися в землю і позиції майже на виду у противника.

Важко: Це розуміли всі. Серед комуністів тут були і генерали, і полковники, і, звичайно ж, командири середньої ланки. Ось вони — лейтенанти і капітани, — як помітив Строкач, з надією дивилися то на одного, то на другого генерала, чекаючи, що хтось з них ось-ось візьме на себе командування зведеним загonom червоноармійців і чекістів.

Проте бажаних не знаходилося, хоча всі добре розуміли, що в ситуації, яка склалася, командир конче необхідний.

І от старші за званням командири зібралися на раду. Ніби змовившись, вони сказали: «Доручаємо взяти на себе командування полковнику Строкачу, депутату Верховної Ради Союзу РСР, заступнику наркома внутрішніх справ республіки!..»

«Ось так!» — ледве не вигукнув Строкач, а вголос мовив:

— Спасибі за честь, але я ж тільки полковник!..

— Полковник, який командував прикордонними військами... — уточнив котрийсь з генералів. — Подумайте, товаришу Строкач...

Довго думати немає часу, та йому раптом пригадався випадок, що стався майже двадцять років тому...

Тиміш приніс з Білоцерківки батьковому другу, майстру Хитренку, котрий жив і працював на залізничній станції Свіягіно, впольовану дичину. Не встигла господиня приготувати вечерю, як до хати вбіг переляканий Хитренко.

— На станції розвантажуються два японські ешелони. Висадилося з тисячу піхотинців і три артбатареї, — ледве переводячи подих, вимовив залізничник. — Японці збираються вирушати на загін Баранова, що якраз у твоїй Білоцерківці. Отака халепа! Отака біда на нашу голову!..

Тиміш нетерпляче і спершу з острахом поглянув на Хитренка, його дружину. Жінка перехрестилася, а майстер одвів очі. Вперше в житті хлопець став розуміти, що від його поведінки залежить доля інших, сотень людей. У тайзі випорять білогвардійці з різних банд, зграї козаків Калмикова, та й сама тайга страшна вночі. Як бути?.. «Неодмінно треба сповістити своїх, командира Баранова про намір японців! Якнайшвидше!..» Іншого рішення шістнадцятилітній Тимофій Строкач прийняти не міг. Він попрощався з Хитренками...

Йшов холодний дощ і завивав з океану вітриюган. Час від часу крізь розірвані вітром сірі хмари визирало холодне, червонясте, як розпечений на вогні велетенський п'ятак, сонце. Воно вже спускалося до обрію. Незабаром вечір. А потім і ніч...

Виселок Тиміш минав обережно, щоб не натрапити на інтервентів. Коли ж Свіягіно залишилося позаду, хлопець прискорив ходу, а незабаром він уже не йшов, а біг.

Не вперше йому доводилось виконувати доручення командира загону. Та сьогодні, як ніколи раніше, відчув відповідальність перед батьком Амвросієм Федосійовичем, якого поважав тут увесь край, перед братом-комуністом Андрієм, перед братами Пилипом, Микитою і Василем, перед ненькою і сестричкою Лідєю, перед матросом Барановим і всім партизанським загonom. І перед самим собою.

«Біжи, Тимоше! Біжи!» — наказував собі хлопець, і від цих слів йому ставало легше і не так страшно в тайзі.

Минула година, друга. Вітер не стихав навіть у лісі. У верхівіттях дерев Тиміш чув його то злісне, то часом жалібне виття. Іноді вихоплювався крик якогось звіра. Безлисті кущі стьобали по ногах. Він знав цю стежку: не раз ходив з Білоцерківки на станцію Свіягіно. А раптом

зустрінуться на стежці з уссурійським амбу-тигром?.. Або ведмедем?.. Чого тільки не може трапитися в тайзі! Не варто, мабуть, іти навпростець. Але ж дорогою його неодмінно помітять, зустрінуть і японці, і білогвардійці. Тайгою все-таки надійніше...

Перепочивши, йдучи розміреним кроком, Тиміш знову побіг. Він намагався думати про все, що могло геть одігнати, віддалити почуття страху. В пам'яті зринули більшовики, які були вислані сюди, в уссурійську тайгу, з Петрограда, з Чернігова, Івано-Вознесенська. Ті навіть царя не побоялися. А у Тимоша тремтить чомусь душа від якогось там амбу чи ведмеда.

«Вперед, Тимоше! Ти ж партизан! Отоді страшно буде, якщо японці розіб'ють загін Баранова! Отоді совість твоя, Тимоше, ніколи тобі не простить. Уперед, Тимоше!..»

Минуло ще хвилин сорок, і знеможений, до краю стомлений Тимофій зупинився біля порога рідної хати. Крізь вікно блимав каганець. Неначе почувши серцем свого сына, вийшла з хати мати.

— Тимку?..

— Мамо! В якій хаті зупинився Баранов?— ковтаючи слова, запитав він.

— Поряд з батющиною хатою.

— То я миттю. Не хвилюйтеся!

І побіг Тиміш від своєї крайньої хати вулицею до будиночку, де зупинився командир партизанського загону..:

Баранов, який, здається, і не спочивав, мовчки вислухав хлопця. Вартовий підкрутив гніт газової лампи, і в кімнаті стало світліше.

— Спасибі, Тимоше!..— нарешті схвильовано сказав матрос.— Доведеться нам із засідки зустріти японців. Ідуть вони по нашу голову, нехай несуть і свою... Поки що ти був за розвідника і зв'язківця по своїй добрій волі. Віднині ти став справжнім бійцем нашого Свіягінського комуністичного загону! Спасибі тобі, хлопче!..

Ці слова геть зняли втому у Тимоша. Прийшов додому він збудженим, вдоволеним собою.

— Що сталося?— здивувалася мати.

А за нею і батько:

— Що сказав ти командирові і що він тобі?..

— Баранов сказав, що я вже можу вважати себе бійцем комуністичного загону! От що, матусю моя рідненька!..

«Що ж...— прошепотів полковник Строкач.— Благослови мене, матусю, і зараз...»

— Я згоден, товариші!.. Спасибі за довір'я. Коли що не так, даруйте наперед...

А незабаром гітлерівці загорлали в рупор:

— Усі здавайтесь! Не підкоряйтеся полковнику Строкачу! Здавайтесь. Життя гарантуємо. Інакше — смерть. Десять хвилин на роздуми!

Десять хвилин — теж час. І Строкач вирішив використати ці хвилини для підготовки, а потім і для вирішальної атаки, щоб пробитися з оточення.

— Як там у вас?— поцікавився Строкач у командира роти, бійці якого тримали правий фланг.

— Стоїмо, товаришу полковник. Німці вже запалили скирти соломи. Вітер у наш бік. Того й чекай атаки.

«Стоїмо!..» Так відповідали прикордонники, котрі першими зустріли фашистську навалу. Стоїмо! Це слово стало символом, паролем для справжнього червоноармійця, командира влітку і восени 1941 року.

Полковник Строкач поправив зеленого кашкета прикордонника так, щоб зірка була посередині, вихопив маузер і гукнув:

— В атаку! За мною!..

І сталося неждане для противника. З диму, неначе з хмар, раптом виринув цеп бійців і з вигуками «Ура!», «Вперед!», стріляючи на ходу й орудуючи багнетами, саперними лопатками, кинувся на отетерілих німецьких піхотинців.

Тут справді бився кожен за двох, за трьох, і тому з полковником Строкачем і підполковником Косаревим було не кількасот, а незрівнянно більше в очах ворога.

— Вперед! — гукав Строкач, стріляючи з маузера у ворожих автоматників.

Нічим іншим у ці хвилини він не жив. Тільки б найбільше вбити ворогів. Тільки б прорватися крізь ворожі цепи. Тільки б не відстали від нього інші. Тільки б бійці жили тим, що й він.

— Вперед! Бий фашистських гадів! — лунало з іншого боку, де вів бійців-чекістів підполковник Косарєв.

І червоноармійці бігли, долаючи крок за кроком. Як дорого давався кожен той крок...

Полк пробив ворожий заслін. Бійці, які були в другому ешелоні, винесли поранених. Від утоми всі лягли на траву біля лісу. З Трубежа тягнуло прохолодою, та ще дов-

го вони не могли остудити спітнілі, задимлені обличчя, змокрілі від важкого бігу груди...

Строкач дивився, як на небі загорялися зорі. Такі ж, як і в ніч на 22 червня. А може й не такі. Справді, інші, мерехтливіші, наче налякані. Та й небо було тривожним. Десь гули бомбардувальники. Свої чи німецькі? Зараз було байдуже чиї. В небі проносилися трасуючі кулі, а ще вище раз по раз мигтіли метеори, залишаючи довгі й тонкі вогняні сліди, що за мить, за дві згасали. Заграви всюди, бо всюди палали села, скирти соломи, й від цього вогню червонуватий відблиск ліг на обличчя бійців.

Зараз з бійцями стрілецьких дивізій чекісти брали кожен населений пункт з боєм. Подовгу залягали в обороні, відбиваючи атаки противника: Відбивалися до кінця, до останнього солдата.

Проте Строкач був натхненником контратак, був за оборону атакою вже навіть тому, що німці в ті хвилини ніяк не могли чекати від оточених активних дій.

І Строкач знову поправляє свого зеленого кашкета, ремінь на гімнастерці, портунею, вихоплює маузер.

— Вперед!..

Одежа на ньому була вже пропалена, пошарпана осколками, на обличчі криваві подряпини. Але щоб врятувати життя або гідно вмерти на полі бою, треба піти ще і в четверту атаку.

Полковник Строкач мацає на голові свого запиленого кашкета...

Із спогадів двічі Героя Радянського Союзу, Маршала Радянського Союзу І. Х. Баграмяна:

«З'ясувалося, що головні сили 37-ї армії були розсічені в районі Барішівки на дві частини. Більша частина сил зупинена яготинським угрупованням противника на річці Супій, а решта з'єднань — на захід від Барішівки, на річці Трубіж. Наші війська атакують ворога. Але у гітлерівців на східних берегах обох річок закопані танки: Прорвати таку оборону без достатньої кількості артилерії нелегко. Знову й знову наші війська кидаються в атаки. З тяжкими боями одній з груп військ 37-ї армії вдалося в ніч на 22 вересня форсувати річку Трубіж і розірвати вороже кільце. Цю рішучу атаку очолив заступник наркома внутрішніх справ УРСР Т. А. Строкач. Він з кількома генералами і офіцерами у найвирашальнішу хвилину пішов у передових шеренгах. Смертю героїв полягли полковники Соко-

лов, Кесарев і багато інших командирів. Та завдання було виконано, ворожий заслін розбито. Більша частина цієї групи військ вийшла до своїх. Командир 56-го полку 4-ї дивізії НКВС підполковник Мазуренко з своїми бійцями приєднався до партизанів Ковпака...» *

Але групи бійців-чекістів, червоноармійців і командирів полковника Строкача ще й ще приковували до себе сили німців, даючи змогу іншим військовим частинам пробиватися далі на схід, до Полтави, до Харкова.

Здається, ще зовсім недавно Строкач повчав прикордонників знаходити вихід навіть з безвихідної ситуації, битися до останньої можливості. Тепер він відчув усім серцем, кожною клітинкою мозку, що це означає на практиці:

Наступного дня не стало похідної кухні, як не стало ще кілька днів тому автомашин, гармат, возів. За всім цим полювали «юнкерси», «мессершмітти». По колонах і машинах гатили ворожі гармати, міномети. На відкритій місцевості техніку не було ніякої змоги врятувати. Вона палахкотіла, лежала на польових шляхах і дорогах догори колесами, цілими кладовищами залишалася на луках біля Трубежа.

Далі рухатися величезною колоною неможливо. Військова рада вирішила пробиватися окремими батальйонами, ротами. Відокремився і полк чекістів, від якого не залишилося й половини бійців, що покинули Київ. Іти й далі разом — значить загубити всіх людей.

23 вересня полк витримав ще кілька нерівних боїв з противником, а потім розчленився на групи по 20—30 чоловік кожна. Групи мали самостійно пробиватися на схід за лінію фронту, а туди по прямій було щонайменше двісті кілометрів.

Строкач з тугою і болем дивився, як рушали одна по одній групи.

Це був сумний парад. Але водночас це були й оглядини незламного духу бійців. Строкач знав, що ті, кому пощастить вижити, неодмінно доконають фашизм і пройдуть наразом по Берліну. Це буде! Можливо, не скоро: Але станеться неодмінно.

Ідуть червоноармійці, рівняються на полковника Строкача. Він став своїм не тільки для чекістів, а й для бійців і командирів інших військ, став втіленням військової доб-

* Баграмян И. Х. Так начиналась война. К., 1984. С. 340.

лесті, мужності й совісті нашого командного складу в те літо й осінь першого року війни.

На цих же полях між Березанню, Яготином і Баришівкою закінчив свій бойовий шлях загін арсенальців «Перемога або смерть».

В ніч на 27 вересня партизани оволоділи станцією Березань і визволили там кількасот полонених червоноармійців і моряків Дніпровської флотилії, які, взявши трофейну зброю, стали переслідувати ворога.

В бойовому пориві, розпалені ненавистю до фашистів, визволені моряки і червоноармійці, а за ними й партизани не зважили на команду Осечкіна і комісара Карнауха про відхід до лісу. Вони так захопилися переслідванням противника, що на ранок опинилися серед поля — одрізаними з трьох напрямків кулеметним і мінометним вогнем фашистів. Німецьке командування спішно перекинуло до місця бою великі підрозділи з Яготина і Переяслава.

Від диму небо стало чорним. Горіла стерня і нещаче вся земля. Смертю хоробрих полягли триста партизанів, червоноармійців і моряків-дніпровців. Загинув під час атаки й командир загону Степан Павлович Осечкін.

На кінець п'ятої години бою з усього загону лишилося тільки двадцять п'ять чоловік, з них — дванадцять поранених. Ті, хто тримався на ногах, прикриваючись димом, що клубочився на полі, і сутінками, прослизнули з пораненими крізь фашистський заслін.

Після десятиденної оборони Києва і запеклих боїв на лівому березі Дніпра з військовими частинами противника, що проривалися з півночі — від Чернігова і з півдня — від Кременчука, звужуючи «оточення» київського угруповання Червоної Армії, сотні і сотні невеликих груп недавніх захисників столиці України у вересні, жовтні й листопаді 1941-го пробивалися на схід до лінії фронту.

Тяжкий то був період і в біографії Строкача. Якось під час нашої зустрічі (це було в 1961 році) я попросив його розповісти про вихід до лінії фронту.

— Згадувати про те боляче, гірко й образливо. Опилившись одрізаними від головних сил Червоної Армії, ми всі раптом стали морально пригніченими, — неохоче розпочав Тимофій Амвросійович. — Я ж був, наче мокра курка. Подумати тільки — командир, який має займатися формуванням і підготовкою партизанських загонів для боротьби

у тилу противника, сам опинився у ньому. Іронія долі! Звичайно, потрапив у тил німців без санкції свого командування, наркомату. Важко було мені. Та я жив одною думкою: скільки б десятків, сотень кілометрів не довелось іти по окупованій ворогом землі, я будь-що вийду до своїх! Ця думка додавала мені сил, упертості й упевненості. Це не могли не помітити мої супутники і обрали мене старшим групи, хоча з нами був ще і нарком НКВС республіки Василь Тимофійович Сергієнко.

Та, мабуть, про нашу подорож до лінії фронту нехай спершу розповість людина, яка допомогла нам. Ось лист-спогад, адресований УШПР ще восени 1944 року.

Генерал-лейтенант Строкач подав мені кілька скріпчених, пожовклих від часу аркушів машинопису, і я почав читати...

«Червень 1941 р. Початок війни. Село Рокитне Новобасанського району, що розташоване в лісі, стоїть на варті Батьківщини.

Сільська рада працює напружено. Всі люди знаходяться в мобілізаційній готовності: одні йдуть на фронт, інші працюють у колгоспах.

Серпень 1941 р. Рішення ЦК КП(б)У залишитись у тилу ворога комуністам і відповідальним працівникам району для проведення підпільної роботи і організації партизанських загонів. Робота кипить: іде заготівля продовольства, одежі й озброєння.

19 вересня. Німці окупували село Рокитне, хазяйнують, наче в себе дома. Люди з ненавистю ставляться до них. Як голова Рокитненської сільської ради я за завданням секретаря підпільного Новобасанського райкому КП(б)У тов. Шинкаренка проводив роботу організаційного характеру, залучаючи кращих людей села...:

Нарешті наша партизанська група на чолі з тов. Шинкаренком створена в складі: тт. Коломієць, Ревіцький, Стригун, Вишар та інші (всього 13 чоловік)...

Десять на початку жовтня вранці приходжу до Стригуна, а він мені й каже: «У нас перебуває група наркома НКВС УРСР тов. Сергієнка в складі семи чоловік. Ці товариші й дадуть нам вказівки, як нам бути далі».

Настав вечір. Я вийшов з Шинкаренком, Коломіємцем на вулицю. Тут зустрілися з високим на зріст чоловіком, котрий виявився наркомом тов. Сергієнком. З ним був його

заступник тов. Строкач і їхні співробітники. Потім мені як комуністу доручили охороняти цих урядових людей на час перебування у нас. Нарком тов. Сергієнко і тов. Строкач попросили допомогти їм дістатися до лінії фронту...

Ми порадилися і доручили це надійній людині — діду Вишару Архипу Антоновичу, який і пішов разом з ними.

Час перебування у нас групи тт. Сергієнка і Строкача був періодом бойової підготовки і подальшої організації партизанського руху в Новобасанському лісі. Група тт. Сергієнка і Строкача, добре озброєна, віддала нам три автомати, пістолет, два маузери...

Група тт. Сергієнка і Строкача мала контакти лише з обмеженим колом людей, яким ми довіряли і які розуміли серйозну відповідальність нашого завдання: Керуючись вказівками тов. Сергієнка, наша партизанська група почала перебудовувати роботу. На засіданні ми вирішили об'єднати всі групи і діяти спільно, не шкодуючи життя.

Через два-три тижні після того, як тт. Сергієнко і Строкач пішли, підвів нас своєю несерйозністю і легкодухістю член групи Яків Г. Він був затриманий жандармерією і там, на допиті, усе розкрив: і що у громадян села Рокитне перебувала група з НКВС, і що гості залишили озброєння, і що ми дістали конкретні завдання, і що цю групу проводив через залізницю дід Вишар. У село приїхала жандармерія, начальник поліції і голова райуправи. Та ми зробили засідку в домі Євлаша Дмитра Павловича (там були Шинкаренко, Коломієць і я — Ревіцький) і розпочали бій. Невдовзі, поранивши начальника поліції, голову райуправи і двох жандармів, а також Якова Г., який зрадив нас, ми прорвалися до лісу.

На ранок 28 жовтня приїхала поліція і заарештувала Стригуна і дідуся Вишару.

Стригуна звинуватили в усьому як одвертого партизана, пограбували все його майно, знайшли зброю. Через три дні його повезли до Ніжина, де він і загинув, як вірний син Вітчизни.

Діда Вишара після очної ставки із зрадником Яковом Г. тяжко побили.

Потім у районі було оголошено: хто впіймає когось з групи Сергієнка і Строкача або партизана, той дістане грошову винагороду 50 тисяч карбованців і паділ землі. Ввечері всі ці оголошення ми зірвали і натомість приклеїли свої: «Не бачити вам їх, як своїх вух!..»

З грудня 1941 року і до кінця квітня 1942 року ми жили «партизанським життям». Створили загін з комуністів району і військовополонених, які втекли з таборів...»

Ось ще звіт Дмитра Ревіцького, написаний в 1944 році:

«Тт. Сергієнка і Строкача я побачив увечері спершу на вулиці, а потім ми разом зайшли в хату до Стригуна. Поставили самовар, вони трохи обігрілися. Мене ж послали на варту. Отже, при розмові я не був присутній, але знав, у чому полягало їхнє завдання,— організаційні питання розгортання партизанського руху.

Як вони до нас потрапили, я дізнався від Шинкаренка і Стригуна, котрі сказали, що група пробивається з-під Києва і наше завдання — врятувати і вивести їх до лінії фронту.

Мені було відомо також, що Строкач — член уряду, депутат Верховної Ради СРСР. Я з ним трохи поговорив, сидючи в хаті. Жили вони у Стригуна, в якого була надійна схованка..

Тов. Строкач дуже проста і скромна людина, замріяний. Але всі питання вирішував швидко, зрозуміло, особливо коли йшлося про організацію партизанської діяльності в тилу фашистів.

Пробули вони у нас два тижні, і більше я їх не бачив. Однак у квітні 1943 року мені стало відомо, що тов. Строкач очолює Український штаб партизанського руху. Про це довідались і всі партизани з нашого загону ім. Щорса...

Тов. Строкач пережив тоді багато, та не втратив енергії і своєю наполегливістю, хоробрістю й умінням широко розгорнув масовий партизанський рух, який став відомий усій Європі. Весь світ знає, який страх наганяли партизани на німецько-фашистських окупантів на Україні, яких ударів завдавали їм, як били радянські партизани ворога у лісах і степах квітучої України:

Політрук партизанського загону імені Щорса
Ревіцький Дмитро Павлович
1944 р. м. Київ».

Я закінчив читати й поглянув на Тимофія Амвросійовича, а він задумливо сказав:

— Своїм життям заплатив Гаврило Ілліч Стригун за те, що рятував нашу групу й мене особисто. Тяжка це плата. Його смерть — це і рана мого серця. Добрі обличчя Гаврила Ілліча, його дружини й доньки, діда Вишара, го-

лови сільради Ревницького та інших радянських патріотів щоразу постають перед моїми очима.

Тяжко іти по рідній землі, окупованій ненависним ворогом. У свідомість гадюкою вповзає почуття особистої немічності, беспорядності, а невідомість часом породжує і відчай. Все це переживали люди, що опинилися в оточенні і яким треба було будь-що вийти до своїх.

Група Строкача, яку він продовжував очолювати, торувала стежку на північний захід по Чернігівській і Сумській областях, а потім перетнула межу України й Росії, ідучи вже землями Орловської і Курської областей. Дорога вимагала й чималих фізичних зусиль. Допікав холод і дощі. Дахом у подорожніх було похмуре небо, а хатою — ліс. Часто голодували. І завжди нерви у кожного в напрузі, бо треба перетинати гостинці й залізниці, минати села й міста, де вже отаборилися німецькі гарнізони...

Інколи в розмовах хтось та й дорікав іншому, Строкачу ж особливо за те, що він у Києві керував партизанами, мав зв'язки з майбутніми підпільниками, а про явки в райцентрах так нічого і не знав і тепер доводиться йти наосліп, навпомацки.

— Я не міг передбачити, що доведеться ось так іти у ворожому тилу сотні кілометрів! — пояснював Строкач. — А своїх людей ми повинні визначати по очах, по обличчю. Великій Жовтневій соціалістичній революції за тиждень мине двадцять чотири роки. То чого ж нам боятися на своїй землі виходити до людей? Винуватого завжди можна знайти, ще й вигукнути: «А хіба не я казав, що так станеться!» Та ще коли себе особисто не вважати винуватим. Всі ми винні, що відступаємо, що дозволили німцям плюндрувати рідну країну...

Строкач закурював — цигарки у них ще лишилися, — цоквапливо затягувався димом, вгамовуючи нерви. Так він стримував себе, коли треба було сперечатися, на когось гніватися, виявляти невдоволення. Для нього зараз головне — вивести групу до лінії фронту.

І знову дорога. Йшли більше вночі...

— Влаштуватися на ніч було дуже важко, — пригадував Тимофій Амвросійович. — Нелегко добувалися харчі. Люди стали насторожені, приголомшені. Ми виснажувалися. Втома викликала біль у голові, захворювання. Від недоїдання в очах темніло, і все йшло обертом. Населені пункти, де розташувалися німецькі гарнізони або поліцей-

ські стани, ми обходили болотами. Після такого маршу не завжди можна було розвести у лісі багаття, щоб просушити одержу.

Ще гірше стало, коли почав випадати сніг, а потім танути. Грязюка і холод заважали просуванню. Були дні коли ми проходили лише десять — п'ятнадцять кілометрів. Траплялися нам і оточенці, котрі осідали в селах, щоб перебути зиму. Багато з них, напівроздягнених, босих, втратили надію пробитися до лінії фронту.

Ми хвилювалися: як нам бути, аби не потрапити в лабеті ворога? Обговорювали варіанти можливого. Після недовгих розмов дійшли висновку: що б там не сталося, іти до своїх, якою б довгою і тяжкою ця дорога не виявилася..

Великою бідою було те, що ми втратили будь-який зв'язок із своїми. Переносна рація під час бойових сутичок з противником була розбита. Дві радіостанції, змонтовані на автомашинах, знищили ми самі, щоб не залишати ворогові...

Ми пройшли понад 700 кілометрів по окупованій ворогом території Київської, Чернігівської, Сумської, Курської областей і винесли з цього походу висновок — основна маса населення ставиться до загарбників вороже. Німецькі війська, як правило, на своєму шляху займаються грабуванням, забирають у населення продукти, домашню птицю, дрібну й велику рогату худобу, відбирають теплу одержу і взуття. Всяка спроба населення не підкоритися сваволі гітлерівців закінчується тим, що вони б'ють людей, погрожують зброєю.

В селі Прохори Комарівського району Чернігівської області одна селянка поскаржилася німецькому офіцеру, що її побили солдати за те, що вона не давала їм молока і яєць. За годину солдати знову прийшли до неї і нещадно побили вже за скаргу.

Під час зустрічей з нами селяни висловлювали надії і побажання про скорі повернення Червоної Армії і Радянської влади. В селі Усок Ямпільського району Сумської області селянин, у якого ми заночували, сказав: «Я гадаю, що війна ще не закінчена. Невдачі Червоної Армії тимчасові, прийде час і німців так потурять, що вони місця собі не знайдуть».

На початку жовтня фашисти почали розповсюджувати плітки, начебто їхні війська захопили Ленінград, Москву, Тамбов, Тулу і незабаром будуть взяті Саратов і Куйби-

шев. У деяких селах гітлерівці навіть організували гульбиська на честь взяття.. Москви.

Проте в багатьох селах ми дізнавалися про дії партизанів: знищено військовий склад, спалено скирти з снопами, в іншому місці учинено напад на дрібні групи солдатів противника.

Звичайно, я розумів, що відчутним недоліком у партизанському русі на оцих перших його кроках була відсутність потрібної інформації про дії Червоної Армії на фронті. Не було зв'язку загонів з керівними центрами й партизанськими загонами сусідніх районів, а звідси — незгодженість, нескоординованість дій. Отже, якнайшвидша організація політичної роботи серед партизанів і населення, яка допоможе орієнтуватися у дійсній обстановці, буде сприяти в цілому і розгортанню всенародної боротьби проти окупантів...

Ось про що думав полковник Строкач, проторувавши вже сотні кілометрів по території, загарбаній німецько-фашистськими військами. Він був геть одірваний, ізольований від інших товаришів з оперативної групи ЦК КП(б)У, що знаходилися по той бік фронту, але думки його були весь час з бійцями «фронту не позначеного», як назвав партизанську боротьбу Михайло Олексійович Бурмистенко.

В перші дні листопада 1941 року за пропозицією ЦК КП(б)У при Військовій раді Південно-Західного фронту було створено спеціальну оперативну групу, яку очолив секретар ЦК КП(б)У Мусій Співак. Його заступником став Андрій Зленко, інспекторами — Микита Гавриленко, Леонід Дрожжин, Григорій Караваєв, Василь Костенко, Микола Кузнецов, Віктор Нарижний та Іван Чепурний. На цю групу покладалися такі завдання: організація частин народного ополчення, створення і засилання у тил ворога партизанських загонів, переведення на підпільне становище місцевих партійних організацій, координація бойових дій партизанських загонів з частинами Південно-Західного фронту.

І от Тимофій Строкач дістався, нарешті, Малоархангельська. Звідси і прибув він поїздом до Москви.

Худий, із запалими щоками, оброслий бородою, Строкач ніби й не пізнавав себе, відколи з'явилася можливість подивитися на себе в дзеркало. Одежа обірвана, подаровані селянином чоботи стоптані. Все те наслідок неймовірно важкого маршруту. Але Строкач і в дорозі, і в Москві, і... через вісімнадцять років після війни твердив одне:

«Скільки б не довелося йти, я все одно дійшов би до своїх, щоб згодом повернутися зі своєю армією назад, на захід, потуривши геть фашистську погань. Я вже твердо знав, що в тилу окупантів назріває партизанська війна, а це означало, що народ непереможний, хоч його землю і топтала ворожа армія...»

За лінією фронту полковнику Строкачу не терпілося знати, скільки і які загони підготовлені і заслані у ворожий тил з Харкова, скільки мінерів-підривників підготував полковник Старинов. Мабуть же, у Ворошиловграді чи десь поблизу зупинилась і дружина з донькою. «Скоріше у Ворошиловград! Скоріше побачити полковника Старинова, майора Решетова, всіх, хто працював в управлінні і раніше вибув з Києва до Харкова, скоріше зустрітися з керівниками ЦК КП(б)У і уряду республіки, щоб обговорити ситуацію і розгортати роботу по організації партизанської боротьби на Україні».

Похід з Києва до Малоархангельська для Тимофія Строкача теж школа життя. Похід цей по ворожій території підказав ідею утворення центрального органу по керівництву партизанськими загонами, органу, який би узгоджував, координував дії загонів на окупованій противником території, спрямовував ті дії на бойову взаємодію з військами Червоної Армії, як це робилося під Києвом влітку сорок першого, тільки ще організованіше, дійовіше, використовуючи сучасні форми зв'язку, яким є радіо.

Цими мріями Строкач жив, ідучи через ворожий тил на схід, про це думав, готуючи звіт у Москві про минулі два місяці в його бойовому житті. Цій ідеї він присвятить себе цілком під час Великої Вітчизняної війни.

«Скоріше на Україну, у Ворошиловград! Скоріше за роботу!..»

ЛІТО ТРИВОГ І НАДІЙ

Два тижні у прифронтовій Москві, яка за постановою Державного Комітету Оборони від 19 жовтня 1941 року перебувала в стані облоги, здалися Тимофію Строкачу двома роками. І не тому, що ворог товкся біля воріт столиці Батьківщини. Навпаки, Строкач був твердо переконаний: фашистські війська не ввійдуть у Москву. По-перше, і це він бачив, увесь радянський народ, закликаний Комуністичною партією, піднявся на захист столиці першої у світі соціалістичної держави, а по-друге, у гітлерівських генералів уже не вистачить ані часу, ані сил, щоб у листопаді—грудні взяти Москву. Ці сили і час були витрачені противником ще поблизу кордону: Перемишля, Бреста, Лібави (Ліспаї), у танковому двобої під Ровном і Бродами, у тридцятиденних боях за Ізмаїл та особливо під час героїчної оборони Великих Лук у липні — серпні сорок першого.

Великі Луки за своїм географічним положенням не знаходилися на основному напрямку ударів ворожих угруповань «Центр» і «Північ». Та коли німці вийшли до Смоленська, великолуцький виступ радянських військ став загрозливо нависати на лівому крилі групи армій «Центр», і фашистське командування змушене було кинути сюди дев'ять дивізій і серед них дві танкові. Бої під Великими Луками тривали з 19 липня по 25 серпня. Та найбільше сплутав стратегічні карти Гітлеру стародавній Київ...

У ці холодні осінні дні перебування в Москві Строкача знову повністю захопила, зігріваючи, думка про роботу, яку доручив йому ЦК КП(б)У ще в липні і яка була перервана з утратою Києва й тимчасовою окупацією гітлерівцями майже всієї України. З обласних центрів залишився тільки Ворошиловград. Отам зараз і перебували відділи, що продовжували керувати партизанською боротьбою і готували кадри для нових десантних груп і партизанських загонів. Туди, до Ворошиловграда, і рвався Строкач усім своїм єством, думками і серцем.

З Ворошиловграда повідомили, що полковник Старинов, на якого Строкач покладав великі надії як на талановитого інженера у мінно-підривної справі і вихователя партизанських мінерів, терміново вилетів до Воронежа. Строкач здогадувався, що то був за «терміновий виліт» камарадо Рудольфо (так іменували полковника Старинова під час громадянської війни в Іспанії).

Ще коли вони зустрічалися в Києві, Ілля Григорович говорив, що має за дорученням Генштабу здійснити бойову операцію по мінуванню в Харкові важливих об'єктів на випадок відступу Червоної Армії з міста. Два інженерних батальйони чекали його розпорядження.

Та була в Іллі Григоровича і своя велика ідея в мінній війні проти гітлерівської армії. З групою обдарованих інженерів Старинов сконструював керовану по радіо на відстані міну.

Ілля Старинов, вихованець і дисертант генерал-лейтенанта інженерних військ Дмитра Михайловича Карбишева, був упертим, настирливим: Чотири бойових ордени Червоного Прапора, три з яких він отримав за організацію мінно-підривної війни в тилу фашистських військ генерала Франко, високий авторитет полковника на іспанській землі морально допомагали Старинову вистояти в боротьбі за впровадження своєї ідеї. Врешті-решт радіоміна була сконструйована, і він збирався випробувати її серед десятка нових типів мін у Харкові проти фашистських загарбників, які вдерлись у місто 22 жовтня 1941 року.

Строкач вирішив неодмінно завітати до Старинова у Воронеж і всією душею побажав йому успіху. Однак Строкача весь час не покидало занепокоєння, що полковник Старинов надто примітна в армії людина, яку, того і чекай, може запросити котрийсь з командуючих фронтом — прихильник мінних заслонів, мінних ударів. На думку Строкача, рівних Старинову як теоретикові і практикові мінно-підривної справи не було в усій діючій армії. Ось чому, ще розмовляючи з секретарем ЦК КП(б)У Бурмистенком, вони дійшли згоди, що така людина конче потрібна для управління по формуванню і навчанню партизанських загонів, груп мінерів-підричників.

У Воронежі на залізничному вокзалі Строкача зустрічав Старинов. Вони обнялись. Тільки тут Тимофій Амвросійович помітив, що в Іллі Григоровича поранена рука, а чорне хвилясте волосся ще більш помічене сивиною.

— Та я вас однією рукою можу підняти й понести, Тимофію Амвросійовичу, такий ви виснажений. Бач, до чого довело ходіння по землі, на яку ступив чобіт фашистського окупанта. І щоким позападали,— говорив співчутливо полковник Старинов.— А ваші Поліна Марківна і Лялечка живі й здорові! У Ворошиловграді я бував у них частенько, підтримував віру в те, що ви неодмінно проб'єтесь.

— Спасибі за це,— подякував Строкач Іллі Григоровичу.— То як наші справи партизанські?: Як ви взагалі?..

— Про все розповім. Тільки по порядку... Ви прибули сюди якраз вчасно. Мушу вам доповісти, Тимофію Амвросійовичу, що наші мінери завдали за минулих три тижні удару по об'єктах противника у Харкові, рівного залпові однієї тисячі гармат. Та це не все. Міни сповільненої дії вибухатимуть ще зо два тижні. А цими днями партизани з Харкова повідомили, що комендант міста генерал-лейтенант Георг фон Браун, він же командир 68-ї дивізії, нарешті відважився після... «старанного розмінування» переселитися з Холодної Гори в особняк по вулиці Дзержинського. Саме там ми і приготували фашистам радіосюрприз. І це станеться цієї ночі. Треба кувати залізо, поки гаряче! — говорив він неголосно, але пристрасно.

Вони вже підходили до «емки», і Строкач запитав:

— А чому саме з Воронежа?..

— Я особисто брав участь у двадцяті роки в монтажі цієї широкомовної радіостанції, добре знаю її потужність ще з тих часів,— відповів Старинов.— Можливо, такі міни можна підривати і через звичайні армійські рації. Я вірю в це! Однак це перша міна. Є, ви знаєте, чимало скептиків. Поставлена на карту доля винаходу, доля моїх колег, моя репутація як мінера. Тому і я приїхав сюди, Тимофію Амвросійовичу.

— Од Воронежа до Харкова три сотні кілометрів...— розмірковував уголос Строкач.

— Що оті триста кілометрів для радіохвиль! Ми ще доживемо до часу, коли будемо управляти літальними апаратами, механізмами і приладами на сотні тисяч, на мільйони кілометрів! Можливості радіо ще мало вивчені..

— Пощастило б вам, Ілля Григоровичу!

Вони сіли в «емку» й поїхали. Дорогою полковник Старинов говорив про роботу майора Респетова і його особисто, Старинова, по підготовці й відрядженню партизанських загонів і груп з Харкова у вересні й жовтні, а в ли-

стопаді вже з Ворошиловграда. Серед цих загонів — два Харківських.

— В одному з них, у загоні імені Котовського, яким командує тсоавіахімовець Микола Йосипович Воронцов,— захоплено продовжував інженер-полковник,— очолює підривному групу мій учень Василь Яремчук. Запам'ятайте це прізвище. Яремчук уже пустив під укiс кілька військових ешелонів противника. Ось вам і шкільний учитель! Зараз загін Воронцова діє в Сумській області. Як вам повідомляв ще в серпні Решетов, харків'яни зустрілися з місцевим Путивльським загонем, яким командує Ковпак і комісар Руднев. Семена Васильовича Руднева я особисто знаю з тридцять другого року по Харкову, коли читав там лекції на тему «Застосування мінно-підривної техніки у партизанській війні». Тоді Руднев, як і Воронцов, очолювали Тсоавіахім у своїх районах. Тепер їхні стежки зійшлися на партизанському перехресті...

Старинов змовк, а Строкач зауважив:

— Що то значить, коли у загоні є радіостанція. Це ж вуха і очі будь-якої бойової частини. В цій війні без радіо ми — ніщо!..

— Так, завдяки радіозв'язку з Харківськими загонами ми дізналися про дислокацію партизанських формувань у Сумській і Полтавській областях...

З доповіді Старинова Строкачу стало відомо, що у п'ятнадцяти областях України, особливо у Сумській, Сталінській*, Запорізькій і Одеській, вже діяло близько сотні партизанських загонів. Однак Ілля Григорович припускав, що відомості, які надходять до ЦК КП(б)У, не відображають повністю справжнього розмаху народної боротьби у тилу німців. Поки що неможливо підрахувати кількість підпільних партійних і комсомольських організацій, створених не за рішенням партійних органів, а за покликком серця радянських патріотів. І вже зовсім важко визначити роль робітників і колгоспників, які змушені були залишитися на тимчасово окупованій ворогом території, у підриві економічної політики загарбників. Люди саботують, бойкотують заходи окупантів у галузях економіки, сировинних ресурсів на Україні. Спроби фашистів відродити металургію у Дніпропетровську, Запоріжжі не дають наслідків. У Харкові вони не здатні навіть ремонтувати танки і відправляють їх аж у Польщу. Машинобудівний гі-

* Тепер Донецька область.

гант Харків став паралізованим містом, на дрібних підприємствах якого виготовляють хіба що запальнички. У Донбасі гітлерівці так і не налагодили видобуток вугілля бо-дай для потреб фронту.

— Це війна, Тимофію Амвросійовичу, економічна війна проти окупантів, і вона має також велике значення в тилу противника, як і знищення партизанами живої сили і техніки фашистів...

Ніч на 14 листопада 1941 року зостанеться на все життя пам'ятною в бойовому житті інженер-полковника Старинова і його мінерів*, які брали участь в операції на вулиці Дзержинського, 17 у Харкові.

Опівночі до воронезької радіостанції широкого мовлення під'їхала «емка». З неї вийшло троє військових.

У десять хвилин на п'яту ранку полковник Старинов у присутності радіоінженерів Аркадія Володимировича Безпам'ятного і Федора Семеновича Коржова послав команду в ефір на вибух першої керованої на відстані радіоміни.

Вибух радіоміни в особняку генерал-лейтенанта Георга фон Брауна був також і партизанською помстою харківському коменданту, який став воєнним злочинцем, підписавши і благословивши накази про страти і розстріли десятків тисяч харків'ян. Це Георг фон Браун за три тижні окупації Харкова довів місто до голоду, за його наказом розстріляно тисячі військовополонених червоноармійців, які нібито повинні були знати таємницю типів радянських мін, що ними були заміновані аеродром, шосе, залізниця, мости, інші об'єкти міста.

До Ворошиловграда Строкач і Старинов повернулись у піднесеному настрої, незважаючи на холодну дощову погоду, на безпросвітну мряку. Строкач щиро радів науковому успіху інженера Старинова, що дорівнював бойовому подвигу, а Старинов уже думав про те, як домогтися перед високими інстанціями дозволу на масове виготовлення не лише мін сповільненої дії, а й радіомін, якими треба озброїти партизанських підричників. Звичайно ж, не всіх, а підричників з середньою або й вищою освітою, які розуміються у фізиці, хімії, бо ж підривачі в мінах сповільненої дії хімічні. Роботи тут і турбот вистачало для всіх.

* У воронезькій газеті «Коммуна» від 7 травня 1963 року буде названо їхні прізвища: М. М. Сергєєв, М. Г. Голіцин, І. П. Земсков, С. М. Свистунов, В. Б. Худих, В. А. Шішинов, М. П. Данилов.

— Це добре, що доля звела нас, — признався Старинов Строчачу, коли прибули до Ворошиловграда.

Та незабаром вони знову прощалися: полковника Старинова відкликали до Ростова, в штаб Південного фронту. І полетів камарадо Рудольфо до камарадо Маліно — генерала Р. Я. Малиновського, з котрим бився пліч-о-пліч проти фашистів ще у військах республіканської Іспанії в 1937—1938 роках.

Перед ним були поставлені нові завдання.

Перша воєнна зима стала тяжким випробуванням для десятків і сотень загонів лісостепових і степових районів України. Нелегкою вона була і для полтавських партизанів. Труднощі полягали в тому, що багато районних центрів і сіл опинились у прифронтовій зоні фашистських військ. Сюди на перепочинок прибували гітлерівські підрозділи з фронту і затримувалися ті, що йшли до лінії фронту, яка стабілізувалася після взяття німцями Харкова. Була й інша причина. Великі сніги сковували бойові дії загонів, бо на снігу завжди залишались сліди, по яких фашисти дізнавалися про рух партизанів, а люті морози примусили будувати в лісах значну кількість землянок. Крім цього, потрібно було подбати і про конспірацію опих постійних партизанських таборів.

За такої складної обстановки Полтавський підпільний обком партії скликав командний склад партизанських загонів і секретарів підпільних райкомів партії на нараду. Питання стояло одне: якої ж тактики повинні дотримуватися партизани області в тяжку зиму 1941/42 року?.. В його обговоренні брав участь і Іван Копьонкін, командир загону імені Будьонного, який у цей час дислокувався в Миргородських лісах.

Нарада відбулася 28 грудня 1941 року в селянській хаті поблизу Миргорода під головуванням секретаря обкому партії Степана Федоровича Кондратенка. Він же виступив з доповіддю «Про підсумки партизанської боротьби і обмін досвідом діяльності загонів».

Група командирів загону стояла на тому, щоб до весни, доки не зійде сніг, розформувати загони, зачaitися, піти в підпілля і зберегти сили. Обґрунтовували вони свою думку тим, що в районах Полтавщини висока концентрація гарнізонів поліції і військ, а дії на фронті неактивні і німецьке командування має змогу кинути проти партизанів великі сили карателів.

Проти цього рішуче виступив секретар Миргородського райкому партії Григорій Оксентійович Іващенко:

— Якщо ми підемо в села, то німці подушать нас, як курчат! Нам у селах не сховатися, не зачаїтися. Якщо каральний похід німців неминучий, то треба подумати про надійну оборону. Тільки так! Я особисто не складу зброї. Помру зі зброєю в руках на своїй рідній миргородській землі, але в підпіллі не піду! В підпіллі можна якось бути перед тим, як іти у партизанський загін, а не навпаки. Гестапо — це не царська охранка, не денікінці, не петлюрівці. Це каральна сила, яка набила собі руку на придушенні комуністичного руху в країнах Європи, які зараз окуповані гітлерівською армією...

— То ви, товаришу Іващенко, проти підпільної боротьби? «Гестапо — не царська охранка, не денікінці, не петлюрівці...» — хтось висловив заперечення та й навіть обвинувачення секретареві Миргородського райкому партії.

— Я проти бездіяльності в підпіллі. Якщо окупанти затримуються в нашій області ще на рік, вони знищать підпілля, і ніякі «щілини» нас не порятують у селах і містах, якщо ми покинемо загопи. Пригадуєте, коли восени дехто пішов з лісу і з'явився у своїх селах і райцентрах?.. Окупаційні власті обіцяли таких не чіпати, якщо надалі вони вестимуть себе «смирно»: Це була провокація. Де ці люди зараз? На шибеницях. У нас вихід один — активні дії усіх загонів, а в скруту — спільна оборона проти фашистських карателів,— стояв на своєму Григорій Іващенко. Трохи помовчавши, він додав:— Та я не заперечую проти добре організованої розвідки. Наші люди повинні бути поблизу німецьких гарнізонів, в їхніх установах, аби попереджати наші загопи про каральні походи й, збираючи відомості для Червоної Армії, передавати їх по той бік фронту через радіостанцію, що є в загопі Копьонкіна...

Секретар обкому партії Степан Кондратенко надав слово командирові загону імені Будьонного. Через три місяці Копьонкін у деталях розповість Строкачу, на той час уже генерал-майору, про цю незвичайну конференцію, про свій виступ і хвилювання, яке довелося йому долати в перші хвилини: все-таки зібралися секретарі кількох райкомів партії, секретар підпільного обкому партії, люди, залишені для боротьби в тилу противника...

Обласна партизанська нарада вирішила об'єднати дрібні партизанські загопи в один. Командиром об'єднано-

го загону імені Будьонного був обраний Іван Копьонкін, комісаром — секретар Миргородського райкому партії Григорій Іващенко...

Об'єднаний загін у грудні сорок першого і в січні сорок другого року здійснив десять бойових операцій проти гарнізонів гітлерівців, на їхніх комунікаціях у Миргородському, Комишнянському, Гадяцькому й Зіньківському районах. А біля села Мала Обухівка стався запеклий бій.

Дізнавшись, що полк карателів увійде в Малу Обухівку, Копьонкін вирішив зустріти німців у полі, перед селом. Десяток кулеметів було встановлено на двох вітряках, на пагорках, на флангах і в центрі оборони. Це був свого роду гузир у неводі, куди втягувалися ворожі автомашини, піхотинці й кіннотники, прямуючи до села. Тут на них і був націлений нищівний вогонь: Не допомогло ворожому командуванню й підкріплення. Партизани стояли до заходу сонця, а коли смерклося, знялися з позицій і пішли в інший район, замітаючи сліди від санних полозків зрубаним гілляччям.

Обстановка ускладнювалась. У партизанів не стало їжі, бо всі села були заблоковані німцями, не було часом можливості у лісах запалити навіть вогнища. Об'єднаний загін почав маневрувати, а згодом поділився на формування, які були до об'єднання: так легше уникати бою, який намагалось нав'язати німецьке командування, щоб узяти реванш...

Дії об'єданого загону імені Будьонного — одна з героїчних сторінок партизанської боротьби на Україні в першу зиму війни. Взаємодіючи з іншими партизанськими загонами Полтавської і Харківської областей, він завдавав німецько-фашистським загарбникам відчутних ударів.

На початку лютого сорок другого року Строкач надіслав Копьонкіну радіограму: «Повертайтеся у Ворошиловград». І партизани загону імені Будьонного пішли в рейд — на схід: Тільки поблизу станції Ков'яги і Водолага, біля сіл Старовірівка і Михайлівка на Харківщині копьякінці знищили кілька десятків фашистських солдатів. Поява бійців Івана Копьонкіна викликала скажену лють у німецького командування прифронтових районів Харківщини і Ворошиловградщини. В дні, коли загін Копьонкіна, перетнувши лінію фронту, знаходився на радянському боці, було опубліковано Указ Президії Верховної Ради СРСР про присвоєння командирам партизанських з'єднань і загонів України Сидору Артемовичу Ковпаку, Івану Йоси-

повичу Копьонкіну, Олександрю Миколайовичу Сабурову і Олексію Федоровичу Федорову звання Героя Радянського Союзу. Велику групу партизанів було нагороджено орденами «Знак Пошани», медалями «За відвагу» і «За бойові заслуги».

Бойові нагороди командирам, мінерам, кулеметникам, розвідникам загону імені Будьонного, які виявили мужність і героїзм під час виконання бойових завдань у тилу противника, вручав Строкач.

Проте копьонкінці розуміли, що урядові нагороди не лише відзнака за здійснене, а й аванс на майбутнє, попереду — запеклі бої з гітлерівцями. Командування особливо цікавила диверсійна робота на залізницях. У розмові зі Строкачем Копьонкін пояснив, що ворожі ешелони в прифронтній смузі ходять рідко. Вже з Полтави гітлерівці пересідали на вантажні машини й прямували до фронту або з фронту до залізничних вузлів шосейними і ґрунтовими дорогами за сотню, дві сотні кілометрів.

Небувала повінь весною 1942 року затримала у Ворошиловграді загін Івана Копьонкіна десь до середини травня. Та партизани не втрачали часу, використовуючи його для бойового й політичного навчання. В загоні розпочався своєрідний рух: кожен другий боєць — кулеметник, кожен п'ятий — мінер. Це означало, що партизани у Копьонкіна — люди високої кваліфікації, здатні вистояти в будь-якій обстановці.

Строкач щодня був присутній на заняттях у загоні, в партизанській школі, яка готувала радистів, мінерів і командирів-організаторів майбутніх загонів.

І от уже завтра загін мав удруге виходити в рейд. На цей час війська Південно-Західного фронту розпочали наступальну операцію на південний схід від Харкова в Балаклійському, Ізюмському й Барвінківському напрямках:

Генерал Строкач (це військове звання йому було присвоєно весною 1942 року), який завжди проводжав у тил противника будь-яку групу партизанів, зайшов до класної кімнати, коли бійці загону змащували кулемети, карабіни, автомати, переглядали набої до гвинтівок і автоматів. Командир Копьонкін доповів, що хлопці перевіряють готовність зброї. Почалася невимушена розмова.

— Як, товаришу начштабу? — запитав Строкач невисокого, але кремезного колишнього молодшого політрука-прикордонника Миколу Подкоритова, на гімнастерці якого

був пригвинчений орден «Знак Пошани». — Багато безпасу берете?

— Як і тоді, коли нас відряджав майор Решетов, — відповів Подкоритов.

— Тоді я не був у Харкові, — уточнив Строкач.

— П'ятсот штук.

— А донесеш? — перейшов на «ти» Строкач, усміхнувшись.

— Донесу, товаришу генерал!.. Патрони для партизана — це і хліб і сало! — примружив хитруваті очі колишній прикордонник.

— Виходить, що ти знайомий з діалектикою: знаєш про основну ланку в ланцюгу насущних питань. Що ж, Микола Михайловичу, беріть патронів і гранат побільше, якщо вони не заважатимуть у дорозі. А листи додому написали? — раптом змінив він розмову. — Давайте я однесу їх на польову пошту. Знаю, як чекають ваших трикутників дома:

— Написали я, Подкоритов, Юдін. А ось Ткаченку, Середі, Панченку, Опанасенку... — обвів поглядом присутніх у класі Копьонкін, — нема куди писати. Домівки їхні в окупації.

— Будьте обережні там, у тилу. В разі чого німці розшукають рідних того ж Ткаченка чи Панченка і закатають, а село спалять.

— Єсть бути обережними! — пообіцяв хтось із партизанів, прізвище якого було названо.

— Ну, а ти, Іване Йосиповичу, написав на Рязанщину своїй Степі?

— Ви навіть ім'я дружини запам'ятали? — щиро здивувався Копьонкін, і його щоки залив рум'янець. — Написав. І синові теж. Маленький він. Три роки. Не знаю чому, а дуже хотілося всі ці дні синові написати так, ніби йому вже виповнилося двадцять років! Га?: Тимофію Амвросійовичу? Чому раптом знаходить на тебе ось таке дивне бажання?.. Наче збираюсь востаннє звітувати. Та нам з Подкоритовим треба ще дійти туди, звідки починали війну, — до Татарбунарів, до Пруту, до Дунаю...

— Законно. Дійдемо! — підтвердив начштабу.

Строкач поглянув на спохмурніле обличчя Копьонкіна і сказав:

— Я також інколи занотовую дещо до записника. І теж звертаюсь до доньки, як до дорослої, хоча їй тринадцять літ. На війні іноді хочеться побалакати навіть з самим

собою. Однак ви там, хлопці, не ведіть ніяких записів, а всі повідомлення після того, як передасте по радіо, спалюйте!

Строкач подивився на портрети вчених, що висіли в класі,— Ломоносова, Мечникова, Дарвіна і Менделєєва і запитав:

— Ви, мабуть, писали шкільні твори на тему: «Ким я хочу бути?»

— Аякже!

— Так точно!

— А хто з вас писав, що стане партизаном?

Усі мовчали, і за бійців відповів майор Решетов, який щойно з'явився:

— Ніхто. Як не думав у шістнадцять літ і я, що стану прикордонником і воюватиму з бандами басмачів.

— У нас дівчата мріяли бути інженерами, лікарями, вчителями, ну а хлопці — льотчиками, моряками, танкістами. Про партизанів ані пари з уст! — усміхнувся комісар Дмитро Колокольцев:

— От і виходить, що ваша нинішня професія — випадкова необхідність,— задумливо промовив Строкач.

— Але ми тут не випадково, товаришу генерал-майор! Я попросився в партизани через райком комсомолу! — заперечив хтось із хлопців.

— Знаю. Яка може бути випадковість, коли на нашу землю вчинив напад агресор! Ось цю вашу вірність Радянській Батьківщині і не врахував Гітлер і його генерали. За це вони поплатяться! — Строкач обняв за плечі Копьонкіна.— Давайте всім загonom сфотографуємося. Для історії...

— А карточку отримаємо, коли повернемося сюди або в якесь місто ближче до Дніпра, коли наша армія розгорне наступ! — запропонував командир Копьонкін.

— Згода!

Копьонкін і Строкач сіли в центрі, а їх щільною групою оточили бійці і командири загону імені Будьонного. Як годиться на групових фотографіях, ті, що попереду, лежали плече до плеча. Всі дивилися в об'єктив, бо фото ж для історії! * Так сказав генерал Строкач. Так воно й буде, тому що ніхто ту історію творити не стане, окрім кожного з них і всіх їх разом.

* Це фото справді стало відомим в історії партизанського руху на Україні.

За спиною Строкача і Копьонкіна стали новачки-луганчани, командири груп — Володимир Бурхач, Михайло Кузь, Іван Крюченко:

— Увага! Готово! — вигукнув фотограф.— Спасибі за витримку,— додав він наче жартома, але голос його був зовсім не бадьорим.

Партизанський загін імені Будьонного під командуванням Героя Радянського Союзу Івана Копьонкіна перейшов лінію фронту, форсувавши вночі Сіверський Донець...

Весною 1942 року ЦК КП(б)У і оперативна група Мусія Співака, що діяла при Військовій раді Південно-Західного фронту, приділяли велику увагу налагодженню зв'язку із залишеними у ворожому тилу партизанськими загонами і підпільними організаціями, насамперед прифронтових областей.

Зокрема, було встановлено зв'язок з секретарем Дніпропетровського підпільного обкому КП(б)У М. І. Сташковим, секретарем Павлоградського міськкому партії О. П. Караванченком, з Новомосковським, П'ятихатським і Дніпропетровським міськкомами партії.

Оперативна група ЦК КП(б)У і генерал-майор Строкач як відповідальний за бойове навчання віддавали багато сил підготовці і засиланню організаторських і розвідувально-диверсійних груп. З січня по травень 1942 року в окуповані райони Харківської, Ворошиловградської, Полтавської і Дніпропетровської областей відряджено 38 організаторських і 151 розвідувально-диверсійна група.

Така увага до прифронтових районів була викликана необхідністю посилення підпільної і партизанської боротьби, щоб допомогти радянським військам, зокрема в розвідці ближнього тилу фашистської армії, у порушенні її комунікацій, а також метою зірвати спроби окупантів використати донецьке вугілля і промислові підприємства Харкова і Придніпров'я. Тому оперативній групі ЦК КП(б)У і начальнику управління по підготовці партизанських груп і загонів генерал-майору Строкачу доводилося займатися ще й наданням допомоги підпільним партійним органам: у тил противника посилались уповноважені ЦК, парторганізатори і організаторські групи, засоби зв'язку: Крім цього, партійному підпіллю надавалася допомога в проведенні масово-політичної роботи серед населення окупованих районів, через лінію фронту пересилалися газети, листівки, похідні друкарні. І вся ця робота у

Строкача була невіддільною від підготовки десантних партизанських груп.

Особливу турботу й тривогу викликали в Строкача групи, вже десантовані в південні степові області України — Одеську, Миколаївську і Запорізьку — та й узагалі на Правобережжя України. Ще в січні 1942 року в Кіровоградську область була десантована група на чолі із завідуючим відділом Єлисаветградківського райкому партії П. Ф. Баранником. Група відіграла значну роль у зміцненні партійно-комсомольського підпілля області. Наприкінці травня в Одеську область закинута десант на чолі з секретарем Первомайського міськкому партії Н. С. Костюком. За ініціативою Костюка невеликі групи Савранського, Великоврадієвського і Кривоозерського районів були об'єднані в Прибузьку підпільну організацію.

Спеціальні десантні групи посилались і розвідуванням Генерального штабу Червоної Армії, а також відповідними відділами при військових радах фронтів і армій. Видатну роль у створенні Миколаївського підпілля відіграв десантник Анатолій Палагнюк, який мав конспіративне прізвище Володимир Андреев. Палагнюк створив підпільну групу, на базі якої утворилася велика партійно-комсомольська підпільна організація.

Генерал Строкач знав про винятково тяжкі умови, в яких десантувалися, а потім і діяли на півдні республіки парашутно-десантні групи, знав про загибель багатьох і багатьох з них. Групи формувалися з числа кращих комуністів і комсомольців: Однак на їхню підготовку не вистачало часу. Та й достатнього досвіду підпільної боротьби не було.

Особливо непокоїло Строкача саме десантування. При управлінні не було ні літаків, ні досвідчених пілотів. Десанти приземлялись у заданий «квадрат», про який пілоти й командування часто не мали повного уявлення. Ось чому деякі групи потрапляли на засідки гітлерівців, а в кращому випадку змушені були після приземлення уникати переслідування. Бувало і так, коли частина груп «скидалася» з бомбардувальників, які летіли на виконання своїх завдань, або з літаків, екіпажі яких ще не мали досвіду нічних польотів. Тому десантники приземлялись іноді в зовсім інших районах, потрапляли навіть в озера, річки, гублячи там вантажні парашути, озброєння, боєприпаси і, що дуже прикро, — рації.

Звичайно, що не всі групи, які не вийшли на радіозв'язок, загинули. Частина з них не мала радіозв'язку, тому що загубила рації або вони були пошкоджені. Та й узагалі якість рацій першого року війни залишала бажати кращого.

Набутий за ці місяці досвід підказував Тимофійу Строкачу, що необхідно поліпшити підготовку десантників. Треба мати більше спеціальних літаків, екіпажі б яких займалися тільки закиданням десантів у ворожий тил, приземляючи їх на бази, на сигнали партизанських загонів або в райони, які контролюються партизанами, щоб згодом десантна група виходила в район своїх дій. І нарешті, інженерам треба було створити нові зразки портативних, надійних в експлуатації, міцно змонтованих рацій.

Тимофій Строкач і товариші з оперативної групи ЦК КП(б)У розуміли, що питання керівництва і координації дій партизанських загонів і підпілля, проблема відрядження у ворожий тил організаторських і розвідувально-диверсійних десантів вимагали створення нового органу, який би був безпосередньо зв'язаний не тільки з Військовою радою Південно-Західного фронту, а й зі Ставкою, який би мав свою матеріально-технічну базу, транспортну авіацію, а не лише партизанську школу:

Про централізацію в керівництві партизанським рухом Строкач писав напровесні й весною 1942 року у вищій інстанції. Ось що він занотував до свого щоденника 3 травня 1942 року:

«Незважаючи на вихідний день, сьогодні працював з повним навантаженням і особливим піднесенням. Весняна повінь трохи стримала розвиток партизанського руху на Україні. Всі великі й малі ріки вийшли з берегів і принесли багато страждань населенню.

Якби вчасно було прийнято рішення про централізацію керівництва партизанським рухом, з настанням весни можна було чекати чималих успіхів...»

Далі Строкач гнівно виступає проти «тяганини», «формальностей» з боку окремих керівників, говорить, що це шкідливо для діла, бо «зараз під час війни все повинно вирішуватися без зволікань, швидко й добре, необхідне діло треба доводити з розумом і до кінця...»

«Хороше, необхідне діло», що про нього писав і говорив Тимофій Строкач, це нова, більш досконала форма в керівництві народною боротьбою в тилу противника на Україні — централізоване керівництво, координація партизанських дій, які б були підпорядковані задумам Ставки

Верховного Головнокомандування і спрямовані на бойову взаємодію Червоної Армії в її операціях на фронті...

Певне, що саме про це думав не лише генерал-майор Строкач, хоча незаперечно і те, що думку про централізацію він виношував одним із перших серед членів ЦК КП(б)У. Саме життя, народна війна в тилу фашистських військ на Україні, в Білорусії, у Смоленській, Калінінській, Ленінградській областях уже ставили питання про централізацію керівництва партизанською війною на порядок денний:

30 травня 1942 року постановою Державного Комітету Оборони був утворений при Ставці Верховного Головнокомандування Центральний штаб партизанського руху, а також Український штаб партизанського руху та ряд інших територіальних штабів (Білоруський, Ленінградський). Були також створені оперативні групи УШПР при військових радах фронтів, що вели бойові дії на території України.

Начальником Українського штабу партизанського руху був призначений Т. А. Строкач. При УШПР організовано відділи: оперативний, інформаційно-розвідувальний, зв'язку, підготовки партизанських кадрів, матеріально-технічного забезпечення, диверсійний (інженерний) та інші. На керівну роботу в штабі були залучені відповідальні партійні й радянські працівники та військові спеціалісти, які вже мали певний досвід організації партизанського руху: Мусій Співак, Іван Сиромолотний, Петро Мацуй, Леонід Дрожжин, Степан Маликов, Олександр Мартинов, Яків Мельник, Василь Погребенко, Йосип Табулевич та інші товариші.

Український штаб партизанського руху став військовим органом ЦК КП(б)У по керівництву народною боротьбою на окупованій ворогом території України. Діючи в зоні Південно-Західного і Південного фронтів, штаб координував усі свої дії з військовими радами цих фронтів. Роботою УШПР безпосередньо керували ЦК КП(б)У і Центральний штаб партизанського руху.

В перші дні існування УШПР генерал-майор Строкач, маючи відомості про те, що партизанами України за рік війни знищено 30 тисяч ворожих солдатів і офіцерів, майже третина з яких загинула під час диверсій на залізницях, уже в першому наказі про завдання народних месників визначив основний пункт так: «Руйнування комунікацій противника».

Водночас оперативний відділ штабу розробляв тактичні завдання, вивчав питання дислокації, підготовки й транспортування на ворожу територію партизанських загонів і груп. Співробітники інших відділів УШПР готували деталізовані плани, в яких визначалися бойові завдання партизанів аж до підриву заходів окупантів по вивезенню до Німеччини робочої сили з України. Зверталася увага на підготовку партизанських парашутистів, радистів, мінерів, зв'язкових і керівників-організаторів.

Усі ці плани відповідали вимогам не лише дня сьогоднішнього, а й дня завтрашнього.

Та сталася біда. Щойно створений Український штаб партизанського руху опинився в самому вирі трагічних подій для військ Південно-Західного фронту, яким командував маршал С. К. Тимошенко. Наступ радянських дивізій, розпочатий з ініціативи командування Південно-Західного фронту, виявився до кінця не продуманим і закінчився невдачею військ 9-ї армії в районі Ізюма і Барвінківського. Німецьке командування, скориставшись відсутністю активних наступальних дій на інших ділянках Південно-Західного фронту, підтягнуло великі резерви й розпочало свою операцію під кодовою назвою «Блау», маючи на меті не тільки утримати Харків, а й здійснити те, що не вдалося їм торік,— вийти на береги Волги у Сталінграді й Саратові, захопити Північний Кавказ, а потім перейти через головний Кавказький хребет.

Південь СРСР для Гітлера і його генералів знову став основною ділянкою німецько-радянського фронту.

Становище, в яке потрапила частина військ Південно-Західного фронту в травні 1942 року, було загрозливим. І це сталося після перемоги радянських військ узимку 1941/42-го під Москвою, під Тихвіном, на північному крилі радянсько-німецького фронту, і під Ростовом, на півдні...

«Чому так сталося?..» — це питання ятрило душу Строкача, наче біль незагоєної рани. Людина високої честі, чистої совісті і глибокої відповідальності, він сприймав поразку під Харковом як особисту провину перед народом і партією.

У цей час Строкач, аналізуючи обстановку, що склалася, дуже багато писав, а найпотаємніше занотовував до свого щоденника*.

* Блокноти з нотатками Тимофія Амвросійовича про окремі дні Великої Вітчизняної війни зберігаються у його дружини — Поліни Марківни Строкач.

Вперше деякі сторінки його щоденника за травень—червень 1942 року я прочитав під час зустрічі з Тимофієм Амвросійовичем у 1962 році і був схвилюваний одвертою правдою в оцінці становища на Південно-Західному фронті і дій командування цього фронту:

Така вже війна. І «прорахунків та безвідповідальності» з нашого боку траплялося чимало. Не випадково 28 липня 1942 року з'явився відомий наказ № 227 «Ні кроку назад!». Наказ вимагав найрішучішої боротьби з «відступальними» настроями, з боягузами, панікерами, порушниками дисципліни і військового порядку. Це був страшний своєю правдою наказ, але вкрай необхідний, продиктований почуттям відповідальності партії за становище, що склалося.

Пригадуючи драматичні події літа сорок другого, генерал Строчак розповідав:

— Що вдієш!.. Партизанську школу, що була у Ворошиловграді, довелося евакуювати на схід. Шкода. Тут готувалися партизанські кадри для Донбасу і глибинних районів України, тимчасово окупованих німецько-фашистською армією. За короткий строк наші штабісти підготували в школі понад десять організаторських груп, які десантувалися в тил противника... Разом з військами Червоної Армії ми відходили трьома групами. Одна з груп курсантів, котру очолював Леонід Іванович Найдек, брала участь у бою з німецьким десантом: Ворожі автоматники були розгромлені. Тоді ж із Центрального Комітету КП(б)У нас, керівників УШПР, попередили, щоб ми й курсанти уникали боїв на фронті, бо партизанам ще буде час сказати своє слово. Ця порада була висловлена в серпні, в найкритичніші дні не лише на ділянці Південно-Західного фронту, а й для всієї нашої країни, коли, здавалося, на фронт треба кинути всі сили, аби зупинити наступ німецько-фашистських військ. Такі поради, побажання могли давати тільки товариші, які безмежно вірили в силу нашого народу, в силу армії і думали не лише про сьогоднішній день.

Вживаючи слово штабісти, я мав на увазі не тільки начальників відділів Степана Федоровича Маликова та Івана Романовича Хлебанова, котрі згодом стали представниками УШПР і ЦК КП(б)У у ворожому тилу. Сорок п'ять працівників штабу стали командирами, комісарами й начальниками штабів партизанських з'єднань і загонів, що діяли на окупованій території України, десятки інших

товаришів часто відряджалися до партизанських країв для виконання відповідальних завдань...

Та в ті спекотливі дні, наповнені гуркотом літаків, вибухами снарядів, бомб і безугавною кулеметною тріскотнявою, Український штаб партизанського руху змушений був передислокуватися, а точніше, відступати разом з нашими військами на схід.

3 липня 1942 року генерал-майор Строкач розшукав поблизу фронтової смуги бліндаж, у якому зібралися командири з управління по охороні тилу наших військ. Цю функцію виконували на фронті прикордонники.

Тимофій Амвросійович був приємно вражений, побачивши знайомих генерала Рогатина і підполковника Перекальського. З останнім він служив на кордоні. Привітались, як давні друзі.

— Чи ще довго ми будемо так відступати?— порушив мовчанку Строкач.

Йому не відповіли, і він звернувся до генерала Рогатина:

— Відпустіть Георгія Олексійовича до нас на посаду представника УШПР на Південному фронті: Вже одинадцять прикордонників стали партизанами. Для святого числа було б гідне поповнення в особі підполковника Перекальського.

— Як?— генерал Рогатин поглянув на підполковника.

— Я згоден! — відповів той...

І знову курна дорога, вибухи бомб і кулеметні черги з «юнкерсів» і «мессершміттів».

Прорив ворожих танкових дивізій і мотомехчастин у напрямку Сталінграда й Армавіра надзвичайно ускладнив обстановку для радянських військ на півдні. Наступ німців геть ламав і плани Українського штабу партизанського руху.

В цей час Строкача найбільше турбувала доля курсантів партизанської школи. Навчання вони не встигли закінчити, а тих, хто більш-менш був підготовлений, закинути тепер у ворожий тил було неможливо. Штаб намагався будь-що зберегти курсантів для партизанських загонів, які з нетерпінням чекали спеціалістів мінно-підривної справи, радистів, командирів-організаторів. Але це було нелегко. І тому, що курсанти йшли взводами і ротами пішки, бо не вистачало вантажних машин. І тому, що хлопців раз по раз зупиняли командири військових частин, які відступа-

ли з великими втратами і шукали негайного поповнення. Іноді курсантам і штабістам доводилось устрявати в сутички з дрібними фашистськими підрозділами, що проривали лінію фронту, або з ворожими десантами.

6 серпня Строкач в одній із напівзруйнованих вибухом авіабомби землянок зібрав нараду працівників штабу. Генерал був занепокоєний: десантовані в райони Донбасу, Дніпропетровська, Миколаєва й Одеси групи одна по одній втрачали радіозв'язок з УШПР.

Що могло там статися?.. Адже більшість засланих груп вийшла на перший сеанс радіозв'язку...

Начальник УШПР обхопив голову руками. «Як їм бути?..» Він намагався зустрітися з очима кожного присутнього, чекаючи пропозицій: Однак усі мовчали, і Строкач заговорив першим:

— Мене непокоять десантовані нами групи, товариші члени і працівники штабу! І особливо доля закинутих у степові райони України.

— Звичайно, що в Причорномор'ї і в донецькому густозаселеному степу діяти нашим партизанам неймовірно важко. Це факт,— підтвердив полковий комісар Яків Іванович Мельник.

— Але війна є війна! — перебив начальник відділу кадрів Леонід Петрович Дрожжип.— І десанти ми повинні посилати й посилати.

— Десантникам у степу нема де зачепитися, щоб організувати бодай невеличку базу,— зауважив Мельник.— На мою думку, через те вони й не подають сигналів в ефір.

— Можливо й так,— погодився начальник відділу матеріального постачання Степан Федорович Маликов.— Без бази групам просто неможливо виходити на завдання.

— Все це, звичайно, вірно. А що ж тоді робити нам?— втрутився майор Решетов.

— Нам зараз не до жиру, аби бути живу,— раптом промовив Дрожжип, змінивши свою точку зору.— Про що говорити, коли не вирішено он скільки організаційних, господарських і інших питань! Роздобути хоча б кілька ваптажок.

— Десанти — день сьогоднішній і день наш завтрашній,— уточнив Строкач.— Про десанти, які полетять завтра, ми повинні думати зараз!

Строкач нахилив голову. Мовчали і всі штабісти, перезираючись. Нарешті подав голос Мельник, учасник гро-

мадянської війни, партійний працівник з великим досвідом.

— Що там, Якове Івановичу?— відірвався Строкач од сумних дум і очікуюче поглянув на полкового комісара.

— Ідея, можливо, спірна, вона до деякої міри — противага плану масового десантування груп,— в очах Мельника заграли вогники.— А що якби наш штаб розробив план передислокації двох чи трьох великих партизанських з'єднань з Сумської чи Чернігівської областей на правий берег Дніпра! Га?..

Знову настала пауза. Обличчя Строкача просвітліло:

— Здається, Якове Івановичу, ця думка дуже важлива. Ми слухаємо...

— Певен, що треба передислокувати на правий берег Дніпра два чи три, а може й чотири з'єднання.

— Так тим з'єднанням доведеться йти тисячу кілометрів?— висловив побоювання хтось із присутніх.

— Нехай і півтори тисячі! — відповів за Мельника генерал-майор Строкач.— На те ми й партизани, щоб ходити: Це вірна ідея! Форсувавши Десну, Дніпро, Прип'ять, ці партизанські з'єднання можуть утворити базу, на яку ми будемо десантувати групи і диверсійні загони. Ці загони підуть до залізничних вузлів у Київську, Житомирську, Вінницьку області. Пробачте, Якове Івановичу... Ви ж це хотіли сказати?— звернувся до Мельника.

— Саме це. І ще одне хочу додати. Пошліть мене з оперативною групою до Ковнака чи Сабурова. Я теж піду з ними в рейд на Правобережну Україну.

— Рейд вимагає величезної матеріально-технічної підготовки,— зауважив Маликов.— Без допомоги Москви ми не забезпечимо ці загони озброєнням, боєприпасами, амуніцією, навіть чобітьми. Тисячу кілометрів у постолах не пройдеш! Та я за таку ідею! Це завтрашній день партизанського руху на Україні, коли наші війська тут остаточно зупинять німців, розіб'ють їхні армії і розпочнуть наступ. Це ж здорово — за Дніпром розгорнеться справжня партизанська війна!

— Отже, захід серйозний і необхідний. Донині жоден з наших чи білоруських загонів не здійснював тисячокілометрового переходу, під час якого доведеться, можливо, з боями форсувати шість або сім рік і серед них — Снов, Сож, Десну, Дніпро і Прип'ять,— продовжував Мельник.

— У сорок першому був рейд загону Боровика — Ушакова,— пригадав Строкач.— Загін пройшов близько семи-

сот кілометрів. Але тоді загін донецьких комсомольців ішов, шукаючи порятунку, а нині підуть з'єднання, щоб розгорнути на Правобережжі партизанський рух. Крім того, партизани стануть за Дніпром силою, яка допоможе Червоній Армії у битві за Дніпро. А битва ж ця неодмінно буде, хоч німці зараз біля Волги! Спасибі, Якове Івановичу, за ваші думки! Я негайно повідомлю в ЦК КП(б)У і наполягатиму передислокувати на перших порах з'єднання Ковпака і Сабурова з району Брянського лісу на Житомирщину.

В уяві Строкача вже вимальовувалась битва Червоної Армії за Дніпро і участь в ній партизанських загонів, що діятимуть на правому березі. План обростав деталями.

Незабаром в УШПР надійшла звістка: секретар ЦК КП(б)У Дем'ян Сергійович Коротченко і голова Раднаркому Леонід Романович Корнієць підтримують намір партизанського штабу передислокувати з'єднання Ковпака — Руднева і Сабурова — Богатиря на Правобережжю України.

За пропозицією генерал-майора Строкача полковий комісар Мельник сформував оперативну групу і до 15 серпня мав бути готовим вилетіти в розташування з'єднання Ковпака. Та відстань від Сталінграда до Брянського лісу туди й назад за одну ніч, без додаткового пального, літак покрити не міг. У штабі розуміли, що група зможе десантуватися тільки з Москви. Тож і довелося десантникам Якова Івановича Мельника їхати до Москви.

В перші місяці роботи УШПР Строкач разом з оперативним відділом опрацьовував тактичні завдання загонів, питання дислокації, підготовки та перекидання на ворожу територію загонів і груп. Так, у детальному плані-календарі на липень сорок другого року були визначені бойові завдання партизанів. Багато уваги приділялося підготовці тринадцяти груп парашутистів, яких повинні десантувати в район Остра, Малина, Золотоноші, Сум, Кременчука, Олевська, Славути, Браїлова, Жмеринки. Планом передбачалося підготувати найближчим часом п'ятнадцять організаторів-керівників для розгортання бойових дій у районах Коростеня, Шепетівки, Новокосятинівки:

В середині серпня штаб генерал-майора Строкача зупинився в райцентрі Ахтуба під Сталінградом. Щодня Строкач по кілька разів приходив на радіовузол, не чекаючи, поки принесуть радіограми. Він турбувався за партизанські загони, групи, яким випала тяжка доля потрапити

на саме вістря наступу танкових дивізій фашистської армії. Тривалий час не виходила в ефір радія загону імені Будьонного під командуванням Героя Радянського Союзу Івана Копьонкіна.

Строкач знав, що коли гітлерівські війська розпочали наступ на Дон, Волгу й Північний Кавказ, мінери-копьонкінці завдали чимало ударів по ворожих комунікаціях. Серед бойових операцій був і розгром фашистського концтабору для військовополонених, під час якого партизани звільнили кілька тисяч червоноармійців. Бійці Копьонкіна не раз захоплювали ворожу техніку — бронетранспортери, броньовики і навіть артбатарею — і вели нищівний вогонь по автоколоннах і піхотинцях противника.

Та сили були надто нерівні. Крім того, відкрита степова місцевість не давала змоги партизанам одірватися од карателів. Командування загону прийняло рішення прориватися через лінію фронту трьома групами: першу вів командир Іван Копьонкін, другу — начальник штабу Микола Подкоритов, третю — Володимир Бурхач...

— Будемо прощатися, — Копьонкін підійшов до Подкоритова та Сашка Юдіна. — Тримайтеся, друзі!

— І ти теж, — обійняв Копьонкіна Подкоритов.

— До зустрічі на тім боці фронту! — сказав комісар Петренко.

— Хай щастить! — побажав командир Бурхачу: — Будьте обережними...

— І ти, Іване Йосиповичу! — Бурхач крадькома змахнув сльозу.

Бійці шикувались у три шеренги.

Удалині гриміли гарматні залпи, на битому шляху гурчали мотори, ляскали гусеницями тягачі й танки. Гуркіт цей котився все далі й далі на схід. Туди ж пішли і три групи партизанів, кожна своєю дорогою, на якій усіх їх чекали тяжкі рани, поневіряння, непередбачений полон і сама смерть.

Минали страшні, мов жахливий сон, дні й ночі. Сплив і тиждень.

Змучені спрагою, голодом і ранами бійці групи Івана Копьонкіна зупинилися серед дня на хутірці в районі селища Нові Водолаги Харківської області. Поблизу не було ані лісу, ані байрака, і вони облюбували сад на краю хутора.

Залягли в траві. Та не встигли перев'язати рани, як Митя Денисенко повідомив:

— Сюди йдуть якісь солдати. У червоноармійській формі..

Помначштабу Кузь і Денисенко пішли на переговори.

— Ви хто такі?— запитав Денисенко.

— Партизани.

— З якого загону?

— «Червоний партизан»...

— Щось ми не чули, щоб тут діяв такий загін,— висловив сумнів Кузь.

Підійшли ще солдати в червоноармійській формі, і Кузь запитав у них:

— А ви?

— Ми оточенці. Шукаємо партизанів,— сказав один з них.— Може, ви нас приймете?..

Та це були не червоноармійці, а розвідники карального загону. Фашисти розгадали маневр партизанів, зрозуміли, що ті пробиваються з оточення групами. Гітлерівське командування почало поквалітивно створювати бригади, які прочісували села й ліси. Розшукуючи партизанів, вони видавали себе за оточенців і ось натрапили на групу Копьонкіна:

Коли Кузь, Денисенко й сам Копьонкін збагнули, що перед ними провокатори, було вже пізно. «Оточенці», як гусінь, накинулися на поранених партизанів. Пролунало кілька пострілів. Це стріляв останніми патронами Сергій Хуринов. Він не знав, куди й повертатися: звідусіль бігли карателі..

Вже в таборі для військовополонених Копьонкін порадив друзям називати себе червоноармійцями. Однак гітлерівці не дуже повірили, що Копьонкін — армійський старшина, а його товариші — бійці й командири з військових частин. Їх тримали під наглядом, на особливому становищі, в окремій коморі.

І все-таки Копьонкін та його друзі готувалися до втечі. Але знайшлися покидьки — вказали на них охороні.

До сторожки вахтманів їх викликали поодинокі. У гітлерівських слідчих була підозра, що серед полонених — партизанський командир Герой Радянського Союзу Іван Копьонкін, про якого вони чули багато разів і бойовий почерк якого добре знали в районах Полтавщини, Харківщини, Сумщини й Ворошиловградщини.

Слідчий називав населений пункт і кількість убитих солдатів, а потім звертався до Копьонкіна:

— Мала Обухівка. Триста солдатів: Це ваша робота?

Копьонкін мовчав, і двоє катюг били його палицями.

— Хутір Миргород: Убиті солдати і оберст. Це ваша робота?

І знову гнучкі горіхові палиці вгризались у спину Копьонкіна.

— Комендатура Нової Водолаги...

Тепер його били не лише по спині, а й по зраненій руці, по плечу так, що тріскалися недавні рани і все тіло покривалося червоними й синіми смугами.

— Броньовики. Артилерійська батарея. Півтори сотні вбитих солдатів у Синициному яру! — перелічував фашистський кат.

І знову удари.

Коли тюремник вигукнув: «Синицин яр», до сторожки привели ще трьох — Сергія Хуринова, Михайла Кузя і Митю Денисенка. Кати опустили палиці, витерли піт і почали дудлити з баклажки ром.

Слідчий звернувся до партизанів:

— Оце Герой Радянського Союзу Копьонкін? Для нас це важливо: Зізнавайтесь...

Вони мовчки дивилися на свого командира, свого друга, який лежав у калюжі крові.

— Це Копьонкін? — кричав слідчий. — Відповідай! — Він вихопив пістолет і почав тикати ним у Хуринова.

Раптом вогники в очах Копьонкіна почали гаснути, і Сергій, затулившись руками, заривався.

— Ти плачеш?.. Ха-ха-ха! — зареготав слідчий. — Скажи! Це Копьонкін? Де зараз ваш загін?

— Це тепер не має значення, — відповів Хуринов. — Я плачу, бо людина, яку ви вважаєте Героєм Радянського Союзу Іваном Копьонкіним, уже мертва...

— Що? Га? Отак? — затрясся слідчий і розрядив усю обойму в Хуринова і в його побратимів.

А в чистому голубому небі сходило червнєве сонце. Його грайливі промені раптом пробилися крізь вікно сторожки, ковзнули по підлозі й віддзеркалилися в розплющених очах чотирьох бездиханних партизанів...

Про останні хвилини життя Копьонкіна і його товаришів генералу Строкачу повідали вже по війні полонені, яким судилося втекти з того страшного табору під містом із запашною і солодкою назвою Ізюм...

Смерть Івана Копьонкіна Тимофій Амвросійович болісно переживав. Він вважав його одним з найталановитіших партизанських командирів, який був добре обізнаний з тактикою партизанської війни на Україні, був утіленням честі, доблесті й совісті радянського партизана. Це про Героя Радянського Союзу Івана Копьонкіна та багатьох інших народних месників сказав того ж року Олександр Довженко на Другому антифашистському мітингу представників українського народу в Саратові: «Партизани — наша слава, наша гордість. Партизани — це ті сини України, перед якими скинуть шапки цілі століття, якими пишатимуться цілі покоління і складатимуть про них думи й пісні. Це невмирущий символ безсмертя нашого доброго і чесного народу».

Історія загону імені Будьонного не закінчилась із загибеллю командира і багатьох його побратимів. Партизани, які залишились у живих, продовжували самовіддано битися з фашистами, помстилися їм за кров товаришів, за страждання народу. Так, друзі Копьонкіна Микола Подкоритов і Андрій Грабчак очолили десантну групу і готувалися до вильоту, щоб у ворожому тилу сформувати диверсійний загін імені Будьонного. Володимир Бурхач і Яків Сиворонов вилетіли в район Донбасу вже восени сорок другого року і там створили загін імені Копьонкіна, який став одним з найбойовитіших рейдових загонів.

Наприкінці серпня 1942 року Центральний штаб партизанського руху скликав на нараду командирів і комісарів найбільших партизанських формувань, які діяли у Брянському лісі (Орловська область), у Білорусії і на Сумщині. Серед запрошених від партизанів України були Сидір Ковпак і Олександр Сабуров:

Нарада спочатку відбувалася в будинку, де розташований ЦШПР, потім у Кремлі. Перед партизанами ставилося завдання: створити у кожному місті й селі приховані резерви, ширше використовувати всі можливості для масової боротьби в тилу ворога. Особливо наголошувалося на зосередженні зусиль для ударів по комунікаціях противника.

На цій історичній нараді генерала Строчака, на жаль, не було. В цей час він зі своїм штабом перебував на півдні країни. Однак питання про вихід двох великих з'єднань на Правобережжя України з Сумщини, про що говорилося в УШПР два місяці тому, було поставлено в Кремлі.

ЦК КП(б)У і УШПР, як його військовий орган, опрацювали план передислокації з'єднань під командуванням С. А. Ковпака і О. М. Сабурова в райони Житомирської області. Мета — ширше розгорнути за Дніпром партизанський рух.

Так у вересні 1942-го почала реалізовуватись ідея ЦК КП(б)У і УШПР щодо рейдування партизанських з'єднань з Лівобережної України на Правобережжю...

МОСКВА, ТВЕРСЬКИЙ БУЛЬВАР, 18

— Як не було тяжко влітку сорок другого, — пригадавав Тимофій Амвросійович Строкач, — а працювати треба.. Наприкінці вересня за наказом Ставки Верховного Головнокомандування УШПР передислокувався до Москви. Більшість працівників штабу поїхала відразу, а я з місяць ще залишався при Військовій раді Південно-Західного фронту, розв'язуючи деякі невідкладні питання.

У нас бракувало досвідчених оперативних працівників. Усе-таки штаб і під час відходу наших військ залишив у прифронтових областях майже дві сотні добре озброєних і підготовлених до бойових дій партизанських і диверсійних груп. З ними залишено і шість радіостанцій. Це дуже мало. До болю образливо, що наша промисловість не змогла як слід попрацювати в передвоєнні роки над виготовленням зручних, компактних, надійних короткохвильових рацій. Щоправда, в перші дні війни в Харкові група інженерів під керівництвом секретаря ЦК КП(б)У по електропромисловості Петра Панасовича Мацуя змонтувала рацію. Незабаром одна з моделей РП (радіостанція партизанська) була передана на серійний випуск. Згодом, коли Мацуй став працювати в штабі, він удосконалив систему живлення, що було дуже важливо...

В жовтні сорок другого в Москві почала діяти партизанська школа — навчалися радисти, мінери, розвідники, командири диверсійно-організаторських груп. Штаб уже мав певну матеріально-технічну базу і свій госпіталь у Моніно, куди літаки доставляли тяжкопоранених партизанів з ворожого тилу. Діяв потужний радіовузол.

Однак УШПР, як і раніше, не мав своїх транспортних засобів: Звичайно, генерал Строкач не просив у командування фронту літаків для штабу в зв'язку з надзвичайно тяжкою там обстановкою. Та й відстань з берегів Волги до

Дніпра така, що її не покрити літаком туди й назад за одну ніч. Треба сказати, що рішення Державного Комітету Оборони про передислокацію УШПР до Москви також було пов'язане з транспортною проблемою.

Тепер у Москві штаб міг використовувати дані агентурної розвідки і Центрального штабу партизанського руху. З'явилося більше можливостей перекидати літаками у ворожий тил радистів і електроживлення до рацій, які вже були в загонах. Доставка на бази партизанських загонів радистів, мінерів, розвідників зміцнила загоны, додала їм упевненості, а ця впевненість передавалася населенню тимчасово окупованих ворогом районів.

Значну допомогу в забезпеченні партизанів бойовим спорядженням, евакуації поранених надавали льотчики Героя Радянського Союзу командира полку транспортної авіації Валентини Степанівни Гризодубової. Пілоти вже не тільки десантували людей і вантажі, а й сідали на примітивних майданчиках, підготовлених у лісах бійцями загонів.

Розповідає колишній начальник оперативного відділу УШПР полковник Василь Савелійович Погребенко:

— Не раз за дорученням Строкача я вилітав з Москви на південь, щоб доповісти в ЦК КП(б)У і командуванню Південно-Західного, Воронезького фронтів про дії партизанів України. Якось я сказав командуючому фронтом генералу армії Ватутіну: «Допоможіть нам мати свої літаки. Це ж не діло: бойовий літак окрім льотчика, штурмана і стрільця-радиста може підняти тільки трьох партизанів з повною екіпіровкою, а бойові групи формуються більш як з десяти парашутистів. От і виходить, що в першу чергу треба десантувати командира групи, радиста і розвідника, а вже потім — замполіта, мінера і санінструктора. Трапляється, що повністю групи десантувати з різних причин неможливо. Та буває, що й перша трійка не може зібратися по кілька днів. Ці розрізнені групи шукають тоді партизанські загоны й розчиняються в них, так і не виконавши свого основного завдання..» — «А як пілоти працюють?» — запитав у мене генерал Ватутін. — «Пілоти Гризодубової — майстри свого діла!» — відповів я командуючому фронтом.

І це відповідало дійсності. Пригадую такий випадок. Якраз Герой Радянського Союзу Олексій Федорович Федоров був у Москві, в штабі. Та ось надійшла радіограма

від Миколи Микитовича Попудренка, що німці готують велику каральну операцію проти з'єднання. ЦК вирішив негайно відіслати Федорова у тил противника. Тоді йшов сніг, майже відсутня видимість. Командир авіадивізії їй слухати не хотів про політ. Та ще синоптики доповіли, що льотної погоди не передбачається і найближчими днями. Раптом з'явився доброволець — маленький на зріст, худорлявий. А наказ йому був такий: якщо неможливо летіти далі, то повертатися, якщо неможливо сісти, десантувати Федорова на парашуті.

Та ось літак піднявся і зник у віхолі. Я з Тимофієм Амвросійовичем просидів до другої половини дня біля телефону. Однак про літак нічого не було відомо: На наші запитання партизани не відповідали. У нас була домовленість з Попудренком: як тільки прилетить Федоров, одразу ж дати нам радіограму, не чекаючи часу виходу в ефір. Нарешті сповістили, що літак сів. Там він залишився і на ніч, його замаскували, поставили охорону. Наступного дня літак повернувся.

Ще пригадую. Група партизанів-десантників на чолі з командиром Іванченком двічі поверталася вже з польоту, на аеродром, бо в районі висадки парашутистів був туман. Третього разу Іванченко заявив пілотам: «Товариші, дозвольте нам полетіти ще раз. На аеродром я не повернуся зі своїми парашутистами». На біду, знову нікудишня погода. Однак на прохання командира пілоти десантували групу навіть у тумані. Це сталося поблизу Києва. Ми в штабі дуже турбувалися за цей десант. Але через кілька днів отримали радіограму. Командир Іванченко сповіщав, що зібрався весь його десант і вони розпочинають роботу: Такі радіограми Строкач читав нам з особливим піднесенням.

У нашому штабі п'ятнадцять чи й двадцять працівників вилітали в службово-бойові відрядження до партизанів. Половина з них так і залишалась у ворожому тилу командирами, начальниками штабів чи комісарами партизанських загонів...

Розповідає Яків Іванович Мельник:

— Уже вкотре наша оперативна група приїздить на аеродром!.. Та знову погода нельотна: низькі хмари, дощить. Цілий тиждень ми чекали на виліт. 14 жовтня о 16 годині нас, мабуть, вчетверте повантажили в літак. Пілот перевірів мотори, а потім кудись пішов. Ми заспівали

пісень. Нарешті зраділи, що вже полетимо. Та повернувся пілот і сказав:

— Вивантажуйтесь, браття партизани! Погода не-
льотна.

Заперечувати — марна справа. Довелося знову витягати наші мішки з літака і виходити самим. Тут же біля літака, нав'ючені парашутами, озброєнням, хлопці сіли.

Не витримавши, я пішов до Гризодубової з'ясовувати, коли ж врешті покинемо Москву. Вже втомилися від перенесення одних важких вантажів з озброєнням, мінами, вибухівкою: то на літак, то на склад. Валентина Степанівна сказала: «Ждіть. Вас викличуть!..»

І ми вирішили чекати біля літака. Пісень уже не співали. Деякі товариші дримали, інші безперервно палили цигарки.

Десь о 23-й годині в темряві до нас наблизилася група людей. Я підвівся, пішов назустріч, думав, що то пілоти. Та на велику нашу радість, це були Дем'ян Сергійович Коротченко і Тимофій Амвросійович Строкач. Приїхали на аеродром проводжати нас.

Та ось прийшли пілоти і наказали: «Вантажитися!» Ми знову втягли в літак усі свої манатки. Затим попрощалися з Дем'яном Сергійовичем, Тимофієм Амвросійовичем і покинули аеродром у Моніно.:

В Москві УШПР організаційно зміцнювався, набирав силу і розгортав свою роботу. Ось що занотував до записника в жовтні сорок другого Тимофій Амвросійович:

«Нарешті Український штаб партизанського руху став являти собою струнку і велику за оперативними і матеріально-технічними можливостями організацію. Наш штаб має 12 відділів. У нас є радіовузол, змонтований як стаціонарно, так і на автомашинах, функціонують спеціальні школи організаторів партизанської боротьби і школи мінерів, радистів. Два госпіталі, склади боєприпасів, продовольства... Можна лиш уявити, скільки за цим «було», «стало», «є» роботи наших штабістів!..

Для координації дій партизанських загонів і з'єднань у смузі фронтів і армій маємо свої представництва — фронтові штаби партизанського руху і представників при штабах армій.

Ми зрозуміли, що дещо, скопійоване з штабу фронту, виявилось зайвим, а дечого не вистачало. Все-таки УШПР, як і інші територіальні штаби, — справа нова, перший в іс-

торії воєн експеримент, і, звичайно, все передбачити, врахувати неможливо.

Виходимо не лише з масовості партизанського руху, а й з різноманітних форм партизанської боротьби на Україні, яка навіть географічно більшістю районів не схожа ні на Білорусію, ні на Смоленщину, ні на західні райони Ленінградської області, не кажучи вже про порівняно велику скупченість залізничних і шосейних доріг. Ми виходимо з того, що обстановка на фронті інша, ніж у тилу фашистських військ. Наш десантник, посланий у тил, наш партизан нерідко стикається віч-на-віч з противником без усякої надії, що йому прийдуть на допомогу свої: У цьому посидинку з ворогом виконання завдання залежить тільки від моральних, бойових і ділових якостей окремого партизана, підричника, розвідника. Ось чому при підготовці людей ми орієнтуємо їх не на «команду», а на почуття власної відповідальності і власного обов'язку перед Радянською Вітчизною. І в стосунках між працівниками УШПР не наголошуємо на чинопочитанні. В розвитку такої атмосфери чимало зробили Мусій Співак, Андрій Зленко, Петро Мацуй, Леонід Дрожжин...»

У цей час Строкач жив у готелі «Москва». Повертався з роботи пізно, прокидався рано, поспішаючи на Тверський бульвар, 18, де у флігелі розташувався Український штаб партизанського руху. Та й у готелі спочивати йому не давали часто думки про найпекучіше в роботі штабу.

І цієї ночі Строкач довго не спав. Знову й знову непокоїла думка про нестачу транспортних літаків. Аж морозець проходив по його спині, коли пригадував вильоти літаків з десантниками у липні, серпні. Із запланованих ста літако-вильотів здійснено було тільки двадцять. І то не завжди транспортними, а й попутними бомбардувальниками. Партизани-десантники сиділи у бомбових люках, зігнувшись, поклавши голови на коліна, впритул один до одного. І так минала година, друга, третя... Не сидіння, а мука. А потім сигнал «Пішов!» — і сторч головою вниз. І часто на розташування німецьких військових частин...

З боєм у серці думав Строкач про долі партизанських десантів.

У перші ж дні перебування в Москві генерал-майор Строкач підготував листа від УШПР, що діяв під керівництвом ЦК КП(б)У, до Державного Комітету Оборони з проханням закріпити за штабом полк транспортних літаків. Листа цього було розглянуто, і пізньої жовтневої ночі

начальника УШПР викликали на засідання Державного Комітету Оборони.

Строкач заздалегідь був готовий до розмови з членами ДКО і товаришем Сталіним. Не раз подумки обгрунтовував кожен пункт листа, добре уявляючи, що з поверховим знанням своєї справи до ДКО і не потикайся: щонайменше висміють. Врешті, справа не в ньому, Строкачеві, а в розгортанні партизанської війни в окупованих областях України, степових і лісостепових особливо. Отож зараз для нього вищого нічого не існувало!..

Нарешті Строкач зайшов до великого кабінету, де відбувалися засідання Державного Комітету Оборони.

Йосиф Віссаріонович привітався, дав дозвіл на доповідь.

Коли Строкач скінчив, Сталін звернув увагу на аркуші паперу в його руках.

— Що то у вас, товаришу Строкач?

— Ми склали список вантажів, необхідних українським партизанам. Та найбільше потрібні нам транспортні літаки. Без них сковується робота штабу, товаришу Сталін.

Йосиф Віссаріонович проглянув видрукувані на машинці сторінки і зауважив:

— Скільки найменувань. Навіть літаки...

— І літаки! — повторив Строкач. — В першу чергу...

— Ми думали про це. Український партизанський штаб одержить три транспортних літаки, — повідомив Сталін:

— Спасибі... Та ми просимо п'ять, — наполіг Строкач.

— Настане час, дамо цілий полк транспортної авіації. А поки що за Українським штабом буде закріплено три літаки... — сказав Сталін. — Автомати, ПТР, міномети, патрони, медикаменти, бинти... — перечитав заявку він і, примруживши очі, запитав: — Строкач! Чому в цьому списку немає гармат?..

Деякі присутні всміхнулися.

— Ми вважали, посилати партизанам гармати ще рано. Спершу треба доозброїти їх автоматами, ротними мінометами...

— Хочете сказати, — перебив Сталін, — що партизанські загони не доросли до такої фази боротьби, щоб у них була артилерія?.. Тепер бої точаться в Сталінграді, на Північному Кавказі. Там дуже важко. І раптом за вісімсот кілометрів од фронту ваш Ковпак стріляє з гармат... Нехай

просто в небо стріляє. Як вважаєте, піде луна від тих пострілів по німецькому тилу?

— Так, товаришу Сталін. Ці постріли не сподобаються німецьким окупантам!

Це була ділова пропозиція: стріляти з гармат у глибокому тилу гітлерівської армії у дні, коли відсутній другий фронт у Європі, коли Червона Армія один на один веде тяжкі і поки що оборонні бої з вермахтом.

— Ви одержите кілька гармат,— сказав Сталін.

До готелю Строкач повернувся окрилений. «Штаб матиме три літаки!.. Партизанів у ДКО розглядають як свого роду другий фронт!» З цими думками він і заснув. Його розбудив телефонний дзвінок:

— Строкач слухає...

— Куди везти вантажі?..

Цей досвітній дзвінок у жовтні 1942 року просигналізував багато про що. Отже, треба зробити все, щоб посилити боротьбу в тилу ворога, скерувати її в річище вагомої допомоги фронтові в майбутніх боях за визволення України.

Дедалі регулярніше, згідно з бойовим планом УШПР, до партизанів відряджались необхідні вантажі з Великої землі. На чолі кожної парашутно-десантної групи стояла людина, котра мала досвід підпільної або партизанської боротьби.

Полетіла в район Коростеня група Степана Маликова, який у штабі був начальником матеріально-технічного відділу. По рації Маликов сповістив, що там він зустрівся з групою парашутистів Потуржанського і Набоки, які десантувалися ще в серпні сорок другого. Загін Маликова швидко розростався і вже незабаром нараховував 300 партизанів, які активно діяли навколо залізничного вузла Коростень...

Наприкінці жовтня 1942 року УШПР мав у своєму розпорядженні три літаки із 101-го авіаполку, яким командувала Валентина Гризодубова: За два останніх місяці, незважаючи на сприятливі осінні метеорологічні умови, льотчики вилітали у ворожий тил 60 разів, виконуючи бойові завдання по транспортуванню людей і вантажів з Великої землі.

З повним навантаженням працювала партизанська школа. Вона мала два потоки: постійний — 100 курсантів — і змінний — 370. Штаб ставав дедалі стрункішою і боєдатнішою організацією...

Невдовзі Строкач пережив ще одну радість. На його

прохання ДКО і Центральний штаб партизанського руху дали згоду на повернення інженер-полковника Старинова до УШПР. Треба сказати, що після виконання бойового завдання на північному березі Таганрозької затоки у березні сорок другого Ілля Григорович повернувся до Москви і працював у ЦШПР. У начальника Центрального штабу генерал-лейтенанта Пантелеймона Кіндратовича Пономаренка не було заперечень щодо прохання генерал-майора Строкача. Мабуть, зіграло роль те, що Пономаренко і Старинов мали різні і досить принципові, на думку кожного з них, точки зору на ведення мінно-підривної війни на комунікаціях противника. Та як би там не було, Строкач з радістю прийняв полковника Старинова на посаду начальника інженерного, тобто диверсійного, відділу і призначив Іллю Григоровича своїм першим заступником.

— Тепер ми вас нікуди не відпустимо, — замість привітання сказав Строкач, міцно обіймаючи Старинова. — Хіба що на кілька днів у відрядження на якийсь із фронтів. — Він засміявся щиро, від душі: — Як ваша дружинонька?..

— Служить в ім'я нашої перемоги на чужині, — відповів, зітхнувши, Старинов. — Недавно вісточку передали од неї з Наркомату закордонних справ...

Його дружина — розвідниця Ганна-Луїза, з якою він навчав мінерів у республіканських військах в Іспанії, — виконувала важливе завдання за межами нашої Вітчизни.

БОЙОВИЙ ПЛАН УШПР

Двічі Герой Радянського Союзу генерал-майор Олексій Федорович Федоров, пригадуючи в мемуарах про свою зустріч у Москві з генералом Строкачем наприкінці 1942 року, пише:

«Коли ми вийшли на Комсомольську площу, загальна увага примусила нас підтягнутись. Ми й самі не помітили, як вишикувались і пішли в ногу. Так строем і ввійшли в метро.

Через десять хвилин ми розцілувались із Строкачем, Корнійцем, Співаком, Старченком, Гречухою. Багато з керівних працівників ЦК КП(б)У і уряду України жили в той час у готелі «Москва»...

Те, що розповіли Гречуха і Строкач, підготувало мене до зустрічі з відповідальними працівниками Центрального

штабу партизанського руху. Багато питань, які я збирався задати, тепер відпали..

В Центральному і Українському штабах я познайомився з висококваліфікованими офіцерами, які здійснювали повсякденний і оперативний зв'язок з найвіддаленішими партизанськими районами. Поговоривши зі Строкачем і Пономаренком, я дізнався, що, коли ми втратили зв'язок з Москвою, це було не тільки нашим нещастям...

Мене підвели до стіни, майже цілком закритої шовковими шторами. Розсунувши їх і відкривши велику карту-десятикілометровку, покреслену кольоровими олівцями, показали райони, де змикаються Гомельська, Чернігівська та Орловська області, тобто райони наших дій. Я, певно, не зумів приховати свого здивування, коли побачив намічений синіми стрілками весь шлях нашого руху за останнє півріччя. Знаменно, що повідомлення, яке я тільки вчора зробив у штабі про наші дії найостаннішого часу, вже знайшло відбиток на цій карті.

— Близько до істини?.. Так ось, чи не гадаєте ви, що вам пора звідси вирушати в напрямку якогось великого залізничного вузла, осідлати його, стати там господарем і не пропускати на фронт ворожі ешелони?

Я не зміркував відразу, що відповісти. І в цей момент заговорив товариш Строкач:

— Думка Українського штабу — якомога швидше повернути з'єднання Федорова з Клетнянських лісів і направити на захід. Ви, між іншим, знаєте, товаришу Федоров, що Ковпак і Сабуров уже вийшли в рейд на захід?..» *

Олексій Федорович Федоров разом із третім секретарем Чернігівського обкому партії Миколою Микитовичем Попудренком, членами обкому Василем Яременком та Михайлом Новиковим ще в листопаді сорок першого розгорнули роботу щодо створення партизанських груп, які незабаром і почали діяти. Першу бойову операцію провели партизани групи Попудренка в Понорниці, а 2 грудня у Погорільцях партизани вступили в бій з каральним загonom. Сутичка тривала кілька днів. Все ж партизани прорвали облогу, знищивши сто фашистів. Загін поповнювався людьми у районах Чернігівської, Гомельської та Орловської областей, діючи на землях трьох республік. На початку січня 1942 року Федоров передав радіограму в

* Федоров О. Ф. Підвільний обком діє. К., 1981. С. 418—420.

управління Строкачу і в ЦК КП(б)У: «Обком діє. При обкомі загін з 490 бійців».

Діяв Чернігівський підпільний обком партії проти німецько-фашистських окупантів результативно, завойовуючи авторитет серед місцевого населення. В тих діях Федоров заслужив бойовий псевдонім — «генерал Орленко». Цим ім'ям він і підписував накази по загону, звернення і листівки до населення.

Однак партизанська тактика, на думку начальника УШПР, вимагала зміни району дій такого бойового з'єднання, як Чернігівське. Строкач вирішує з цього з'єднання утворити два загони: перший, очолений Попудренком, залишити на Чернігівщині, другий, під командуванням Федорова, відрядити на Правобережжя України, куди у вересні—листопаді 1942 року передислокувалися з Сумщини з'єднання Ковпака і Сабурова. Приціл цих рейдів на західний берег Дніпра — дальній: партизани повинні завдавати відчутних ударів по таких залізничних вузлах, як Сарни, Здолбунів, Ковель і Шепетівка, через які із заходу йдуть основні комунікації фашистської групи армій «Південь»; наявність бойових загонів, оснащених радіозв'язком, на Правобережжі України поліпшить діло розвідки для Червоної Армії; значні сили партизанів на західному березі Дніпра можна використати для бойової взаємодії з військами Червоної Армії в майбутніх боях за стратегічні плацдарми на Правобережжі України; широкий партизанський рух у Ровенській, Волинській, інших західних областях України має політичне значення для населення цих областей, для активізації партизанського руху проти німецько-фашистської армії на території сусідньої Польщі.

Ось чому генерал Строкач уже в хвилини першої ділової зустрічі з командиром чернігівців Федоровим сказав: «Покидайте Клетнянські ліси і йдіть на той берег Дніпра! Але до цього рейду як слід треба підготуватися...»

У ті ж дні, коли в Москві перебував командир Чернігівського з'єднання Федоров, ЦК ВКП(б) відкликав з фронту першого секретаря Ровенського обкому партії Василя Бегму, члена Військової ради 12-ї армії, яка тримала оборону в районі Туапсе.

Розповідаючи про мету свого відрядження до Москви, Василь Андрійович у мемуарах пише:

«У Центральному Комітеті партії нас прийняв командуючий партизанським рухом К. Є. Ворошилов, а також товариші з ЦК КП(б)У — Коротченко і Співак...

Командуючий підійшов до карти, рясно усіяної червоними прапорцями, немов малесенькими маковими пелюстками.

— Ви добре знаєте західні області України. Правда ж, вам Ровенська область знайома?

— Не лише Ровенська, а й Волинська,— відповів я.

— Ви і там працювали?

— Так, у перші дні визволення Західної України від польських панів. Керував тимчасовим управлінням колишнього Волинського воєводства, працював першим секретарем Ровенського обкому партії.

— Я теж думаю, що ви там почуватимете себе як дома. А це важливо. Я передам Українському штабові, щоб маршрут змінили: Візьмемо курс на Ровенську область. Район той для нас важливий. По західних магістралях німці перекидають поповнення до Сталінграда. Нам необхідно вшир і вглиб розгортати партизанський рух. Треба бити ворога ще по дорозі на фронт, знищувати його живу силу й техніку, псувати комунікації. Оце і є та велика й потрібна допомога, якої чекає Червона Армія від наших партизанів.

— Розумію.

Маршал Радянського Союзу К. Є. Ворошилов міцно потис мені руку й сказав:

— Бажаю вам, товаришу Бегма, успіхів. Справа, яку доручає вам ЦК ВКП(б), має неабияке значення. Партизани — це наш другий фронт поки що. Так було сказано, коли приймали Ковпака з товаришами у Ставці...

Український штаб партизанського руху розміщався на Тверському бульварі, 18, у двоповерховому будиночку. Нас привітав сам начальник штабу генерал Т. А. Строкач. Він вийшов з-за столу і потиснув нам руки:

— Радий вас бачити, товаришу Бегма, і вас, товаришу Качура! Як жилося відтоді, коли ми розлучилися в Києві?

— Так, як і всій 12-й армії,— відповів Качура.— Часом з квасом, а порою з водою. Всього бувало.

— А ви як діставалися з Києва до лінії фронту, товаришу Строкач?— спитав я.— І довго йшли, Тимофію Амвросійовичу?

— Тижднів п'ять. Все-таки сімсот кілометрів довелося протопати... Отже, мені подзвонили, що ви погодилися у Ровенську область,— змінив розмову начальник УШПР.

— Так. Ми ж звідти,— відповів Качура.— А товариш Бегма навіть депутат Верховної Ради від тієї області..

— Є ще у нас в запасі Київська область, — продовжив, ніби не чув Качури, генерал Строкач. — І там потрібно створити підпільний обком партії... Та гаразд. Зупинимесь на Ровенській... — Він усміхнувся. — Полетите до своїх виборців. І візьмете у Михайла Івановича Калініна ордени та медалі для партизанів з'єднань Ковпака і Сабурова. Дружину давно бачили, Василю Андрійовичу?

— Давно. Ще в Києві. Вона зараз з сином Володею в Башкирії.

— Я знаю. За допомогою товариша Ворошилова ми викличемо їх до Москви: Перед від'їздом у далеку дорогу треба побачитися з дружиною, сином. Зараз ви не стомлені?.. Я спитав, чи ви не стомлені тому, що ми можемо зараз, не відкладаючи на завтра, поговорити про ваше завдання, про обстановку в тих районах.

— Ми готові до такої розмови, товаришу Строкач...» *

Перших секретарів Чернігівського і Ровенського обкомів партії Олексія Федорова і Василя Бегму Строкач знав ще до війни, зустрічаючись з ними на сесіях Верховної Ради. Ось і тепер вони разом жили в готелі «Москва»: Федоров і Бегма чекали на виліт у ворожий тил, а Строкач був «прописаний» тут постійно.

Вже наступного дня після розмови з Строкачем Бегма був прийнятий Михайлом Івановичем Калініним. Голова Президії Верховної Ради СРСР М. І. Калінін згідно з документом № 618/2 «уповноважував депутата Верховної Ради СРСР тов. Бегму В. А.» від імені Президії Верховної Ради СРСР вручити ордени й медалі партизанам Української РСР.

— Я не раз бачив Михайла Івановича у Кремлі, — розповідав Василь Андрійович генералу Строкачу ввечері, повернувшись до готелю. — Але сьогодні, як ніколи раніше, я помітив в його очах, в його усмішці так багато батьківського тепла, коли він говорив про партизанів. Якусь хвилину Михайло Іванович сидів, відкинувшись на спинку крісла, нерухомий, замріяний. Я теж боявся поворухнутися, щоб не заважати йому думати. «Дозвольте іти?» — запитав я. «Ні, ні! — пожвавішав Михайло Іванович. — Посидьте. Відпочиньте на м'якому стільці. На пеньках і повалених стовбурах ще насидитесь. Ми ж скоро тепер не побачимось. Дорога вам судилася далека. І нелегка... — Він доторкнувся рукою до своєї сивої борідки і щільно поди-

* Бегма В. А., Кизя Л. С. Шляхи нескорених. К., 1977. С. 65—67.

вився мені у вічі. — А все-таки бережіть себе... Людей бережіть! Люди у нас хороші. Найкращі в світі! А з дружиною, сином уже зустрічалися?» — «Спасибі, що їх розшукали і викликали до Москви! — подякував я. — Жду їх, не діждуся...»

— Ви зараз заклопотані думками, Василю Андрійовичу, — співчутливо зауважив Строкач.

— Це правда. Відколи покинув свою область і пішов на фронт, я не перестаю думати про людей, яких залишив там для підпільної роботи.

Пізніше стало відомо, що в Ровно діяла група молодого комуніста Терентія Новака, у Висоцьку — група дільничного міліціонера Максима Місюри і групи Храпка і Кобака, у Дубровицях — група Олексія Кринька, бійця інтербригади в Іспанії: У Клесівському районі залишився секретар райкому партії Валер'ян Сонін.

— То ви полетите в райони, де встигли організувати підпілля за якийсь перший тиждень війни! — щиро здивувався Строкач. — Ви далеко бачили вперед уже тоді...

— Ні, Тимофію Амвросійовичу, не міг я ні бачити, ні передбачити навіть у той час, коли евакуювалися з Ровна підприємства і люди, що фашистська окупація виявиться такою тривалою. Зараз перші дні січня 1943 року, а коли на Ровенщину прийде наша армія?.. Чи можуть два або й три роки протриматися там підпільники, яких залишив обком партії? І це в обставовці фашистської окупації, в області, де утворив собі резиденцію рейхскомісар України Еріх Кох з його численними каральними службами, в області, де заснував свою «поліську січ» гітлерівський агент Тарас Боровець... Неймовірно тяжко буде нашим втриматись у підпіллі, на легальній роботі. А як вірять вони в перемогу, в неминуче і скоре повернення Червоної Армії!.. Чи всі живі? Як вони там зараз?.. Скоріше б уже летіти!

Слухаючи Бегму, Строкач подумав: «Яка сердечна людина. Як вболіває він за своїх підпільників. Поцастило б йому зустріти й забрати їх у загін!» Та вголос Тимофій Амвросійович сказав:

— Ви приземлитесь у Ковпака. Там вручите людям нагороди і поїдете до Сабурова. Я приготую наказ про передачу підпільному Ровенському обкому партії партизанського загону «За Батьківщину». На базі цього загону створюйте з'єднання, нові загони, розгортайте партизанську війну...

— Цей загін місцевий?

— Є у ньому і місцеві люди. Але прийшов загін з Середино-Будського району, з Сумщини. Командир — Іван Федоров. Комісар — Лука Кизя, колишній директор середньої школи, — назвав Строкач прізвища керівників загону, який незабаром стане формуванням при підпільному Ревенському обкомі партії.

— Що ж... Спасибі за такий бойовий загін, — подякував Бегма.

— Особливо багато роботи буде у ваших підривників. Робіть усе, аби паралізувати залізничний вузол Сарни. Вашими сусідами на сході, тобто в районі Коростеня, будуть з'єднання Степана Маликова і Андрія Грабчака...

— А на заході, в Ковелі? — запитав Бегма.

— Там діє бригада полковника Бринського, інші формування. Однак цілеспрямованих ударів по Ковельському залізничному вузлу немає, — відповів Строкач і змінив тему розмови: — То як ваші фронтові враження, Василю Андрійовичу?

— Враження які?.. — зітхнув Бегма. — Якщо говорити про літо сорок першого, то це — вогняний вал, що котиться по степу, це густа курява на дорогах, здійнята отарами овець, чередами корів і ногами тисяч людей, це запах горілого зерна у надвечірньому небі. Я вже не кажу про стрілянину, бомби, літаки. Нашій 12-й армії доручили оборону Запоріжжя. Ми повинні були затримати німців, поки не евакуюються заводи. А німці вже були на острові Хортиця. Командуючий армією генерал-полковник Іван Васильович Галанін вирішив штурмувати Хортицю. Члени Військової ради Яків Олексійович Доронін і я підтримували цей задум. Якраз у той час противник стягував на острів сили, щоб потім форсувати дніпровий рукав і ввірватися у Запоріжжя. Доронін і я обійшли підрозділи. Я говорив бійцям, з якими мав форсувати ріку, про Запорізьку Січ, про її славних лицарів Наливайка, Хмельницького, Кривоноса, Богуна, Сірка... А коли туман, розвіяний передранковим вітерцем, почав відповзати з Дніпра в степ, по Хортиці вдарила наша артилерія. Одночасно наші бійці відчалили на човнах і шлюпках. Незважаючи на кулеметно-гарматний вогонь противника, ми все-таки висадилися на берег, зайнятий ворогом. Бійці капітана Чистякова пішли в атаку, розширюючи «п'ятачок». Незабаром ми вибили німців з Хортиці... Так про враження... Наш контрудар —

передвісник нехай ще і далекої, але неминучої перемоги! — закінчив Василь Андрійович свою оповідь.

Двері відчинились, і до кімнати готелю ввійшов високий чоловік у бекеші. Від нього віяло морозом і тютюновим димом. Чоловік уважно подивився на Василя Андрійовича й заблимав очима:

-- Кого я бачу?.. Невже це ти, Васильку?..

— Я, Олексію Федоровичу! — підвівся Бегма і пішов назустріч гостеві. — Хоч ти й став Орленком, упізнав тебе одразу. Таки орел і тільки!

Вони обнялися.

— Востаннє ми бачилися, Василю Андрійовичу, здається, у Бурмистенка... Так, так. Тоді з нами був і Тимофій Амвросійович... Кінець червня сорок першого. Ого-го, скільки часу минуло відтоді!

Обом їм було що згадати, і зустріч ця нагадувала зустріч братів.

— Ти, Олексію Федоровичу, у партизанів майже легендарна людина, а я в партизанах — новак. Товариш Строкач вчить, як мені бути на тім боці фронту, — сказав Бегма.

— Чув, що ти вилітаєш туди... Можу просвітити тебе, Васильку, в деяких питаннях...

Усміхнений Строкач обійняв за плечі секретарів обкомів партії і сказав:

— Як добре, що ви разом і тут. Як добре!.. Справді, просвітить, Олексію Федоровичу, майбутнього командира з'єднання. На фронті Бегма — бувала людина, справжній комісар. У серпні сорок першого відбивав у німців острів Хортицю. А як стійко трималася їхня 12-а армія на Кавказі! Не віддала Туапсе!.. Та фронт — не тил противника. Там свої особливості. Послухаємо, Василю Андрійовичу, нашого Орленка...

— Олексій Федорович уже академік по партизанській війні.

— Життя всьому навчить! Не горюй, Василю Андрійовичу, станеш і ти незабаром професором серед партизанів Ровенщини. А скажи, в якому одязі ти будеш приземлятися?

— У цивільному.

— Не годиться. Партизани поважають людей військових. Одягай, Василю, форму. Це на користь справі! — підморгнув Олексій Федорович і до Строкача: — А все-таки здорово в ЦК ВКП(б) придумали — послати депутата

Верховної Ради Василя Бегму до своїх виборців. Оце щоб знав клятий Гітлер, яка міцна наша Радянська влада!.

— Отже, одягай військову форму, Василю Андрійовичу!

— Вдягну, коли так наполегливо радеш.

— Вірно. Заради діла, — підтримав Строкач. — Конспірація — це добре. Але ми ведемо партизанську війну з Гітлером на своїй землі. Нехай його солдати бояться наших загонів, якими командують полковники!..

Строкач дивився то на Федорова, то на Бегму. Різні вони вдачею. Олексій Федорович — натура темпераментна, рішуча і мудра у своїх рішеннях. За його плечима півторарічний партизанський досвід.

Василь Андрійович молодший від Федорова років на п'ять, а на вигляд і на всі десять.

— То що ж, дорогі побратими! — посерйознішав Строкач. — Ви будете сусідами і там, у ворожому тилу. Василь Андрійович цими днями полетить на Ровенщину, а десять місяців через два бойовим рейдом прийде на Волинь з Лівобережної України з'єднання Олексія Федоровича: У майбутньому за вашими загонами залізничні вузли — Сарни і Ковель!..

Січневого вечора 1943 року генерал Строкач з групою працівників ЦК КП(б)У і командиром авіаполку Героєм Радянського Союзу Валентиною Степанівною Гризодубовою проводжали Бегму за лінію фронту. Разом з ним летів Степан Качура, незмінний помічник Бегми ще з мирних часів, Олександр Повторенко і радист Толя Романенко.

— Вже час, товариші! — нагадав штурман транспортного літака.

Гризодубова обняла Бегму і сказала:

— Трохи заздрю вам. Хочеться й мені побувати серед партизанів! Які це люди!.. Правда ж, Тимофію Амвросійовичу?

— Правда. Ми колись разом провідаємо партизанів Василя Андрійовича! — відповів Строкач.

На більшу потужність заревли мотори. Літак зрушив з місця, побіг і от уже одірвався від землі.

Того ж місяця, коли група полковника Бегми полетіла у ворожий тил, представництва Українського штабу партизанського руху на Південному, Південно-Західному і Воронезькому фронтах десантували на територію України 62 організаторські і диверсійні групи. В лютому таких груп було відряджено тільки 20 (заважала вельботна по-

года). Та в березні десантувалися вже 63 бойові групи партизанів.

Тієї зими деякі працівники УШПР вилетіли в Сумську область з бойовим спорядженням для організації рейдового походу загону капітана Михайла Наумова. В ті дні готувалося до рейду на Правобережжя України Чернігівське з'єднання Героя Радянського Союзу Олексія Федорова і Сумське — під командуванням Якова Мельника.

7 березня 1943 року ДКО розформував Центральний штаб партизанського руху. Звіди до УШПР прийшло довідчене поповнення, яке очолило представництва штабу: на Південно-Західному фронті — полковник Олексій Микитович Асмолов, на Південному — підполковники Петро Андрійович Метельов і Георгій Олексійович Перекальський. Генерал Строкач поважав цих товаришів за їхню ініціативу, наполегливість у підготовці парашутно-десантних груп при фронтах, за вміння налагоджувати контакти з командуючими фронтами, а це означало, що ці офіцери УШПР мали авторитет у таких генералів, як М. Ф. Ватутін, Ф. І. Толбухін, Р. Я. Малиновський, А. І. Єременко. І звичайно ж, найбільше цим людям Строкач був вдячний за те, що вони так багато зробили для розгортання партизанського руху в 1942—1943 роках на півдні республіки, в степах Миколаївщини, Одещини і Запоріжжя, у Донбасі, в Дніпропетровській, Кіровоградській областях..

Розповідає колишній заступник начальника УШПР Ілля Григорович Старинов:

— У квітні сорок третього року Центральний штаб партизанського руху знову поновив роботу. Однак Український штаб уже не ввійшов у підлеглисть ЦШПР: нами безпосередньо керували Ставка Верховного Головнокомандування і ЦК КП(б)У. Ми вийшли на широкий оперативний простір. Штаб розгорнув плідотворну роботу щодо посилення партизанських ударів по комунікаціях противника. За рішенням ЦК КП(б)У в квітні УШПР підготував план бойових дій партизанів України на весняно-літній період 1943 року. Визначною рисою того плану був розмах дій з врахуванням забезпеченості загонів матеріальними засобами. В опрацюванні проекту плану брали участь члени Політбюро ЦК КП(б)У Леонід Романович Корнієць і Михайло Сергійович Гречуха. Секретар ЦК Дем'ян Сергійович Коротченко разом з генералом Строкачем і начальниками відділів, траплялося, просиджували над пла-

ном до світанку. Ми всі знали, що план мали обговорювати на спільному засіданні Політбюро і Державного Комітету Оборони. Працюючи, Строкач багато курив, руками розвіюючи дим. Дем'ян Сергійович і я посміхалися. Звичайно, Строкач переживав найбільше, хоча й не показував вигляду. Йому, Строкачу, ЦК КП(б)У доручив виступити з доповіддю. Я вірив, що Строкач відповість на всі питання, які стосуватимуться плану чи впливатимуть з нього..

Настав час, і до кабінету Верховного Головнокомандуючого запросили Коротченка і Строкача.

Строкач тримав у руці теку з проектом плану, який він знав майже напам'ять, і тому говорив переконливо і запально:

— На півночі Ровенської і Житомирської областей, у межиріччі Дніпра і Прип'яті, зібралось два десятки наших загонів і з'єднань, що утворили разом з білоруськими загонами партизанську зону. Згідно з наказом штабу туди направляються ще два формування: з Чернігівщини з'єднання під командуванням Олексія Федорова та Володимира Дружиніна, з Сумщини — з'єднання Івана Шушпанова і Якова Мельника. План передбачає додаткове оснащення цих загонів зброєю і боєприпасами і вихід їх у рейди на південь і південний захід України, в райони стратегічно важливих комунікацій противника — до залізничних вузлів Ковель, Сарни, Коростень, Здолбунів, Шепетівка, Жмеринка, Козятин. Мета — перешкодити німцям перекидати живу силу і техніку на фронт, паралізувати роботу цих залізничних вузлів, блокувати їх масовими ударами партизанських мінерів-підричників. У степову і лісостепову смуги республіки послано парашутно-диверсійні групи, які разом з місцевими загонами повинні осідлати такі залізничні вузли, як Знам'янка і Сміла (ім. Т. Шевченка). За нашим планом, мають різко посилитись удари по залізницях Київ — Брянськ і Київ — Полтава.

— Ви плануєте на Україні широку «рейкову війну»? — запитав хтось із присутніх.

— Точніше кажучи, «війну на рейках». Таке визначення дій мінерів дав полковник Старинов. Це означає, що вибухівку треба витратити не на перебивання рейок, а на знищення поїздів противника на залізничних коліях і залізничних мостів. Пошкодження або їх розбір неможливий у степовій чи й у лісостеповій смузі України. Штаб націлює заходи на мінування залізниць мінами уповільненої

дії. Перевага цих мін у тому, що вони вибухають під будь-яким ешеленом упродовж сорока днів. Звичайно, застосовувати такі міни, поводитися з ними здатні лише навчені мінери: Тому ми передбачаємо у партизанських загонах створювати курси, щоб навчити мінно-підривної справі чотири або п'ять тисяч партизанів. Інструкторів для тих занять інженер-полковник Старинов готує у нашій школі мінерів,— розповідав генерал-майор Строкач.

Він знав, що, виступаючи на такому засіданні, треба досконало знати тему розмови, бути готовим до будь-якого запитання, говорити переконливо і переконано, а в разі потреби вміти довести свою точку зору. Верховний Головнокомандуючий зневажав тих, хто говорив про проблему поверхово, поза зв'язком з іншими магістральними питаннями, хто більше читав, аніж говорив.

Читати можна, але своє, щоб в разі чого зорієнтуватися і дати обгрунтовану відповідь, як оце зараз, коли довелось розшифровувати «війну на рейках». У Старинова були повні технічні викладки: німці на залізниці мали зварювальні апарати, які зістикувували рейки дуже швидко, а от знищення паровозного і вагонного парку противника, висадження мостів давали зовсім інший ефект...

Поки Строкач думав про це, секретар ЦК КП(б)У Коротченко сказав:

— Для надання практичної допомоги партизанським загонам ми відряджаємо в тил противника велику групу працівників ЦК і багато спеціалістів, офіцерів партизанського штабу. Загони треба готувати до нових і складних завдань як з політичного, так і з військово-технічного погляду. Такі товариші, як Бегма Василь Андрійович, Федоров Олексій Федорович, Олексенко Степан Антонович, Бурченко Дмитро Тимофійович, очолюють обласні партизанські штаби...

— Лише з Москви повинні вилетіти на допомогу українським партизанам 270 чоловік,— додав Строкач.— Ми просимо зараз щонайменше п'ять тисяч мін і для початку 30 тонн вибухівки. Просимо також 1600 автоматів, 80 кулеметів, півсотні мінометів, 80 протитанкових рушниць, понад тисячу гвинтівок, 3000 снарядів, 1400 гранат, а також сіль, тютюн, медикаменти: Весь вантаж становить близько 150 тонн. Щоб його доставити партизанам, треба 250 літако-вильотів.

У деяких з'єднаннях є польські й словацькі загони. За допомогою наших партизанів ми будемо і далі форму-

вати національні партизанські загони, відокремлюючи їх у самостійні бойові одиниці...

План бойових дій партизанів України був схвалений.

У ході наради було вирішено питання щодо присвоєння звання генерал-майора товаришам Ковпаку, Рудневу, Бегмі, Федорову, Сабурову, а також Наумову.

Майже кожного зоряного вечора взимку і напровесні 1943 року генерал-майор Строкач проводжав з аеродрому в Моніно партизанів-десантників — командирів і начштабів майбутніх загонів, радистів, мінерів, розвідників. На такі проводи приїздили на аеродром і Голова Президії Верховної Ради УРСР М. С. Гречуха, Голова Раднаркому УРСР Л. Р. Корнієць і неодмінно хтось із працівників ЦК КП(б)У.

Перекинутися словом, та й навіть просто подивитися десантникам у вічі в останні хвилини перебування їх на Великій землі стало вже доброю традицією для членів уряду республіки й мало неабияке значення для партизанів.

Цього разу генерал Строкач, полковник Старинов і підполковник з відділу кадрів штабу проводжали капітана Русанова. Треба сказати, Строкач неохоче погодився на відрядження в тил противника свого колишнього ад'ютанта і викладача партизанської школи. Однак письмові заяви і благання капітана переконали начальника УШПР, що Олександра Русанова треба послати. «Врешті,— подумав він,— якби я опинився на його місці, зробив би так само».

По дорозі на аеродром Строкач попередив:

— Ваш загін — розвідувально-диверсійний. Розвідка для нашого штабу, для армії і для внутрішніх потреб...

— А міни — на фашистські поїзди, автоколони і приміщення штабів,— як завжди, нагадав полковник Старинов.— Навчіть, Олександр Дмитровичу, хоча б десяток партизанів користуватися новими типами мін, а ті десять навчать інших. Ми з свого боку подбасмо про міни й вибухівку. Лінія фронту зараз поблизу Харкова і Сум, і ви будете діяти в прифронтівій смузі противника. Це дуже важливо і дуже важко. Тут і їхні генерали, як оси біля розворушеного гнізда, люті й рішучі...

— Звичайно,— задумливо промовив Русанов,— лють у них велика і за поразку під Сталінградом...

— Так-так...— погодився Строкач.— За поразку на Волзі, на Північному Кавказі противник неодмінно намагатиметься взяти на фронті реванш. Будьте обачними,

пильними, не дайте себе загнати в пастку. Не захоплюйтесь утворенням великих і надвеликих з'єднань. Такий загін у прифронтових районах не вціліє...

— Та з його енергією, Тимофію Амвросійовичу, можна гори зрушити з німецькому тилу! — втрутився в розмову підполковник-кадровик і зітхнув: — Я йому заздрю!

— На Сумщині немає гір, там рівнина... — зауважив Строкач і до Русанова: — Так про загін...

— У нас буде загін, як у Героя Радянського Союзу Івана Йосиповича Копьонкіна, і за кількістю бійців, і за тактикою боротьби. Розумію: одне діло — партизанити в Ровенській і Волинській областях, у білоруському Поліссі і зовсім інше — на Сумщині, Харківщині — неподалік лінії фронту! — сказав Русанов і, помовчавши, додав: — На місці обстановка покаже, як і що...

Строкач затримав погляд на високій атлетичній постаті капітана. Обличчя в Русанова мужнє. Губи під чорними вусиками міцно стулені, на підборідді ямочка. Чоло високе, брови широкі, а великі синюваті очі зараз задумливі.

Тимофій Амвросійович поважав Русанова за кмітливість у роботі, за те, що він мав хист до вивчення мов. Спілкуючись за роки служби в армії з друзями, навчився розмовляти молдавською, грузинською, татарською мовами. А тепер ось штудював німецьку. Коли Строкач запропонував кандидатуру Русанова на викладача партизанської школи, дехто з товаришів у штабі заперечував: мовляв, молодий ще. Та Русанов уже до Великої Вітчизняної війни пізнав, що таке фронт — бився з білофіннами на Карельському перешийку і був нагороджений орденом Червоного Прапора. З цим бойовим орденом на гімнастерці Русанов летить у ворожий тил, аби побачили партизани, що серед них бувала людина. Це необхідно, особливо в перші дні. Строкач було завагався, а потім подумав, що штаб клопотав про присвоєння генеральських звань групі командирів не для того, щоб погони ховати в речовому мішку. «Нехай летить і Русанов з орденом Червоного Прапора на грудях!» — вирішив він.

«Емка» зупинилася біля двомоторного транспортного літака. Тут уже чекали десантники, які мали летіти з Русановим. Ті, що залишались у Москві, прощались з десантом. Дружні потиски рук, обійми і добрі слова на дорогу.

— Повертайся героєм, товаришу капітан! — побажав підполковник-кадровик і вже зовсім, як перед державними іспитами, додав: — Ні пуху ні пера!

— Щастя вам усім! — розчулено сказав Русанов і звернувся до генерала: — Ось-ось з рідного Тіма мої напишуть листа. Нехай хтось із штабу повідомить матері, що син її у відрядженні, щоб не хвилювалася...

— Напишемо,— запевнив Строкач.— Знаємо, що означає для матері в щойно визволеному від окупації районі звістка про рідного сина! Щастя тобі, Сашко! Залишайся і там самим собою...

На аркушиках календаря, що знаходився на столі начальника УШПР, на кожен день було заплановано десять — дванадцять пунктів — завдання, які той мав виконати. Тут і розмови з людьми, яких відряджають у тил противника, і написання листів сім'ям тих, котрі вже в тилу, і клопоти про заробітну плату якогось з командирів, і перерозподіл обов'язків між працівниками штабу, і перевірка обліку бойових і диверсійних дій партизанських загонів, і виготовлення прапорців окремим загонам, і питання зв'язку з Білоруським штабом партизанського руху, і зустріч Героя Радянського Союзу Федорова, який прибув до Москви, з зенітниками столиці, і план підготовки і висадки в німецький тил радистів, і радіограма до Попудренка, щоб там припинили «розбазарювати радіоживлення» (партизани часто слухали Москву з бойової рації), і маршрути нових рейдів загонів, і відрядження окремих працівників штабу в загоны, і знову ж таки розробка оперативних планів партизанських загонів, і завдання кожному відділу та їхня підзвітність, і про штати радіовузла УШПР, і про написання листа Марії Коваленко, комсоргові ЦК ЛКСМУ у Чернігівсько-Волинському з'єднанні, і прохання до заступника голови Московської міськради, щоб не поспішали виселяти з готелю начальника відділу матеріально-технічного забезпечення штабу Табулевича Йосипа Титовича... Та хіба все перелічити? І отак щодня.

Цього разу Строкач збирався до госпітально, щоб перемовитися з пораненим мінером Василем Яремчуком про його виступ на Третньому Всеслов'янському мітингу. Кандидатуру для виступу радив знайти письменник і кінорежисер Олександр Довженко, який часто бував в УШПР.

Довженко, познайомившись з бійцями, що повернулися з ворожого тилу, загорівся бажанням створити документальну стрічку про партизанів України. У відповідь Строкач нагадав слова, сказані Довженком у сорок другому на мітингу в Саратові, і по паузі додав:

— Мінер Василь Яремчук якраз і втілює в собі риси нашого доброго і чесного народу і колись стане ще й символом безсмертя народу.

Тимофій Амвросійович згадав про один випадок, що трапився з групою підричників Василя Яремчука.

Це сталося в серпні 1942 року. Тоді фашистські полчища рвалися до Волги, до головного Кавказького хребта. Яремчук з мінерами очікував біля колії фашистський ешелон. Минуло вже й вісім годин, а поїзди не йшли. І раптом зі сходу, від фронту, — пасажирський поїзд. Нарешті. За години чекання обличчя у всіх попухли, руки й ноги, все тіло теж були вражені мошкою, комарами, од яких гнулася навіть осока. Та враз мінери почули владний голос командира: «Відставити! Цей ешелон пропустимо!» — «Як так?! Там же повно офіцерів і солдатів!» З вікон, з тамбурів, крізь відчинені двері вагонів виднілися перебинтовані голови, ноги в гіпсі й руки. Вагони були щерть набиті пораненими фашистськими вояками. «Не чіпати! Ми — партизани, а не бандити, щоб воювати з пораненими. Бандити — це вони, армія Гітлера. Вони вбивають і поранених наших, і дітей, і жінок, і стариків. Не чіпати! Хай їдуть до своєї Німеччини. Ці вже своє отримали!» — повторив наказ Яремчук. І підричники пропустили ешелон з пораненими солдатами...

До війни Василь Максимович Яремчук був і колгоспником, і шахтарем, і робітфаківцем, і студентом університету. Так би мовити, в одній особі — селянин, робітник і інтелігент. Коли почалася війна, вчитель Яремчук за рішенням Лозівського райкому КП(б)У був направлений на курси підричників. Ось тоді і запримітив його полковник Старинов. Незабаром Яремчук став головним мінером Харківського загону імені Котовського, яким командував ветеран громадянської війни Микола Йосипович Воронцов. У березні 1942 року за шість підірваних ешелонів Яремчук був нагороджений орденом «Знак Пошани». Наприкінці сорок другого цих ешелонів стало дванадцять. Якби не тяжке поранення, їх було б і двадцять. У бою з фашистськими солдатами Яремчук устиг відкинути назад дві гранати, які ті жбурнули в нього. А ось третя розірвалася на.: грудях. Не зачепили осколки лише Яремчукового серця. Здоров'я він був козацького, та ще селянка, в хату якої покладали тяжкопораненого, лікувала гарячим молоком, смальцем, медом, і рани стали потроху затягуватись. Однак

остаточно Яремчук звівся на ноги тільки в Москві, куди його доставили пілоти Гризодубової.

Отож Строкач був певен, що Яремчук гідний виступити на Всеслов'янському мітингу поруч з такими діячами, як Олександр Фадєєв, поет-академік Якуб Колас, громадський діяч Югославії Велимир Влахович, командир чехословацької частини, яка діяла пліч-о-пліч з Червоною Армією, полковник Людвік Свобода, український кінорежисер і письменник Олександр Довженко, командир польської дивізії імені Тадеуша Костюшка полковник Зігмунд Берлінг, митрополит Київський і Галицький Миколай, словацький партизан Юзеф Туш, Герой Радянського Союзу командир групи білоруських партизанів Василь Козлов і Герой Радянського Союзу генерал-майор Анатолій Дьяконов. Ще виступить дівчина Мотря Лисенко з Донбасу, котра побувала на німецькій каторзі. Василь Яремчук виступатиме третім. Так вирішив голова Всеслов'янського комітету генерал Гундоров.

Про все це і розповів Строкач Яремчуку, сидячи на його ліжку в госпітальній палаті.

— То як?..— запитав Строкач.

— Яюсь боязко. Такі люди будуть на трибуні. Їх знає весь світ — Довженко, Фадєєв, Якуб Колас. Та й генерали. Але вже коли треба, то виступлю, Тимофію Амвросійовичу...

— От і домовились,— сказав Строкач.— Що ти рвешся знову в бій, я знаю. А які в тебе, Василю, конкретні плани?..

— Хочу створити диверсійний загін з п'ятдесяти-шістдесяти чоловік. І плани в мене справді конкретні: кожному бійцю знищити по одному ешелону!

— Тобто п'ятдесят чи шістдесят ешелонів? — перехопило подих у Строкача.

— І тільки так. Полковник Старипов дасть мені міні уповільненої дії, магнітні. Я попрошу в нього ще й радіоміни. Я ж тепер Герой Радянського Союзу і повинен воювати, як і личить Герозві,— по великому рахунку! — він винувато посміхнувся.— Мені соромно, та й з мене тут посміються...

— Нічого не розумію, Василю. Хто посміється? З якої причини?..

— А ось,— подав Яремчук журнал «Перець».— Читайте!

На обкладинці були намальовані підричник Герой Радянського Союзу Григорій Балицький із з'єднання Олексія Федорова і Василь Яремчук. Обидва на своїх плечах несли довгу рейку, а на ній кільця ковбас-ешелонів:

Григорій Балицький, з «поваги» до тевтонів,
Тринадцять висадив ворожих ешелонів.
І стільки ж рівно Яремчук Василь.
У них, як видно, спільний стиль...

Строкач прочитав і всміхнувся:

— Складно!

— Та не дуже! — заперечив Яремчук. — Там неправда. Дванадцять, а не тринадцять ешелонів пустив я під укіс. Хлопці у госпіталі кажуть: напиши «спростування» у журнал.

— Тепер я зрозумів тебе. Сам ненавиджу хвастунів і тих, які перебільшують зроблене. Це лихо вкрай шкідливе для нашої справи і перемоги. На слово вір, та неодмінно перевір, якщо не хочеш бути обдуреним. Воно нічого, коли заради сміху, в розвазі. Це гумор. А ось брехня у мирній праці, на війні — смертельно для нашого діла! — рішуче промовив Строкач і підморгнув Яремчуку: — А у вірші тринадцятий ешелон тобі приписали як аванс і для рими. Ти послухай, як обіграв поет оце «тринадцять»:

Тринадцять, кажуть, чортове число,
А нам воно удачу принесло...

— Ви мене переконали, Тимофію Амвросійовичу.

— А ось те, що надумав, — здорово, вчасно, конче потрібно. Тут ти будеш, як Олексій Стаханов, як Марія Демченко. По ешелону на душу партизана підривної групи, диверсійного загону. Конкретно, вагомо...

— І реально, — додав мінер. — Усе це я обмізкував з полковником Стариним. Ілля Григорович тут частенько буває, бо ж нас, мінерів, у госпіталі майже половина. Кажете, як Стаханов і Демченко?.. — перепитав Яремчук і усміхнувся. — Не дарма ж мій перший орден — трудовий. Війна — теж робота. Ще у мирний час на кожного червоноармійця повна викладка — два пуди. Ось і мої хлопці візьмуть кожен по тридцять кілограмів тротилу і мін, 60 бійців — ось і буде 1800 кілограмів мінно-підривного спорядження. 1800 кілограмів вибухівки та ще з місцевих ресурсів: де бомба, де снаряд, які подекуди були залишені нашими військами ще в сорок першому році, — на стратегічно важливі два мости, тонна вибухівки на півсотні еше-

ловів. Ось і буде війна на рейках, яку вимагає від нас полковник Старинов і ви, товаришу генерал!

— У речових мішках нестимете вибухівку і міни, а хліб?

— Не на Марсі ж ми. Хліба, картоплі дадуть люди. А не дадуть, підемо далі! Влітку в лісі з голоду не пропадеш. Головне — непоміченими курсувати між залізничними станціями і бути завжди в бойовій готовності. Поранених десь прилаштовуватимемо до осідлих партизанських загонів, а може, спровадимо в зону. І знову в путь. І знову полювати за ешелонами!

— Це і є тактика диверсійного загону, в якій головне — рух партизана! Ці слова я почув ще влітку сорок першого. Їх сказав наш славний секретар ЦК Михайло Олексійович Бурмистенко. Цю тактику я буду пропагувати серед партизанів, коли полечу туди, — сказав Строкач задумливо.

Він дістав з польові сумки загорнуті в газету яблука і поклав на тумбочку.

— Які червонясті, як ранкове сонце! Такі у нас на Поділлі. Однак і не такі... — розглядав мінер яблука. — Де ж знайшли в такий час оцей витвір людської праці і природи?

— Табулевич виявив усі свої здібності, а таки роздобув для поранених дарунки Узбекистану! — сказав Строкач і раптом спохмурнів: — Оце думаю про твій намір утворити диверсійний загін. Такий же був і в Копьонкіна, а ще в Грабчака, Сиворонова, Прокіна. Багато десятків у нас таких загонів. Однак командири великих загонів переконані, що вони — головна сила партизанської війни. Це невірно. Партизанську босздатність ми мірятимемо не чисельністю бійців, а кількістю знищених ворожих солдатів і техніки на партизана. Великим з'єднанням час уже виділяти окремі загони на самостійну роботу і йти, йти у рейди. Тримаючись купою в партизанському краю, ми сковуємо самих себе. Я побоююсь, що німці можуть використати тимчасове затишшя на фронті й кинути великі сили саме в партизанські зони, пройтися по них і зробити з партизанських країв «мертві зони», знищивши і партизанів, і населення. Про ці «мертві зони» вони пишуть у своїх таємних циркулярах.

— Я бачив на власні очі «мертві зони» на Сумщині, — пригадав Яремчук.

— Ми повинні перехитрити німців, випередити їх, вийти із зони десятками загонів і диверсійних груп. Тільки так!

— Беріть і ви яблуко,— запропонував Яремчук.— Що ж я мушу сказати на мітингу від українських партизанів?..

— Ось поки ти думаєш, я прочитаю тобі уривок з цієї книжечки.— Строкач дістав з сумки брошуру і став неголосно читати: «Безприкладно хоробрий у боях Василь Максимович Я. Десять військових ешелонів він пустив під укіс. Винятковий героїзм виявив Василь Максимович, коли загін висаджував цукроварню. Він першим увірвався на територію заводу і вогнем з автомата знищив 12 гітлерівців. Коли з охороною було покінчено, партизан звернувся до робітників із закликом:

— Товариші! Допоможіть вивести з ладу цукроварню. Німці нас кулями частують, а нам хіба цукром їх годувати?..

Незабаром устаткування цукроварні було висаджено в повітря, а всю виготовлену продукцію спалено. Перед героїзмом і особистою відвагою, мужністю і організаторським талантом Василя Максимовича шанобливо схиляються бійці й командири загону імені Котовського...»

— Хто ж це написав отак про мене? — здивувався Яремчук, беручи брошуру.— Ти глянь!.. «Т. А. Строкач, депутат Верховної ради СРСР. Партизани України. Укривдав ЦК КП(б)У. 1943»...

— Щойно вийшла. Ще гаряча, як млинець із сковороди! — похвалився Строкач.

— Спасибі, Тимофію Амвросійовичу! Коли я вже потрапив до цієї книжечки, треба воювати за трьох.— Василь Яремчук, гортаючи сторінки, раптом прочитав: «Партизани — меч народу! Партизани — сам народ! Ось чому населення так зворушливо турбується про народних месників...» — Мінер підвів голову і сказав: — Це правда. Населення за нас і душу свою віддасть...

Наступні дні й тижні Строкач не раз задумувався над тим, чи доведеться йому летіти до партизанів.

Це питання ще більше загострилося, коли в УШПР з різних районів ворожого тилу були доставлені листівки, написані начебто від імені командування Червоної Армії до партизанів. Насправді це були німецькі листівки, і їх поява була не випадковою. Занепокосне розмахом партизанського руху на Україні і в Білорусії фашистське командування поквапилося внести «свої корективи» в тактику дій народних месників. Гітлерівці вирішили використати в сво-

їх цілях наявність партизанських зон у кількох районах окупованої ними території.

Фальшивка була написана як план бойових дій, нібито підготовлений штабом генерал-майора Строкача і затверджений Ставкою Верховного Головнокомандування. Однак провокаційний зміст листівки міг збагнути не кожен командир, не кажучи вже про рядових партизанів, тим більше що ідея створення великих і надвеликих загонів була злободенною і навіть популярною. Фашистська листівка могла дезорієнтувати партизанський рух. Про це писав з партизанських загонів і секретар ЦК КП(б)У Д. С. Коротченко, який перебував у ворожому тилу з 19 квітня 1943 року.

Фашистська листівка пропонувала радянським партизанам «організуватись у великі загони» і ждати «спокійно і впевнено» до того часу, поки «урожай не буде в засіках, а річки й озера знову не покриються льодом», спокійно очікувати «наказу командуючого армією прориву» іти в «переможний похід на Варшаву і Берлін». А тим часом проти них готувалася велика каральна операція. Вороже командування напередодні Курської битви збиралося одним ударом покінчити з партизанськими силами у своєму тилу і забезпечити спокій і безперерйне транспортування техніки, людей, боеприпасів, продовольства до лінії фронту.

Треба було викрити фашистську провокацію. Від імені ЦК КП(б)У і УШПР генерал Строкач підготував і передав у загони таку радіограму:

«Всім командирам партизанських загонів.

Німці закидають до партизанів листівки за підписом «командуючого армією прориву», з яких видно, що вони мають намір послати своїх агентів у партизанські загони під виглядом командирів, начебто відряджених керівними органами партизанського руху з метою очолити організацію так званого «походу на Варшаву і Берлін»...

Роз'яснюємо: ці листівки явно провокаційні, спрямовані для підриву партизанського руху.

Пояснюйте партизанам і місцевому населенню провокаційний зміст цих листівок».

Однак Строкач розумів, що і такої радіограми не досить. Треба на місцях дислокування загонів вивчити обстановку, ситуацію і переконати партизанів перейти до тактики рейдування і маневрування, чого найбільше побоювалося німецьке командування.

Та все ж дозвіл на виліт у ворожий тил начальнику УШПР не так просто було взяти. Це були тижні й місяці, коли, користуючись затишшям на фронті, обидві супротивні сторони готувалися до найбільшої в історії воєн танкової битви...

Наприкінці травня у тил противника щоночі вилітало по десять літаків з транспортного полку Гризодубової, доставляючи партизанам на правобережжя Дніпра людей, боєприпаси, вибухівку, озброєння, спорядження. Ще ніколи так чітко, так злагоджено, так самовіддано і навіть героїчно не працювала авіація. Москва, згідно з затвердженим два місяці тому в ДКО і Ставці Верховного Головнокомандування планом, надавала партизанам України величезну матеріально-технічну допомогу. І саме в цей час, а не пізніше — розвідницькі групи вже передавали тривожні повідомлення про прибуття німецьких військових частин до Знам'янки, Сміли, Ровна, Луцька і Житомира, Коростеня і Сарн — мало вирішитися питання тактики партизанів перед майбутніми походами.

ЦК КП(б)У дало добро на виліт генерала Строкача в тил ворога. Дозвіл був погоджений в ДКО.

Частина третя

ВІДРЯДЖЕННЯ У «МОКРИЙ ТРИКУТНИК»

До пізньої ночі генерал-майор Строкач сидів у своїй кімнаті в готелі «Москва» над паперами, що були доставлені в УШПР пілотами, які евакуювали з ворожого тилу поранених партизанів..

«1942 р. 8 грудня.

Повідомлення начальника поліції безпеки та служби безпеки штабу командування імперському комісарові:

Бандитська діяльність.

На Україні діяльність банд не припиняється. Тільки в Ровенському і Житомирському округах поліції протягом останніх 8-ми місяців відбулося близько 150 бандитських нальотів... Є багато випадків вибухів і залізничних катастроф...»

«1943 р. 5 лютого.

В останні тижні, незважаючи на те, що діяльність банд активувалася майже в усіх округах, на північ від шосе Ровно—Житомир створилися два партизанських центри, а саме: один у так званому «мокрому трикутнику», кордонами якого є на заході і північному заході Прип'ять, на сході й північному сході Дніпро, а на півночі залізниця Пінськ—Гомель, на дільниці між містами Калинковичі—Речиця; другим центром є район, який знаходиться на північ від залізниці Лузінець—Птич.. Враховуючи те, що висадка великих сил парашутистів у районі «мокрого трикутника» створила надавичайну загрозу, командуючий військами України одержав наказ від головнокомандуючого військами СС і поліції разом з військами поліції навести порядок у цьому районі...»

Строкач припинив читання і подумав: «А таки німці мають рацію. Саме в цей «мокрый трикутник» ми і плануємо висадити, як пишуть вони, «великі сили парашутистів». І не стільки парашутистів, як людей, доставлених до партизанів літаками. Про партизанські аеродроми вони не подумали. Їм не віриться, що може бути ще й таке у «мокрому трикутнику». Та цікаво, що ж далі...»

«Спостерігається приплив великих партизанських загонів у район Століна і східну частину Волині—Подолію. Місто Столін,

наприклад, піддалося нападові загону партизанів, які спалили... пошту, меблеву фабрику і казарму поліції.

Є повідомлення, що поліція має відносно великі втрати. Крім того, в селищі Колки вбито сто одинадцять солдатів з організації Тодта.

Щодо облоги Століна, треба сказати, що це перший напад на таке місто, де перебував гебітскомісар і відносно чималі німецькі сили.

В південно-західній частині Чернігівської області також значно посилюлася партизанська діяльність... У районі Остра спалено смолокурню і смолу, завдано також помітних збитків внаслідок нападу на маєток».

Через кілька днів начальник поліції безпеки і СБ писав у штаб командування новий донос:

«Надзвичайна активність загонів у різній місцевості доказово свідчить про те, яке велике значення надають радянські керівні органи питанням дезорганізації відбудовчої роботи в окупованих областях, особливо руйнування шляхів сполучення, щоб протидіяти підвезенню для фронту...»

Строкач іронічно посміхнувся. «І тут німці виявили обізнаність у партизанській тактиці. Саме так. Радянські керівні організації найбільше турбуються, як дезорганізувати економічну відбудову в окупованих областях, та найбільше, як протидіяти підвозові військ і техніки до фронту! Ваша правда, панове німецьке командування! Саме так. Оці питання стояли навіть на засіданні Політбюро ЦК ВКП(б) і ДКО!.. Що там у вас далі?..»

«Великі загани знову прагнуть примусити сили німецької поліції і німецької армії очищувати дрібні міста.

Крім двох головних центрів скупчення банд «мокрого трикутника» і району на північ від залізниці Лунінець — Птич з'явився третій центр скупчення великих банд — це район Столін — Сарли — Олевськ. Про це говорять вибухи на залізницях, а також руйнування великих маєтків...»

«А оце вже робота мінерів-підривників загону імені Будьовного, яким командує Андрій Грабчак, і хлопців дивізії Степана Маликова», — із задоволенням відзначив Строкач.

«Завдяки тому, що бандитська діяльність значно активізувалася у південно-західній частині Чернігівської області, особливо в Новобасанському районі, систематично прочісувалися населені пункти цього району. При цьому виявилось, що більшість населення допомагає партизанам у їхній діяльності.

Після розгрому Ковпака* і закінчення операції по очищенню від партизанів північно-західних районів Житомирської об-

* Маються на увазі каральні операції гітлерівців проти з'єднання Ковпака на Прип'яті на початку квітня 1943 року.

ласті штабом по боротьбі з бандитизмом при верховному головнокомандуючому військами СС і поліції були опубліковані деякі підсумки проведеної операції. У цьому документі в основному відзначається необхідність продовжити і далі операції, незважаючи на нестачу і слабкість введених у дію збройних сил, для того, щоб запобігти дальшому просуванню партизанів на південь і сильній загрозі залізницям Півськ — Гомель і Сарни — Коростень...»

— Все правильно! — вигукнув Строкач, усе ще дивлячись на аркуш з перекладом німецького документа.— І треба якнайскоріше використати нам «мокрый трикутник» для розгортання війни на рейках навколо залізничних вузлів Ковель, Сарни, Здолбунів, Шепетівка, Козятин, Жмеринка, Знам'янка... Все вірно. Треба випередити німців, і я неодмінно повинен вилетіти в «мокрый трикутник»!..

Випрошуючи в ЦК КП(б)У і ДКО дозвіл на виліт у партизанські загони, Строкач дуже хвилюювся. Його непокоїло те, що затверджений план диверсійних і бойових дій буде зведено нанівець унаслідок якихось об'єктивних або суб'єктивних причин. Ось чому він так прагнув безпосередньо втілювати його в життя.

Розповідає Ілля Григорович Старинов:

— У ніч на 5 червня 1943 року з групою співробітників УШПР і ЦК КП(б)У Строкач покинув Москву. В складі його десанту був я і випускники-відмінники школи мінерів, такі, як старший лейтенант Олексій Єгоров.

Червневі ночі короткі, а політ далекий. Щоб продовжити якоесь «час темряви» для польоту, доцільно летіти не прямо з Москви у тил противника, а через Липецьк, що 500 кілометрів на південь від столиці і де ніч довша на годину. Однак ми ризикували затриматися на цілу добу. Строкач був за ризик і наказав летіти у ворожий тил прямо в Москви.

Чим вище підіймався наш літак, тим світлішим ставало небо — час найкоротших ночей. З ілюмінатора було видно навіть заклепки на крилах літака. Основних баків не вистачало на політ туди й назад, і тому в фюзеляжі авіатехніки-раціоналізатори встановили додатковий бак з паливом.

Під час перельоту лінії фронту небо враз прорізалось променями прожекторів. Ми, пасажирки, затамували подих. Я навіть перестав чути гудіння моторів, зате чув, як б'ється моє серце. Нишпорячи по небу, промені таки натрапили на наш літак, і відразу запрацювали ворожі зенітки.

Командир екіпажу Слепов рішуче спрямував літак униз, намагаючись вихопитись з променів, що навхрест зійшлися на нашому повітряному кораблеві. Весь літак дрижав, мов з переляку: так різко збільшилася вібрація крил.

— Тримайся, Іллюшо! — вперше лагідно назвав мене Строкач і щиро, як умів тільки він, усміхнувся.

Його теплий погляд додав мені мужності, і я пожартував:

— Ми утримаємося. Літак би не впав...

Проте Строкач спокійно і, як мені здалося, з інтересом спостерігав за тим, що творилося на землі і на небі.

— Ну, ось і пролетіли, — сказав Тимофій Амвросійович бадьоро, коли літак вирівнявся і мотори знову загули рівномірно...

Мені довелося разом із Строкачем перебувати в тилу противника три тижні. Він залишався там і під час великої каральної операції противника, керуючи обороною партизанів. Одночасно Тимофій Амвросійович робив і головне — відряджав з'єднання і загони в інші райони України, спрямовуючи діяльність партизанських сил...

Уже в перший день перебування в тилу противника генерал Строкач і полковник Старинов узяли участь у нараді командирів, комісарів і начальників штабів, що відбули в з'єднання генерал-майора Олександра Сабурова. В цій же хаті в квітні місяці під головуванням секретаря ЦК КП(б)У Коротченка відбулася нарада членів підпільного ЦК КП(б)У з командирами і комісарами найбільших партизанських з'єднань, що дислокувалися в північних районах Київщини, Житомирщини, Ровенщини і Волинської області. Нарада мала величезне значення в розгортанні партизанської війни на Правобережній Україні.

І цього червневого дня окрім партизанів-сабуровців у затишній хижі зібралися командири, комісари і секретарі підпільних обкомів партії О. Ф. Федоров, В. А. Бегма, С. А. Ковпак, С. Ф. Маликов, Я. І. Мельник, І. І. Альошин, Д. Т. Бурченко, С. А. Олексенко та інші.

— Товариші командири, комісари! — звернувся секретар ЦК Коротченко до присутніх. — Ми напередодні визначних подій на фронті. Ваші загони і з'єднання тут, на півночі Житомирської, Ровенської і Волинської областей, створили партизанський край, який зливається на півночі в партизанським краєм Білорусії. Партизанська зона — це велике діло! Вона дає змогу нам приймати літаки, лікувати

поранених, підтримувати нашу рідну Радянську владу. Зона — це важливо, це добре. Та в даний момент Ставка Верховного Головнокомандування вимагає від українських партизанів активізації дій передусім на комунікаціях противника, вимагає від нас оперативної бойової допомоги Червоній Армії. Конкретно про бойові завдання розповість начальник Українського штабу партизанського руху товариш Строкач.

Я ж змушений привернути вашу увагу ще до одного дуже важливого питання. Це — наша національна політика. Щодня населення західних областей України дедалі більше перекопується, що Гітлер і його поплічники — українські й польські націоналісти — силкуються зіткнути братні народи. Ми повинні викривати мерзєнне, продажне обличчя націоналістів. Радянські партизани повинні захищати наше населення, допомагати полякам створювати загони. У ровенському з'єднанні товариша Бегми є вже кілька польських загонів, якими командують Юзеф Собесяк, Микола Куніцький, Роберт Сатановський. Радянські партизани мають пам'ятати: у всіх братніх народів спільна мета — розгромити гітлерівську армію, визволити свої країни від фашистського ярма. І це можна зробити тільки спільними зусиллями. Отож сміливіше, друзі, в бій!..

А зараз я надаю слово товаришу Строкачу.

— Ось і я серед вас, дорогі побратими! — сказав Тимофій Амвросійович і полегшено зітхнув. — Правильно закликає нас Дем'ян Сергійович. Сміливо в бій!.. Найважливіше завдання цього літа й осені у Червоної Армії — битва за Харків, за Донбас, за Лівобережну Україну, за Дніпро і Київ. Тому головна робота партизанів — осідлати залізниці й шосейні дороги. Тільки сьогодні на вашому аеродромі приземлилося десять літаків. Стільки ж їх буде завтра і післязавтра... Разом з нами прилетів полковник Старинов, а ще цілий десант мінерів-інструкторів. Вони навчать вас користуватися і застосовувати нові види мін. Дехто з вас уже скаржився: мовляв, міни складної конструкції. Звичайно, у нинішній війні чимало складної техніки. Але і хлопці ваші — грамотні люди, є з середньою і середньою спеціальною, навіть з вищою освітою. То хіба не під силу їм опанувати нові міни?.. Олексій Федорович, коли був у Москві, розробив з полковником Стариновим детальний план переозброєння всіх чотирьох загонів мінами сповільненої дії. Керуватиме навчанням мінерів старший лейтенант Єгоров, який прилетів з нами. Товариш Федоров за-

сновує «лісову академію», в якій десятки підрильників навчатимуться воювати на залізниці по-новому. Починання гідне наслідування! Підрильники Федорова мають намір у найближчі місяці пустити під укіс кількасот ворожих ешелонів навколо вузла, до якого вони підуть у рейд. Оце по-нашому!

Наші інструктори взяли зобов'язання підвищити кваліфікацію п'яти тисяч мінерів. Але, як вважає полковник Старинов, щоб паралізувати ворожі комунікації, треба висаджувати ешелони, мости, а не рейки. Це вірно. Для рейок у нас не вистачить тротилу, та й вони знадобляться, коли сюди прийде Червона Армія.— Строкач усміхнувся і додав: — Звичайно, я не шкодую рейки. Але, зрозумійте, радянський тил — не бездонний колодязь, щоб усіх нас забезпечити зброєю і вибухівкою. Тол треба шукати тут, як уже шукають його в з'єднаннях Федорова, Бегми, в загоні Бринського та в інших формуваннях. У них на повну потужність працюють «чортові кухні», виплавляючи із снарядів і бомб тротил. От і ви навчіться цієї технології, щоб по-справжньому розпочати війну на рейках...

— Товариші! — продовжував начальник УШПР.— Ставка Верховного Головнокомандування постійно дбає про партизанів України. Свідченням того є десятки тонн військових вантажів і урядові нагороди, які я привіз, щоб вручити кращим бійцям. Цінуюте ратний труд своїх людей, мінерів-підрильників особливо. Вони — ваша ударна сила! Мінерам — рівняння на Василя Яремчука, який із своїм щойно сформованим загonom з п'ятдесяти бійців виступив з ініціативою — по ешелону на брата! Досягти цього можна лише тоді, коли ми будемо застосовувати тактику маневрених диверсійних загонів. Тому не засиджуйтеся на одному місці.

Товариші! В жовтні — листопаді 1942 року з'єднання Ковпака — Руднева і Сабурова — Богатиря здійснили героїчний рейд із Сумської області на Правобережжя України, форсувавши під час нього багато річок. У лютому — березні 1943 року цей маршрут повторили з'єднання Федорова — Дружиніна і Шушпанова — Мельника.

Ці рейди викликали захоплення в Ставці Верховного Головнокомандування, бо вони — репетиція перед форсуванням Дніпра, Десни і Прип'яті Червоною Армією. Ми можемо з твердістю сказати, що серед форм партизанської боротьби одна з найважливіших — тактика рейдового з'єднання.

— Вірно! На основі глибокої агентурної розвідки! — пролунав голос генерал-майора Ковпака.

Строкач, зустрівшись з його поглядом, сказав:

— Ви, Сидоре Артемовичу, саме так і практикуєте. Неодмінно рейд з'єднання на основі глибокої агентурної розвідки!

— Дозвольте,— втрутився Дем'ян Сергійович.— За прикладом з'єднання Сабурова кожне велике партизанське формування має утворити ще кілька нових загонів для самостійних дій. Це, товариші командири, вам як завдання від ЦК КП(б)У...

По закінченні наради генерал Строкач вирушив у табір з'єднання партизанських загонів Героя Радянського Союзу генерала Федорова, який тут, за Дніпром, став ще й секретарем Волинського підпільного обкому партії. В з'єднанні друкувалася газета «Радянська Україна», орган підпільного ЦК КП(б)У, тираж якої досягав кількох тисяч примірників, проводилися політінформації комісарів і політруків рот, випускалися стіннівки, бойові листки. Повним ходом ішли заняття в «лісовій академії» під керівництвом старшого лейтенанта Олексія Єгорова.

Строкач вручив командирам і бійцям медалі «Партизанові Вітчизняної війни» 1-го і 2-го ступеня, а деяким — бойові ордени.

Після вручення нагород відбувся парад партизанів. Карбуючи крок, у різноманітному одязі, вони проходили повз командний склад з'єднання. Тут були старі дідугани й тринадцятилітні хлопці, жінки й дівчата. Та найбільше хлопців, яким виповнилось двадцять і трохи більше. Серед них і мінери Всеволод Клоков і Володимир Павлов, ще два десятки підричників, бойова слава про яких уже котилася по ворожому тилу.

Строкач поглянув на Федорова. Веселий, жартівливий у колі друзів, він був суворий і вимогливий, коли йшлося про виконання бойових завдань. Але в цю мить очі Олексія Федоровича були задумливі. Мабуть, він згадував про свої тисячокілометрові партизанські шляхи з осені сорок першого до цього червневого дня сорок третього року, про бої і загиблих бойових побратимів. А може, думав про оті сотні ешелонів ворога, які треба повалити на землю його мінерам на всіх чотирьох коліях Ковельського залізничного вузла...

*Із щоденника генерал-майора Героя Радянського Союзу
С. В. Руднєва:*

«8 червня 1943 року.

Ранком з тов. Строкачем обговорили ряд питань з плану подальшої роботи..: Рейд, як видно, буде тяжкий і небезпечний, зате бойовий і славний.

Передали ще одну 45-мм гармату Федорову, а нам обіцяють скинути 6 напівавтоматичних ПТР і тисяч десять патронів до автоматів.

Тов. Строкач після обіду поїхав до Федорова вручати урядові нагороди. Обіцяв бути завтра. Дем'ян залишився з нами.

Обстановка і погода ті ж.

О 24 годині від Строкача і Сабурова отримали тривожну звістку, що противник сконцентрувався на південний схід від Овруча і на північний схід від Мозиря і вирішив розпочати наступ проти партизанів.

9 і 10 червня 1943 року.

Протягом 9 червня суттєвого нічого не відбулося. Правда, всю ніч і першу половину дня йшов дощ. Обстановка не змінилася. Хліба нема ось уже другий місяць, а тепер настає біда з сіллю. В деяких підрозділах уже їдять без солі.

Сьогодні, десятого червня, в усіх підрозділах вручали медалі «Партизанові Вітчизняної війни». В нашому з'єднанні вручено 300 медалей. Отримав я I і II ступеня, син Радик — I ступеня. За нашим поданням нагороджений медаллю I ступеня тов. Коротченко Д. С...

Увечері разом з тов. Строкачем були в розвідці і у 8-й роті, розмовляли з бійцями. Настрій у бійців прекрасний, бойовий і бадьорий.

11 червня 1943 року.

Зранку провели нараду начскладу з'єднання в присутності командирів рот і політруків. На нараді були присутні Строкач і Коротченко, які поставили перед з'єднанням завдання в зв'язку з майбутнім маршем.

Удень поїхали проводити з'єднання Федорова. Проводи були дуже теплі. Ми з Дружиніним помінялися своїми верховими кінями...

На зворотному шляху заїхали з тов. Коротченком у 3-й батальйон, де я виступив на зборах особового складу батальйону. Настрій у бійців бойовий, хороший.

12 червня 1943 року.

Сьогодні знаменний день. Наша частина о 18.00 рушила в рейд за новим маршрутом, затвердженим ЦК КП(б)У і Українським штабом партизанського руху. Шлях далекий і важкий, але надто важливий.

Зранку я багато розмовляв з тов. Строкачем про завдання, які стоять перед з'єднанням, і по ряду особистих питань, що стосуються долі моєї сім'ї.

Йдемо далеко. Що буде з нами — невідомо. Строкач цікавився минулим нашого загону і як я працюю з тов. Ковпаком. Під час розмови він дав дуже багато цінних порад щодо подальшої роботи, а головне — наказав берегти загін, людей.

Під час особистого знайомства Строкач справив на мене надзвичайно приємне враження. Чудова людина!.. Вдень довго розмовляли разом: Коротченко, Строкач і Ковпак щодо питань і завдань, які поставлені перед з'єднанням... *

18 година. Бійці йдуть рівними шеренгами, співають. На лівому березі Уборті проводжають нас у похід Коротченко, Строкач, Чепурний, Мартинов, Кузнецов, Покровський та інші товариші. Клацають фотоапарати, потріскує кіноапарат. З'єднання рушило в похід. Ось уже проходять останні вози й люди. Настала хвилююча мить прощання. Міцні обійми... Я залишаюся останнім. У тов. Коротченка на очах сльози. Кілька напутніх слів.

Я передаю Батьківщині й народу привіт!..

Тяжко. Дуже тяжко розлучатися. Можливо, це остання зустріч. А як за ці дні я зблизився з групою ЦК і особисто з тов. Коротченком. Які прекрасні товариші!..

Я вже пішов, а Коротченко і Строкач все ще стояли на березі і махали кашкетами.

— Прощайте, товариші! Прощай, Батьківщино! Передайте всім гарячий привіт!..» **

Із цих щоденникових записів постає на весь зріст образ самого С. В. Руднева, комісара, вояцького начальника, комуніста, людини щирої душі, яку одразу зрозумів генерал Строкач, для котрого Семен Васильович залишився на все життя вірним побратимом.

Про той день 12 червня 1943 року колишній партизан Олексій Палажченко написав: «П'ятикілометрову колону

* С. В. Руднев має на увазі обговорення плану Карпатського рейду замість запланованого ще в Москві рейду в напрямку залізничних вузлів Козятини і Жмеринки.

** Руднев С. В. Легендарний рейд. Ужгород, 1967. С. 28—32.

в 1800 чоловік при десяти гарматах, сорока мінометах, ста п'ятдесяти кулеметах і майже трьохстах підводах замикали роти Кралевецького загону. З бойовими похідними піснями вирушали в славний Карпатський рейд партизани» *.

А за годину до виходу з'єднання в Карпатський рейд Строкач подарував Ковпаку загальний зошит з таким написом:

«Товаришу Ковпаку Сидору Артемовичу.

На спогад про відвідання вашого партизанського з'єднання залишаю вам цей зошит для ведення особистого щоденника в рейді 1943 року, який здійснили ви.

Маю надію, що в щоденнику буде відображено багатий славними бойовими подвигами шлях партизанських загонів, окремих командирів і бійців, котрі в майбутньому ввійдуть в історію.

В щоденнику прошу відображувати особисто дані вами розпорядження, особисті враження і все те, що буде цінне у майбутньому для історії партизанського руху.

Занотуйте щоденно про все пережите як вами особисто, так і всім вашим з'єднанням.

Бажаю успіхів!

*Ваш Т. Строкач
12 червня 1943 року* **

Щодня група генерала Строкача у супроводі піввзводу кіннотників-партизанів перебувала в русі, долаючи по тридцять, п'ятдесят кілометрів від одного табору партизанського загону до іншого. І всюди Строкач проводив оперативні наради, а в деяких загонах вручав бійцям і командирам урядові нагороди.

В з'єднанні ровенських партизанів генерал-майора Василя Бегми і комісара Луки Кизи Строкач отримав досить оригінальний подарунок. Це журнал «Народний месник», що його випускали у п'яти примірниках, надрукованих машинописом. На титульній сторінці йшлося, що це — «ілюстрований щомісячний історичний, літературно-художній і військово-політичний журнал Ровенського підпільного обкому КП(б)У і з'єднання партизанських загонів Ровенської області». Адреса видання — німецький тил, час —

* *Палажченко Олексій*. Подвиг комісара. К., 1979. С. 299.

** Цей зошит експонується в «Українському державному музеї історії Великої Вітчизняної війни 1941—1945 рр.» у Києві.

травень, червень 1943 року. Журнал дали Тимофію Амвросійовичу з автографом: «На спомин про незабутні дні особистого керівництва героїчною боротьбою народних месників України в тилу ворога влітку 1943 року. Від партизанів Ровенської області».

— Спасибі, товаришу Кизя, за дорогий для мене подарунок! Мабуть, це єдиний поки що партизанський літературно-художній журнал. Читають його люди?

— Зачитують до дірок, — похвалився Лука Єгорович. — Коли б журнал ще й мав тираж, як наші газети. Та для журналу немає поліграфічної бази, — цілком серйозно і підловою додав комісар.

— А скільки ж у вас газет?

— Обласна «Червоний прапор» — українською і польською мовами, — відповів редактор цієї газети Гнат Безскромний. — У районах підпільними райкомами партії друкуються газети «Червона зірка», «Червоний шлях», «Більшовицька правда», «Син України», «Богунець», «Ворошиловець». Наші газети розповсюджуються і в Ровно..

— Гауляйтер Еріх Кох читає наші газети, і від них у нього свербить у носі, як від тютюну, — пожартував якийсь з бійців.

— Точно. Свербить у носі, бо вступаючи на посаду рейхскомісара України, йому не снилося, що на Ровенщині розгорнеться такий могутній партизанський рух проти німецько-фашистських окупантів...

Генерал-майор Бегма запросив гостей повечеряти в загоні імені Чапаєва, який дислокувався по дорозі до сабуровців. Строкачу треба було зупинитися і в цьому загоні, щоб вручити урядові нагороди бійцям і командирам.

Настрій у Строкача був пригнічений. Він усе думав про з'єднання, які вийшли в рейди, і про тривожні повідомлення розвідників з Овруча, Мозиря і Ровна, звідки німецькі карателі вирушили великими силами проти партизанського краю.

Та враз на галявині пролунала музика. Групу вершників зустріло тріо музикантів.

— Василю Андрійовичу! — звернувся Строкач до Бегми. — Це ви по радіо дали команду, щоб нас отут зустріли музики? Оперативно...

— Нічого я не організував, Тимофію Амвросійовичу, — відповів Бегма.

Командир загону імені Чапаєва Василь Кабанов пояснив:

— Зустрічає вас, товаришу генерал, командний склад нашого загону. Скрипаль — комісар загону Митрофан Зубашев. На бубоні «креше» мій заступник Петро Масляк, акордеоніст — Микола Куніцький, що був начальником штабу загону. Зараз Куніцький — Муха-Михальський — командир польського загону. Ростуть люди, росте і з'єднання...

— Ось так, — ствердив щирим голосом Бегма. — А ви кажете, що ми організували оркестр із сторонніх людей! Нащо нам показуха! Наші музиканти грають од щирого серця, як і воюють!

— Тоді вибачаюсь... — винувато мовив Строкач. — Куніцького я пізнав одразу і все ж не повірив, що він у цьому тріо... — І тут же, підвівшись на стременах і глянувши вдалечінь, приюхався: — Здається, юшкою пахне...

— Так точно! — підхопив Василь Кабанов. — Вечеру варить партизанка Маруся... Тобто моя дружина... — додав він зніяковіло. — Просимо гостей до нашого столу. У нас, звичайно, трапляється, що живемо впроголодь. Однак зараз їсти є що...

Ось настрої у Строкача і поліпшився. «Війна... На партизанів багатотисячним військом ідуть карателі. А тут музика: марші й мелодії українських, польських і російських народних пісень виконують командири. І юшка...»

За столом Бегма розповів, як Куніцький роздобув собі акордеон. Якось серед дня він зайшов до німецького ресторану, роззброїв двох офіцерів, а інструмент забрав у оркестрантів, сказавши, що ця річ більш потрібна в лісі, ніж у німецькому ресторані...

Поруч з Бегмою і Строкачем сидів мовчазний, з мужнім, вольовим обличчям командир 1-го Ровенського з'єднання Іван Федоров-Ровенський, як величали його серед партизанів України, бо був ще й Олексій Федоров-Чернігівський. Іван Пилипович Федоров і комісар Лука Єгорович Кизя привели свій загін «За Батьківщину» з Середино-Будського району Сумської області через Десну, Дніпро, Прип'ять аж сюди на Ровенщину в складі з'єднання Сабурова. Загін цей став базовим у роботі секретаря підпільного Ровенського обкому партії В. А. Бегми і за чотири місяці виріс у два з'єднання. Одночасно Бегма очолював і обласний штаб партизанського руху, якому підпорядковувалося майже шість тисяч партизанів Ровенщини.

«Які все-таки масштаби! Як розгортається углиб і вишир партизанський рух!» — думав Строкач.

Того літнього ранку Строкач умився джерельною водою, що дзюрчала біля намету, де спали він, Коротченко, лейтенант Бобир. Умився до пояса, щоб почувати себе бадьоріше, бо день передбачався сповненим турбот.

Так і сталося. Вирушити, як планувалося, до Молдавського з'єднання, очолюваного полковником Василем Андрійовичем Андрєєвим, членом ЦК КП(б) Молдавії, не довелося. Прибула група партизанських командирів скаржитися на те, що Вінницькому, Київському і Ровенському з'єднанням при розподілі на аеродромі доставлених вантажів випало менше озброєння і боєприпасів. А у партизанів диверсійного загону імені Кармалюка трапилося нещастя. Василь Яремчук, що теж прибув до Строкача, мало не плаче. Німці збили літак, який транспортував бойові вантажі саме для кармалюківців, і серед вантажів — нові міни сповільненої дії, маломагнітні міни, мінно-підривне устаткування і вибухівка.

Строкач одразу поїхав на аеродром, щоб з'ясувати обстановку з вантажами і задовольнити прохання вінничан, киян і хлопців Василя Яремчука. Довелося Строкачу відчитати розпорядника вантажів Горлача, якого звинувачували у тому, що під час розподілу в Горлача «своя сорочка ближче до тіла», тобто більшу частину вантажів він віддає з'єднанню генерал-майора Сабурова.

Несправедливість була усунена, і Строкач пішов до чехословацьких партизанів, що розташувалися поблизу аеродрому.

Це було перше формування чехословацьких патріотів, які воювали на боці радянських партизанів.

Зв'язок партизанів з солдатами словацького гарнізону розпочався ще 23 лютого 1943 року, коли Сабуров написав їм першого листа. Листування тривало два місяці і на-решті 18 травня утворився словацький партизанський загін, командиром якого був обраний капітан Ян Налепка (Репкін), а начальником штабу — Стефан Хованець. Комісаром, на прохання словацьких бійців, був призначений радянський партизан комуніст Леонід Федоров.

Словацький загін тільки в червні вчинив напад на фашистську колону, знищивши під час бою три десятки гітлерівців, а на шляху Тонеж — Сологубове мінери-словаки підірвали п'ять автомашин з ворожими солдатами...

Командир словацького загону Ян Налепка — середній на зріст, міцно збитий чоловік років тридцяти. В минулому вчитель. Ще до війни він закінчив офіцерську школу.

Зустрівшись з капітаном, Строкач запевнив:

— Це добре, що ви, як і польські загони Куніцького, Сатановського, Собесяка, воюєте на боці партизанів України. Мине небагато часу, і десятки радянських загонів битимуться на землі Словаччини і Чехії. Може й у ваших рідних Сміжанах, щоб допомогти вашим землякам і Червоній Армії витурити геть фашистську погань. Партизани України в боргу не залишаться! От тільки б впоратися нашим військам під Курськом, під Харковом, у Донбасі, на Дніпрі...

— Приціл далекий! — примружив око Ян Налепка. — Коли формуватимете десанти в мій рідний край, товаришу генерал, не забудьте про наш загін і про мене особисто...

— Не забуду, Яне...

Тимофій Амвросійович міцно потиснув руку словацькому капітану.

Невтомно працювала група начальника УШПР, долаючи день у день на конях десятки кілометрів, проводячи наради серед командного складу.

Відвідав Строкач і Вінницьке з'єднання, яке очолили секретар підпільного обкому партії Дмитро Бурченко і полковий комісар Яків Мельник.

Розповідає Яків Іванович Мельник:

— З Тимофієм Амвросійовичем Строкачем у тилу противника я зустрічався двічі. Вперше на нараді в таборі партизанів генерал-майора Сабурова, де збиралися командири, комісари та начальники штабів багатьох загонів. А ще Строкач приїздив до нас з оперативною групою. На той час наше з'єднання називалося Сумсько-Вінницьким. Група УШПР прибула 16 червня 1943 року. Ми зібрали командирів і комісарів загонів, командирів і політпрацівників груп. Строкач запропонував доповісти про маршрут рейду в Вінницьку область. Ми повинні були рухатися часто по відкритій місцевості, серед густонаселених сіл.

Тимофій Амвросійович уважно «подорожував» по карті, багато запитував у нас і радив, щоб ми не ув'язувалися в бої до того, поки не досягнемо наміченого району дислокації — десть за 20 кілометрів на північ від Вінниці, в лісі...

Однак тільки згодом з'ясувалося, що наша майбутня база міститься за півтора десятка кілометрів від гітлерівської ставки. Район виявився надзвичайно загрозовим, де

знаходилося багато охоронних військ противника. Тоді ми про це не знали. Але генерал Строкач ніби передбачив цю обстановку і попередив: «Будьте обережними, оглядайтеся в усі боки, не виказуючи себе, ведіть тільки розвідку...» Під час свого перебування в з'єднанні Тимофій Амвросійович від імені Президії Верховної Ради СРСР вручив нашим бійцям і командирам 150 урядових нагород..

Я відчував, що Строкач, віддаючи наказ про рейд, вивів у нас, у мене особисто як колишнього співробітника УШПР. Ще влітку сорок другого ми із Степаном Маликовим, який став командиром Житомирської партизанської дивізії, мріяли про рейди партизанських загонів з Лівобережжя на Правобережжя України, а значить, і до Козятина, Вінниці. Кому ж, як не мені, було виконувати отой план?.. Заради цього я з організаційною групою прилетів на Сумщину, заради цього наш загін під командуванням Івана Яковича Шушпанова, де я був комісаром, здійснив рейд з Брянського лісу на Житомирщину, форсувавши такі ріки, як Снов, Десна, Сож, Дніпро, Прип'ять. Обстановка тепер вимагала, щоб ми пішли на південь, у Вінницьку область, руйнувати комунікації противника. Строкач був молодший од мене на тринадцять років. Та я вважав його своїм старшим братом і другом. Старшим не тому, що він був генералом, а тому, що в моїх очах Тимофій Амвросійович поєднував усі кращі якості більшовика ленінської гвардії, хоча в сімнадцятому йому було лише чотирнадцять літ. Наші стосунки були завжди дружні. Та й з усіма Строкач повадився рівно, завжди уважно вислуховував, радився з людьми. У нього завжди було на першому плані «ми», хоча більшість з нас знали, що в отому «ми» вагоме Строкачеве «я». На війні друзі легкої служби не шукають, а роблять тяжку роботу. Строкач і я не лише друзі, ми комуністи!..

Ще в лютому сорок третього гітлерівці, як засвідчують їхні документи, передчували, що «мокрый трикутник» становить «надзвичайну загрозу». Але те, що ця «загроза» виявиться в перші тижні червня такою великомасштабною, німецькому командуванню і не снилося. Та й хіба приверзеться, що в їхньому тилу днюватимуть десятки радянських транспортних літаків? Хіба думав хтось із верховодів групи армій «Південь» або з окупаційних властей і навіть рейхскомісар України Кох, що Москва пришле до

партизанів ще й секретаря ЦК КП(б)У Дем'яна Коротченка і начальника УШПР генерала Тимофія Строкача.

Фашистське командування прискорено почало стягувати великі сили, навіть знімаючи з фронту військові частини, зосередивши на півночі Житомирщини і Ровенщини 40 тисяч солдатів.

Тепер усім партизанам стало зрозумілим, чому з'явилася в лісах листівка за підписом так званого «командуючого армією прориву». Те, що передбачав Строкач ще в Москві, стало здійснюватися. Фашистське командування використало відносно затишшя на фронті й розпочало нечувану донині каральну експедицію проти партизанів. Отож у травні і червні 1943 року Україна і Білорусія стали для Гітлера справжнім другим фронтом.

Обстановка дедалі загострювалася. Коротченко і Строкач уже одіслали до Москви велику групу офіцерів штабу і працівників ЦК КП(б)У. Самі ж залишались у партизанських загонах. Обидва вважали, що зроблено ще не все.

Не полетів до Москви і полковник Старинов. Він їздив по загонах з групою інструкторів і в кожному загоні демонстрував, показував партизанам-підриppersьким, як треба користуватися мінами сповільненої дії. І завжди Старинов свій інструктаж починав словами: «Генерал Строкач назвав мінерів бійцями передової лінії партизанського фронту!.: По вашій роботі Український штаб судитиме про боюв дії усього загону!...»

Якось під час однієї з ділових розмов із своїм заступником Стариновим Строкач невдоволено сказав:

— За поїздками, роботою геть випали з голови скарги на Грабчака: такі вони недоречні в нашому партизанському житті. Та я захопив радіограми і листи в ЦК КП(б)У. Поїдьте, Ілля Григоровичу, в його загін, проінструктуйте мінерів, а разом розслідуйте, — з іронією вимовив він останнє слово, — діяльність цього «порушника спокою» в тилу німців...

— А це ви правильно помітили... Дуже влучно... Я знав його ще перед війною як начальника прикордонної застави. Навіть пам'ятаю, що разом розробляли план закладання мін на окремих ділянках кордону. Тоді він і захопився мінами. До речі, загін Грабчака якраз діє в тих місцях, де знаходилася його застава...

— Та й я знаю Андрія Грабчака. До того ж його загін — це водночас і загін імені Будьонного, яким командував Герой Радянського Союзу Іван Копьонкін. Загін цей —

гордість у партизанському русі. І ось скарги на командира. І навіть в обхід штабу, мовляв, щоб і Строкачу перепало за цього «порушника спокою». Отже, треба розслідувати, розробити заходи й доповісти в ЦК...

— Розслідуємо. І доповімо,— пообіцяв Старинов.— Наперед певен, що дії, бойова робота Грабчака вже зараз заслуговують на те, щоб цьому командирові було присвоєне звання Героя Радянського Союзу, бо на рахунок його мінерів уже дев'яносто ешелонів!.. Я ж йому пораджу для повної «реабілітації» висадити в повітря залізничний міст через Уборть поблизу Олевська, який посилено охороняється.

— Так. Так... Той міст — кістка в нашому горлі. Це артерія, що живить Київ і війська навколо резервами з Німеччини. Подумайте з мінерами Грабчака, як поставити хрест на олевському мосту. Було б здорово! — усміхнувся Строкач.

Начальник УШПР і його заступник були з тих, які добре знали командний склад загонів, а кращим з них, сміливим, ініціативним, наполегливим, вони вірили, як і один одному. До таких належав і старший лейтенант Андрій Михайлович Грабчак, колишній начальник прикордонної застави в Прикарпатті, а потім партизан-парашутист, командир диверсійної групи, сформованої з копьонкінців, на базі якої і утворився загін. Комісаром там був Микола Подкоритов — людина, котра підтримувала в загоні традиції свого загиблого побратима, яка сама уособлювала дух копьонківців. Строкачу взагалі було незрозуміло, як можна скаржитися на таких командирів, як Грабчак і Подкоритов?..

З Іллею Григоровичем Стариновим я зустрічався і під час святкування 40-річчя нашої Перемоги в Москві. Ми багато про що говорили, і раптом мова зайшла про отой неприємний епізод у діяльності УШПР, коли виникла «справа Грабчака».

З розповіді І. Г. Старинова:

— Тимофій Амвросійович взагалі одразу розпізнавав плітки і наклепи, рішуче не вірив їм. Строкач уважно і кваліфіковано вивчав усі матеріали і перед тим, як прийняти рішення про долю людини, розмовляв з нею особисто або доручав це комусь із співробітників штабу.

У травні — червні сорок третього року на командира диверсійного загону А. М. Грабчака поскаржилися деякі партизанські командири, що він «займається самодіяльністю, з-за якої не припиняються каральні експедиції гітлерівців».

Насправді ж, мінно-підривної «самодіяльність» Андрія Грабчака була на висоті. Він висаджував не лише ешелони й автомашини, а й мінував німецькі штаби, комендатури, жандармські казарми. В хід ішло все, що тільки могло вибухати... То Грабчак роздобуде сейф, начинить його вибухівкою, поставить на воза і відрядить підводу, запряжену клячами, до патрульних солдатів, а ті знайдуть на підводі «пакет» з печаткою, в якому сповіщається, що в сейфі транспортується шрифт для партизанського загону. Враження неабияке. Ось з цим трофеєм і йдуть солдати в жандармерію або в німецький штаб. А там за цікавість — вибух... Якось Грабчак навіть «подарував» для гітлерівських офіцерів повний віз ящиків з курми, а під ними припорошені сіном три стокілограмові авіабомби. До лапи однієї курки прив'язана чека підривача. І знову вибух, який геть потропив двоповерхову дерев'яну казарму з карателями, які збиралися виступити проти партизанів... То він затіяв дипломатичні переговори по телефону з генералом Ноймаром — «учинити обмін» кількох поліцаїв на племінника Ріббентропа, якого буцімто захопили партизани Грабчака. Внаслідок — найвідданіші винюхувачі партизанських стежок розстріляні самими німцями як шпигуни «бандитів»...

Ініціатива у Грабчака була ключем, бо він сам був автором винаходів у мінній справі. Звичайно, всі витівки його мінерів в Олевському районі Житомирської області були відомі й населенню, яке вже складало про Грабчака легенди. І фашисти «цінували» його, обіцяючи дати за голову Грабчака велику суму грошей, наділ землі з додачею горілки і солі. Звичайно, позбулися «тихого життя» і деякі партизанські загони (були й такі), на землянки яких натрапляли карателі, полюючи за Грабчаком. Звідси скарги...

Я доповів про розслідування ЦК КП(б)У і особисто Строкачу. Додав, що Грабчак обіцяв спокутувати свою «провину» знищенням мосту через Уборть.

Строкач довго думав, а потім сказав: «Я добре знаю той міст. До 1939 року там була прикордонна застава. Грабчак повідомляв радіограмою, що міст охороняється зенітною артбатаресю, батаресю мінометів. На березі є дот, прожекторна установка, і все це обнесено в кілька рядів

колючою загорожею, підступи до мосту заміновані, міни навіть у воді, тримаються на якорях...» Я ствердив: «Так: Міст не взяти ні з суші, ні з ріки, ні з повітря, бо поцілити з літака в об'єкт завширшки п'ять метрів при такому щільному зенітному вогні неможливо...» — «То як же наш Грабчак братиме його?» — зітхаючи, спитав Строкач. Я відповів: «У нього є план спорудити «торпеду». Недарма ж він набрав у загін стільки умільців!.. Та й розвідка у нього на рівні. Хлопці примітили, що гауптман, комендант охоронного гарнізону мосту, їздить по суботах на дрезині до станції в жандармерію. От і вирішили пустити «торпеду», коли повертатиметься комендант. Ніби все продумав Грабчак зі своїми бійцями!..» Строкач усміхнувся й пожартував: «Запорожець отой Грабчак! Без гумору навіть воювати не може!..»

Тим часом Строкача чекали неприємні відомості. З Москви начальник оперативного відділу УШПР полковник Василь Федорович Соколов надіслав дуже тривожні радіограми. Він повідомляв, що величезні сили гітлерівських регулярних військ «вогнем і мечем» проходять по районах Сумщини і що на берегах річки Неруси сталася страшна трагедія. Фашисти знищили багато партизанських загонів Сумської, Курської і Орловської областей, що дислокувалися в Брянських і Хінельських лісах. Чотири з половиною тисячі партизанів загинули в нерівних боях, кількасот, у тому числі чимало поранених, пропали безвісти. Капітан Олександр Русанов, за повідомленням партизанів Середино-Будського району, потрапив у полон...

У Тимофія Амвросійовича стислося серце. Він затуманеними очима вдивлявся в радіограму, де перелічувалися прізвища загиблих командирів: І. А. Гудзенко, Д. В. Ємлютін, М. П. Бойко, С. М. Гнибіда, К. Г. Горюнов, П. А. Гусаков, А. П. Смик, П. М. Логвин, А. В. Чайка... Серед них були й учасники наради партизанських командирів у перші дні вересня 1942 року в Кремлі.

Строкач у відчаї стиснув голову дужими руками, повторюючи тремтячим голосом: «Кілька тисяч партизанів убито, поранено, а деякі пропали безвісти, тобто потрапили в силу непередбачених обставин, а може, пораненими в полон!.. Тут, у «мокрому трикутнику», ми зробили все, щоб уникнути розгрому, вивівши з'єднання і загони на рубежі бойових дій, а на Сумщині гітлерівці вчинили різню. Яке горе! Яке горе!..»

В цій великій біді Строкач знову вважав винуватим себе, бо не встиг побувати у сумських партизанських загонах, як планував. Йому здавалося, що коли б він там був, то неодмінно підказав, як уникати відвертих, відкритих боїв з регулярними військами. «І найбільше постраждали великі загони й з'єднання, що мали обози в кілька десятків, а то й сотню возів! — думав Строкач. — Тільки рухливий, маневрений загін, у якого добре налагоджена розвідка, може уникнути бою з військовими частинами німців. А з обозом куди подінешся, як розвернешся? І залишається тільки відкритий, зовсім не партизанський бій, бій на самознищення. О, лихо, лихо!.. Не трапилося б такого із з'єднаннями, які пішли в рейд на південний захід і південь з великими обозами, із з'єднанням Ковпака — Руднева...»

Повідомлення полковника Соколова про величезні сили карателів, що діяли в п'яти регіонах України проти партизанів, ще й ще переконувало Строкача, що наймобільнішим, найменш вразливим для противника є загін у сто — сто двадцять бійців, без обозу, але добре озброєний. Ніяке надвелике по кількості партизанське з'єднання в умовах України не в змозі протистояти фашистським дивізіям. Партизани сильні тільки своєю тактикою.

«Річка Неруса! Скільки ти крові партизанської понесла в Десну, Дніпро, Чорне море? — горював Строкач. — Сашко Русанов! Як же ти потрапив у полон? А підполковник з відділу кадрів бажав тобі повернутися з ворожого тилу героєм. Як же тепер бути тобі?.. Та й чи живий ти зараз, Сашко?»

...Приземлившись, капітан Русанов, якого ще в Москві призначили начальником штабу новоутвореного загону імені 25-річчя РСЧА, разом з командиром загону майором П. М. Логвином одразу розгорнули бойові дії загону. В кількох сутичках партизани, яких тоді очолював Русанов, завдали гітлерівцям значних втрат. Про це Строкач довідався від поранених бійців і самого капітана Русанова, що в квітні прибув на Велику землю. В Москві Русанов не затримувався. Супроводжуючи призначені для загону вантажі, знову полетів за лінію фронту.

Відтоді загін імені 25-річчя РСЧА діяв надійно. І раптом ось така звістка...

«Певне, що полон — ганьба! — карався думками Тимофій Амвросійович. — Хто з солдатів Червоної Армії, з партизанів думає про полон?.. Ніхто! Зраду, втечу од своїх передбачають тільки боягузи, перевертні, запроданці. Але ж

ті — не солдати. Я вірю, що Сашко Русанов був поранений чи перебував у ситуації, коли не встиг сказати своє останнє слово — покінчити з собою у тій нерівній сутичці. Таке ж трапилось і з пораненим Іваном Копьонкіним!.. Русанов!.. Ти ж не тільки чекіст, командир, а й представник нашого штабу!..»

Строкач одігнав сумні думки. Треба діяти! Треба триматися! Показати себе перед партизанами стійким, упевненим, без цього зараз неможливо. «Вирвався з «котлів» і «мішків» у сорок першому, вийду і з цього оточення! Німці знають, що тут секретар ЦК КП(б)У і начальник УШПР, і тому так напірають. Коротченко і я для них не оціненні «язики», сенсація! Та цьому не бути!..»

Строкач розстібнув комір вовняної гімнастерки і витер з чола піт. Мабуть, розпочався приступ малярії, яку невідомо, як подолати, бо скільки місцевостей, де її «підчепиш», стільки й лікувань. Та вигляду не подавати!..

На початку травня проти брянських і українських партизанів на півночі Сумської, Курської й Орловської* областей, які знаходилися поблизу нижнього (південного) вигину Курської дуги, ворог кинув чотири дивізії і ряд спеціальних частин посилення загальною чисельністю в 50 тисяч солдатів. Район Брянського лісу був майже повністю заблокований. Наступ підтримувала велика кількість літаків, які робили наприкінці травня до 300 літаковильотів у день.

Разом з 12 місцевими партизанськими бригадами ворожий наступ відбивали також 8 партизанських загонів Сумщини. Вони займали південну частину лісу від Старої Гути до Ново-Василівських хуторів Хільчанського району. Однак сили були далеко не рівні. Противник розколов партизанські загони на дві частини по річці Перуса. Народні месники трималися стійко, билися одчайдушно, завдаючи великих втрат карателям. Загін імені 25-річчя РСЧА намагався вирватись із залізних лещат ворога. Та на переправі через річку Івотка карателі зустріли партизанів щільним кулеметно-автоматним вогнем. Перейти на той берег не пощастило. Довелось повернути назад, до масиву Брянського лісу. Противник, посиливши натиск, порушив

* До війни не було Брянської області, але події відбувалися саме там, у районах нинішньої Брянщини.

зв'язок в обороні між загонами орловських і сумських партизанів.

То був справжній фронт. Десятки літаків бомбардувальників шугали над лісом. Безугавно гатили по партизанській обороні артилерійські і мінометні батареї. Польові, лісові дороги були заблоковані танками. Палав ліс. Горіли села. Од гуркоту й ревища тремтіла земля.

Після нальоту авіації й артпідготовки фашистська піхота стала тіснити партизанські загопи до Десни. Йшла вона по всій ділянці трьома ланцюгами. Солдат від солдата — на відстані двох кроків. Шеренгу від шеренги відділяли метрів десять — п'ятнадцять. Становище було справді трагічним. Але партизани чинили опір і дали. Противник проходив по п'ять кілометрів на добу, все дужче стискаючи знекровлені в нерівних боях партизанські загопи. Вже 28 травня сумські загопи втратили зв'язок з орловськими партизанами і не знали про становище інших загонів на схід від річки Неруса.

Боеприпасів не було. А ворог насідав. Кожен загін діяв на свій розсуд, окремі з них розбивалися на невеликі групки й самотужки виходили з оточення. 5 червня 1943 року німецькі війська притиснули партизанів до Десни.

До останнього набою, до останньої гранати билися й бійці загону імені 25-річчя РСЧА проти переважаючих сил карателів. Загін зазнав великих втрат. І ось знесилена до краю група бійців з пораненим капітаном Русановим зупинилася на лісовій галявині. Натомлені люди поснули. Не витримав і вартовий... Капітан марив у гарячці. Раптом над ним загарчали німецькі вівчарки, вчепились у куртку. Русанов зусиллям волі схопився, та його зброя, планшетка з документами були вже у фашистів...

Німецько-фашистське командування, поставивши мету покінчити з партизанськими загонами напередодні битви на Курській дузі, розгортало каральні експедиції своїх військ і в інших регіонах України й Білорусії аж до кінця червня сорок третього. Але завдяки допомозі Ставки, вмілій роботі ЦК КП(б)У і УШПР, діяльності секретаря ЦК Коротченка і генерала Строкача десятки й десятки партизанських загонів вийшли бойовими рейдами з півночі Житомирської, Ровенської і Волинської областей виконувати завдання Верховного Головнокомандування в райони залізничних вузлів на південь і південний захід України...

Гармати були зблизька: луна від пострілів ще не доходила до партизанів, а снаряди вже вибухали то неподалік на заболоченому лужкові, то в лісі серед сосен і молодих беріз та ялин, то на вкритій калюжами дорозі, де йшла довжелезна валка підвід у супроводі взводів і партизанських рот з'єднання генерал-майора Олександра Сабурова.

Снаряди виривали на землі конусоподібні ями, стесували стовбури молодих дерев. Цього разу додалися вже набридлі за час каральної експедиції фашистів міни, що з виттям розкидали віялом дрібні осколки, раз по раз змушуючи людей падати на землю і в калюжі.

Тяжко і людям, і коням.

Ще тяжче поранилим, що лежать на возах.

— Повітря! Повітря! — тривожно пролунало над валкою.

Літаків ще не видно: небо в дощових хмарах. Та загрозовий, ненависний серцю гуркіт моторів наближався. Генералу Строкачу здалося дивним, що тут, за лінією фронту, ревіння літаків набагато гучніше, аніж на фронті. Це од відчуття, що з'єднання партизанів оточене, бо довкола на десятки, на сотні кілометрів окупована противником територія. Партизанська зона фактично перестала існувати. І від усвідомлення цього здається страшним і гуркіт літаків, і постріли німецьких гармат і мінометів. Та й низьке, сіре, немов свинець, небо не поглинає жодного звуку, і той лине до землі, оглушуючи партизанів і коней, пригнічуючи людські душі.

Відповіді на тяжкі роздуми Строкач знайти не встиг. У басове і баритонне ревище моторів уплівся дискант — засвистіли бомби. Чотири одірвалися від черева горбатого Ю-87. Бомби, схожі на кормові буряки, котрі якимось дивом потрапили під хмари, важили кожна не менше двісті п'ятдесяті кілограмів.

— Падай! — несамовито гукнув хтось.

— Падайте, товаришу Дем'ян! — Строкач обхопив за плечі секретаря ЦК і впав з ним біля воза.

— Ми впали... А коні? Коні? — занепокоєно вигукнув Дем'ян Сергійович.

Бомби вибухнули майже одночасно. І кожному з партизанів здалося, що такого страшного вибуху ще не було. Мабуть, це тому, що кожен зараз був близько до смерті.

Ще вибухи. Це — снаряди, міни й оті трикляті бомби.

Вбито троє партизанів і десятеро коней. Коні не розуміють команди: «Повітря! Падай! На землю!»

Загиблих партизанів поклали на вози, накривши тіла плащ-палатками. До возів підійшов генерал Сабуров, понуро схиливши голову і ховаючи сповнені болю очі...

Гітлерівські артилеристи й мінометники ніби вгамувалися.

Раптом затріщало, неначе вистрілила гармата нової конструкції. То падали зрубані дерева на лісову дорогу, щоб не пройшли далі автомашини, бронетранспортери з технікою і солдатами, щоб не пройшли через завали сосен ворожі танки.

Групи прикриття з трьох сторін прикривали з'єднання своїми активними діями, мінними ударами, влучними пострілами з протитанкових рушниць, раптовими засадами, у які потрапляли фашистські мотоколонни і піхота. Кожна така група налічувала 50—60 добре озброєних бійців. І кожен у такій групі воював за десяткох.

Що ж до завалу на лісовій дорозі, то це справа бійців групи Лаборенка і комісара Сокоренка. За точними даними, кожен з партизанів групи Лаборенка мав на рахунок знищену автомашину або бронетранспортер, а на всіх півста бійців — три танки. Так само активно діяла і група секретаря підпільного обкому комсомолу Леоніда Смирнова.

Просувалися повільно. Дороги — ніякої. Люди підпирали плечима вози з продовольством і боєприпасами, з пораненими. Їздові благали стомлених коней іти, смикаючи їх за вуздечки, а деякі стьобали тварин лозинами, полишаючи на їхній мокрій шкірі білі смуги.

Тяжко в кожного на серці. Та ще ноги в чоботях, у черевиках «чвакають», бо онучі й панчохи хоч викручуй. І тому не можуть зігрітися. Та навіть чай приготувати не просто. Ворожі авіатори стежать за лісами, засікають дим від партизанських багать. Ось уже тиждень партизани не їли гарячого. На спирту, на галуззях сухих ялин кип'ятили зоду для поранених. Для решти бійців і командирів гаряча їжа — мрія.

«Відірватися б од карателів! Уникнути зустрічі з цією багатотисячною армією! — думав удень і вночі генерал Строкач. — Партизани не для оборони. Оборона — виняток у тактиці партизанів, а раптовий удар, напад зненацька на військо противника, на комунікації — правило!..»

Та який настрої може бути на війні у тяжкі часи. Обох посланців Великої землі — Коротченка і Строкача не втішало навіть те, що літаки полку Гризодубової здійснили

майже двісті п'ятдесят літако-вильотів на Малу землю. Сюди перевезено більшість запланованого бойового спорядження, три сотні партизанів-спеців. Ще ніколи на зв'язку з УШПР не було стільки загонів, бойових груп, як нині. І це завдяки тому, що майже в трьохстах загонах є радіостанції. Звідси евакуйовано десятки тяжкопоранених партизанів і командирів; люди з УШПР і ЦК КП(б)У, які прилітали сюди у відрядження, вже в Москві. Коротченко і Строкач все відтягували повернення на Велику землю, доки німці не захопили партизанський аеродром. Тепер треба було підшукувати десь у глибині майданчик, на який би приземлилися один чи два літаки, щоб забрати тяжкопоранених і, звичайно ж, їх.

Якось Дем'ян Сергійович навіть пожартував:

— Отак ще тут затримаємось, то дома нам обом вліплять догану, Тимофію Амвросійовичу! Скажуть: «Довго ж ви там барилися!»

— Можуть і всипати! Це знаю по собі. В сорок першому я виходив з оточення сорок днів, пройшов своєю, — поплескав Строкач руками по колінах, — «одинадцятю маркою» сімсот кілометрів! А один відповідальний так і сказав: «Одначе ти, Строкач, щось довго барився на окупованій ворогом території!». А я був мов з хреста знятий: бородою обріс, чоботи стоптані, пальто, яке подарували люди, порване. Світилися тільки очі. Та нічого не вдієш. Така наша доля...

— А ми, здається, ось-ось і вихопимося з цього оточення, відірвемося од карателів! Молодці бійці прикриття! — похвалив Дем'ян Сергійович.

— Ударні групи роблять своє діло з гуком і тріском, по-партизанському! — ствердив Строкач. — Поки що вони — наш порятунок. Якби не вони, з усього з'єднання в цьому «мокрому мішку» не зосталося б і мокрого місця!

Час спливав повільно. Та ще й погода — безпросвітна мряка, гнітить душу. Строкачу в ці хвилини знову пригадалось оточення у вересні — жовтні сорок першого року після відступу з Києва. Тоді у його групі не було радіостанції, і йшли вони наосліп, не знаючи навіть, де лінія фронту... Нині ж радіозв'язок з партизанськими загонами в бойових рейдах для Строкача як начштабу все одно, що вуха й очі для людини. Перебуваючи тут, у німецькому тилу, в оточенні фашистських карателів, він тепер чітко уявляв усю картину партизанської війни на Україні.

Ось уже зо дві години Строкач і Коротченко йшли разом з партизанами обіруч возів. Їхніх коней вели ординарці.

Десь далеко на півночі гриміли бомбові вибухи. Лейтенант Бобир раптом зупинився, прислухався і сказав:

— Прокляті круки генерала авіації Кіцінгера вже бомбують село Тонеж...

Лейтенант не помилявся. Здійснюючи свій злочинний план «мертвої зони», карателі полювали не лише на партизанів. Вони спалювали всі села й хутори, що траплялися на їхньому шляху, розстрілювали мирне населення, отруювали воду в криницях і колодязях...

Знову переїтить дощ. Тоскно на серці у кожного бійця й командира. Щоб якось підняти дух партизанів, Строкач порадив письменникам Анатолію Шияну і Якову Башу, які прилетіли разом з офіцерами штабу в ворожий тил, скласти листа Адольфу Гітлеру від радянських партизанів, гідних нащадків славних запорозьких козаків.

Обидва письменники, незважаючи на гарматний і мінометний вогонь фашистів, на автоматно-кулеметну стрілянину і вибухи мін на лісових завалах, узялися за роботу. І написали!..

Лист так і називався: «Гітлерові-посіпаці — скаженому собаці». Листівка-лист з усіма солоними слівцями, що не витримували жодних літературно-цензурних обмежень, була надрукована в партизанській друкарні й лишилася в історії Великої Вітчизняної війни як взірць народного фольклору і нездоланності духу українського і всіх братніх народів СРСР, які билися за честь, свободу і незалежність своєї Вітчизни...

І третього липня нудився дощ.

На ніч партизани вкладалися спати під вози і під натягнуті з плащів намети. Разом з ними секретар ЦК і начальник УШПР. Постіль — ялинове гілля, а зверху — плащ-палатка. Замість ковдри — у кілька разів згорнутий парашут. Спали в гімнастерках, підперезані ремнями, з пістолетами на животі. Але без чобіт, у шкарпетках, які сохли на ногах. Чоботи Вася Бобир віддав хлопцям просушити біля вогнища, яке розпалювали лише вночі.

Строкач прокинувся в холодному поту. Над ним схилилося обличчя вірного ординарця.

— Вас лихоманить? Серце болить? Чи малярія?.. Оце нам тут хвороб не вистачало! — зітхнув лейтенант Бобир, вважаючи хвороби генерала і своїми теж. — Фельдшера

покликати?.. Мабуть-таки, малярія. От зараза — не малярія, а диверсант! Та ще в такий час, коли фашисти насідають!..

— Минеться, Васю,— відповів тихо Строкач, не признаючись, що в серце кілька разів шпигонуло, неначе шилом, що дихати стало важко, а в грудях запекло.— Обійдеться...

З юних літ Тимофій Амвросійович звик долати слабкість. Ніхто не знає, чого це йому коштувало. Але завжди допомагало Строкачу бути самим собою, бути сильнішим за обставини...

Вранці радисти принесли радіограму. Москва повідомляла, що літаки пілотів Слепова і Лунца готові за будь-якої обстановки прилетіти в розташування партизанського з'єднання Сабурова. Москва запитувала координати майданчика, на якому можна було б приземлитися транспортним літакам...

Командування з'єднання підшукало потрібний майданчик — невеличке поле між білоруськими селами Вілія і Блужки. Тепер залишалось віднести туди поранених, яких було шестеро, і доставити Коротченка і Строкача. Супроводжувати їх зголосилася сотня добре озброєних, обстріляних партизанів-сабуровців.

І знову невимовно тяжка дорога. А треба поспішати: літакам потрібно проскочити лінію фронту вдосвіта.

Нарешті вони дісталися поля, на якому колосилося низькоросле жито. Виявилось, що літаки приземлились ще опівночі. Тут їх зустрів прибулий з Москви в тил противника шостий і наймолодший серед партизанських генералів України Герой Радянського Союзу Михайло Наумов.

— Прилетів я у «веселий» час,— сказав Наумов, гірко посміхнувшись. — Якраз розпочалася велика гонка, — натякнув він на каральну експедицію фашистів проти партизанських загонів.

— Як здоров'я ваше? Підлікувались у госпіталі? — спитав Строкач.

— Дякую. Нормально... Дали б мені, товаришу Строкач, для нового рейду танкетки і всюдиходи, щоб було на рівні сучасної війни моторів. Отоді б можна пройтися посправжньому в степах!..

— Знаю,— махнув рукою Строкач.— Про ці танкетки говорив і полковник Старинов, який про вас надзвичайно високої думки як про командира рейдового з'єднання...

— А ви? — примружив синюваті очі Наумов.

— А я писав на вас характеристику при поданні на звання Героя Радянського Союзу. Оце вам і відповідь на ваше запитання, якої я про вас думки. Хоча попередити вас не завадить: більше розвідки у рейдах, більше вдумливості, стриманості...

— Не уявляю, як впораються Мельник і Бурченко у Вінницькому рейді з таким з'єднанням, яке звикло до лісових районів, — зауважив Наумов.

— Ви все про танкетки? — перепитав Строкач. — Повинні впоратися Бурченко і Мельник...

— У Москві, в УШПР, я читав радіограми. Про ваше відвідання повідомляв наш Мельник Григорій Арсентійович, начштабу з'єднання. Спасибі за допомогу. А зараз я, мов той Чацький, з корабля на бал...

— Радіограму про те, що гітлерівці в своїх повідомленнях твердять, начебто у партизанського генерала Михайла Наумова загін у десять тисяч вершників читали?..

— Читав! — усміхнувся Наумов. — Хіба погано, коли твої сили перебільшують у десять чи п'ятнадцять разів... Мабуть, це й тому, що мені присвоєно звання генерала?

— І тому... Однак будьте у рейдах більш вдумливим, бережіть людей і себе, Михайле Івановичу!

— Єсть, товаришу Строкач...

Вони обнялися, і Строкач побіг до літака.

Майданчик, обладнаний під аеродром, був значно менший обумовлених розмірів. Не так-то легко було розігнатися, набрати швидкість транспортним літакам. Але ж якось виходити зі скрутного становища треба. І пілоти Борис Григорович Лунц та Микола Гнатович Слепов попросили партизанів, щоб ті підштовхнули літаки, упираючись в крила.

— У хвіст і в гриву! Давай, братці-партизани! — наказав Лунц, коли поранені й пасажери були вже в літаку.

У ці хвилини край поля спалахнув бій між групою прикриття і ротою фашистів, яким вдалося вистежити, куди прямували партизани.

— Давай, хлопці! — повторювали команду пілотів партизани, що з усіх сил штовхали літаки. — Та обережно. Не пошкодити б крил!..

Натиск вітру геть збивав їх з ніг, але бійці все-таки трималися і штовхали, штовхали літаки, доки ті не набрали швидкості.

Нарешті один по одному транспортники одірвались од землі і стрімко почали набирати висоту. Останнє, що поба-

чили в приимерку Коротченко і Строкач, були бійці, які бігли від місця зльоту до групи прикриття, щоб виграти бій з карателями.

— Прощай, «мокрый трикутник»! — вигукнув Строкач, пересилюючи гуркіт моторів, і опустився на відкидну лаву біля ілюмінатора, витираючи спітніле чоло. — Поїхали додому, Дем'яне Сергійовичу.

— Поїхали!..

— Чого задумалися, товаришу Дем'ян?

— Думаю про бійців, які нас супроводжували. І про те, що ми дуже потолочили жито, — відповів Коротченко.

Минула година льоту. Літаки Слепова і Лунца тримали курс на схід, на Липецьк, бо до Москви тієї ночі вже не встигнути.

Зненацька весь обрій на сході засвітився, ніби спалахнуло полярне саяво.

— Невже то сонце? — спитав Дем'ян Сергійович, пригулившись до ілюмінатора. — Та ні, такого сходу сонця я ніколи не бачив!..

За хвилину все з'ясувалося. Лунц прийняв по радіо повідомлення. В небі, над лінією фронту, сотні радянських літаків обробляють німецькі позиції, а по них б'ють зенітки. Заграва ширшала: на землі вступила в дію радянська артилерія, а в небо піднялися фашистські літаки

— Вислизнемо! — заспокоїв Лунц. — На Липецьк не проб'ємося, звичайно, а подамося на Москву. Пального повинно б вистачити. Ввечері ще й сходимо в ресторан «Арагві»...

— Оптиміст наш командир літака! — похвалив Лунца Строкач.

— З таким не пропадемо! — зауважив і Коротченко.

— Ідіть у кабіну... — пересилюючи гуркіт моторів, гукнув Лунц. — Ідіть, товариші секретар і начштабу, і тримайтеся, за що тільки можна. Будемо віражувати, бо ще свої зенітки зіб'ють. Хіба їм не зрозуміло, що ніяких зараз «повітряних воріт» нема? А по звуку, мабуть, не навчилися свого розпізнавати!

— Чужі не збили, свої не зіб'ють! — втрутився молодечий голос лейтенанта Бобира. — Тримай, пілоте, просто на «Арагві».

Цього раннього ранку 5 липня 1943 року спалахнула одна з найбільших битв Великої Вітчизняної і пайбільша в історії танкова баталія на Курській дузі. Щоправда, наступ танкової армії фашистів затримався завдяки ра-

дянській розвідці на годину. Артилерія й авіація Воронезького і Центрального фронтів завдали упереджувального удару по передових позиціях противника. Та все ж наступ, як і планували, розпочали німецько-фашистські танкові дивізії. Операція «Цитадель», яка, за визначенням і переконанням Гітлера, мала принести третьому рейху сподівану перемогу у війні, розпочалася...

Строкач сидів на відкидній лаві і дивився в ілюмінатор на хмарки схожих на медузи зенітних вибухів, на «юнкерси», «мессершмітти» і «петлякови», «міги» і «лаги», що гасали віддалік, б'ючись між собою, прагнучи загнати один одного у «домовину».

Тимофій Амвросійович поглянув на секретаря ЦК і подумав: «А все ж здорово, що ми були на Малій землі. Здорово, що наш бойовий план у дії в такий відповідальний час! Таки варто втрачати спокій, нерви і ризикувати життям заради цього і в ім'я цього!..» Вголос він схвилювано промовив:

— А тепер... Тепер... Здрастуй, рідний Дніпре! Ми прийдемо до тебе, прийдемо цього ж літа, цієї осені і виволомо тебе, Славутичу наш!

ЗОРЯ НАД ДНІПРОМ

Курська битва клекотіла, вирувала. Сотні танків, самохідок, гармат, літаків, тисячі солдатів зіткнулися в смертельному двобої на полях, порізаних байраками, на залізничній вітці Белгород — Готня, на шосе Белгород — Обоянь. Командуючий групою німецьких військ фельдмаршал Манштейн сконцентрував на Белгородсько-Харківському плацдармі майже всі есесівські танкові дивізії — «Рейх», «Адольф Гітлер», «Мертва голова», «Велика Німеччина», «Вікінг». Ще ніколи за весь час війни гітлерівське командування не зосереджувало такий міцний броньований кулак. Сила 4-ї танкової армії генерал-полковника Гота, що протистояла Воронезькому фронту, подвоювалася ще й тим, що танкові дивізії були укомплектовані повітряною на той час технікою — «королівськими тиграми», «пантерами», самохідками «фєрдинанд».

Протягом шести днів наступу фашистам вдалося вклинитися в оборону радянських військ не більш як на 30 кілометрів. Щоб остаточно переламати хід бойових дій на

свою користь, Манштейн і Гот кинули близько тисячі танків і самохідних гармат під станцію Прохоровку, що мала неабияке стратегічне значення. Тут і спалахнула найбільша в історії воєн танкова битва, в результаті якої броньований кулак противника був розбитий. 12 липня 1943 року увійшло в історію Великої Вітчизняної війни як день краху наступальних планів фашистських військ під Курськом.

«Неприступний бастион», «замок до України» — так іменували гітлерівські генерали свій Белгородсько-Харківський плацдарм. Тепер замок цей був зламаний, ворота на Україну відчинилися, і у прорив ринули війська Воронежського і Степового фронтів, розгортаючи наступ на Харків, на Суми, у напрямку Дніпра. Інші три фронти — Центральний, Західний і Брянський — повели наступ з північного фасу Курської дуги.

Та у фельдмаршала Манштейна був ще один «замок», цього разу на Дніпрі. Тут поквапливо споруджувався так званий «Східний вал».

Гарячі то були тижні й у партизанів України. Мінери посилили удари по комунікаціях противника. До початку Курської битви українські підричники пустили під укіс 523 військових ешелони, а білоруські партизани — 634. За два наступних місяці — липень і серпень — українські мінери підірвали вже 1023 поїзди, на 244 більше, ніж за попередні два роки війни. Справжню «рейкову війну» вели білоруські партизани: у липні — серпні вони підірвали понад 120 000 рейок*. Це був відчутний удар по комунікаціях німецької групи армій «Центр», війська якої стояли в районі Орла.

В цей же час мінери з'єднання генерала Олексія Федорова знищили 274 ворожих ешелони на залізницях надзвичайно важливого для противника Ковельського вузла. Як відзначав полковник Старинів, підричники-федоровці відкрили новий етап у діях на залізницях, що посилено охоронялися. Оскільки пропускну спроможність найкоротшої з Німеччини до Харкова залізниці через Ковель, Сарни, Коростень і Київ було різко зменшено, противник дедалі частіше мусив користуватися обхідною — через Румунію, на тисячу кілометрів довшою.

* До вигнання гітлерівців з території Білорусії (липень 1944 р.) білоруські партизани підірвали 300 тисяч рейок.

Десятки й десятки радіограм лягали на стіл генерала Строкача із з'єднань Бегми, Федорова-Ровенського, Маликова, мінери яких взяли під «опіку» рух ешелонів навколо Сарненського, Коростенського вузлів, на станції Олевськ, із з'єднань, загонів і диверсійних груп, що діяли в районі Шепетівки, Здолбунова, Жмеринки, Козятина, станції імені Шевченка (Бобринська), Знамянки, Фастова.

Мінери загону імені Устима Кармалюка, яким тепер командував Герой Радянського Союзу, делегат Третього Всеслов'янського мітингу Василь Яремчук, доплюсували до своїх дванадцяти ешелонів, пущених під укіс у сорок першому і сорок другому роках, ще тридцять п'ять.

Серпневого дня до Строкача прибув представник УШПР на Воронежському фронті полковник В. С. Погребенко.

— Треба порадитися,— сказав Василь Савелійович.— У середині липня ми відрядили чотири групи організаторів партизанського руху. Невдовзі послали ще дві. Загалом від Воронежського фронту там налічувалося 178 чоловік. Та себе вони не виправдали.

— Як це — не виправдали? — здивувався Строкач.

— Вони вже з'єдналися з частинами Червоної Армії,— відповів Погребенко.

— Виходить, швидко йде наша армія! Це ж чудово! Отже, парашутистам треба заздалегідь давати наказ іти на захід, попереду військ противника, що відступають.

— Звичайно,— погодився полковник.— Однак зараз дрібним групам вести боротьбу важко. Командири не завжди знаходять вірний метод керівництва групою, звідси — помилки і розпад груп.

— Нам потрібні досвідчені командири,— нагадав Строкач.— Зрештою треба послати кілька десантів, які б стали кістяками майбутніх загонів, й підготувати якнайбільше диверсійних груп, здатних діяти на залізницях самостійно.

— Є у мене така людина. Михайло Шукаєв, фронтовик, з освітою і досвідом. З ним я і прибув до вас, Тимофію Амвросійовичу.

Погребенко розповів, що Михайло Шукаєв почав війну молодшим лейтенантом, москвич. Уже в липні сорок першого брав участь у боях під Великими Луками, командував взводом, а в одному з боїв — ротою замість тяжкопораненого командира. Воював на Дону, був тяжко поране-

ний, навчався в школі особливого призначення при Воронезькому фронті.

Познайомившись з капітаном Шукаєвим, Строкач сказав:

— Ми десантуємо вашу групу на партизанську базу з'єднання «За Батьківщину». Це ось тут, на північ від Ніжина, — показав генерал на карті. — Там вам допоможуть людьми, одразу ж ідіть до Дніпра, переправляйтеся через ріку і прямуйте якнайдалі на південний захід у напрямку Тернополя. На скору зустріч з Червоною Армією не сподівайтесь. Місце партизана — тил ворога. За тим вас і відряджають туди. Гадаю, що вам легше буде орієнтуватися і вести бойові дії, ніж новим десантам. Тримайте зв'язок зі штабом полковника Погребенка і з УШПР.

На прощання Строкач міцно потиснув руку Шукаєва, твердо мовив:

— Я вірю у вас, Михайле Іларіоновичу!

Через кілька днів, 22 серпня, група Михайла Шукаєва в кількості 18 чоловік стартувала двома літаками з польового аеродрому на Белгородщині.

Зрештою ця організаторська група виправдала надії УШПР, її діяльність у тилу противника мала істотне значення для розгортання диверсійної війни на комунікаціях противника.

«Добре! Це те, що треба!» — радів Строкач, читаючи звіти. Але й водночас сумно зітхав: «На жаль, далеко не всі організаторські групи десантувалися на «розчищені доріжки» партизанських аеродромів...»

Факти свідчили про тяжку долю деяких груп, що десантувалися прямо на голови гітлерівських солдатів або на поліцейські стани. Як правило, це траплялось у районах, де партизанський рух був слабким, а підпільні організації, що діяли там, мали надто обмежені бойові можливості, щоб допомогти десантам, котрі потрапили в біду.

Цієї серпневої ночі Строкач довго сидів за столом у селянській хаті і при світлі акумуляторної лампочки гортав радіограми та звіти представників УШПР на Південному, Південно-Західному та Степовому фронтах. Звіти засвідчували, що десантні організаторські групи вже на 1 серпня 1943 року вирости у великі загони. Група під командуванням Салая нараховувала 650 партизанів, група Рудича утворила загін у 250 бійців, група Слюсарєва виростила до 180 бійців, Корчагіна — до 250-ти, Кожухаря — до 600 партизанів. Представники УШПР повідомляли, що

в першій половині 1943 року десантники створили 40 нових партизанських загонів і десятки диверсійних груп.

«У розвитку підпільної і партизанської боротьби в Донбасі значну роль відіграла група Василя Авдєєва, десантована штабом партизанського руху на Південному фронті в ніч на 31 травня,— читав Строкач повідомлення підполковників Перекальського й Метельова.— Група входила до складу диверсійного загону Трифонова. Десантування відбулося з двох літаків. Штурмани помилилися, і обидві десантні групи були скинуті за 80 км одна від одної, та ще й далеко від визначеного пункту — радгоспу «Донецький», неподалік Волновахи. 13 партизанів з командиром Михайлом Трифоновим і комісаром Іллею Мельниковим приземлились у лісопосадці, поблизу села Павлівки Мар'їнського району Сталінської області. У цієї групи була рація і десантний вантаж з вибухівкою та мінами.

Ранком групу виявив противник. Проти тринадцяти партизанів-парашутистів він зосередив батальйон піхоти з гарматами і мінометами. Відходити нема куди. До вечора далеко. Навкруги степ. Десантники прийняли смертельний бій, що тривав з перервами вісім годин. Німці відвозили автомашинами вбитих і поранених солдатів. Захопити в полон парашутистів гітлерівці не змогли і тоді накрили їхні позиції гарматно-мінометним вогнем.

Бій завершився, коли тяжкопоранений командир підірвав себе і ворогів вибухівкою, що залишалася. На місці бою знайдено записну книжку, залиту кров'ю. Її автор — комсомолец-радист москвич Кисельов: «Живими не здаватися. Помремо героями!»

Строкач подумав: «Отже, всі тринадцять загинули... То скільки ж було фашистів? Тридцять на одного!..»

«Живими не здаватися. Помремо героями!..» — він ще раз повторив слова, що стали прапором, честю і совістю десантників групи Трифонова і Мельникова.

«Другу частину десанту в кількості восьми чоловік на чолі з начштабу загону Авдєєвим-Донським десантовано поблизу села Ясинополь, 55 км на північний захід від Волновахи,— читав далі генерал звіт з Південного фронту.— І тут парашутистам довелося тримати бій з поліцаями. Десантники дочекалися ночі, а потім вийшли з оточення в район, що був визначений нашим наказом. Звичайно, групу командира і комісара вони не могли зустріти. Становище тяжке. Бійці витратили майже всі боеприпаси,

б'ючись з поліцією. Рація ж була у першій групі, там були і міни, вибухівка. Авдєєв повів групу до м. Сталіно, щоб налагодити зв'язок з підпільниками, а через них із штабом партизанського руху на Південному фронті.

Незважаючи на винятково напружену обстановку (у травні в Сталіно було розстріляно групи підпільників і партизанів, а явки, що були відомі Авдєєву, провалені), група десантників розгорнула діяльність по організації і відновленню підпільних груп. В червні — липні 1943 року бійцями Авдєєва сформовано і поновлено одинадцять підпільно-диверсійних груп на промислових підприємствах і шахтах. Всі ці групи об'єдналися в Донецький загін, що нараховував 172 бійці. За три місяці боїв загін Авдєєва знищив 320 гітлерівців, два танки, вісім автомашин, пустив під укіс 4 військових ешелони, підірвав склад авіабомб на аеродромі, внаслідок чого загинула уся чергова зміна гітлерівських пілотів, утворив 18 обвалів на шахтах, провів десятки інших диверсійних операцій.

Діяльність групи Авдєєва-Донського — взірєць того, як десантники у найтяжчих умовах прифронтвої зони, навіть без зв'язку і без допомоги з Великої землі, успішно виконували бойові завдання...»

Строкач на мить одірвався від тексту, подумав: «Справжні герої — хлопці Дмитра Авдєєва! Знайти вихід з безвиході й отак діяти у самісінькому серці Донбасу!..» Очі генерала відшукали прізвище Я. І. Сиворонова, командира загону імені Копьонкіна: «І закатований, і мертвий воює з фашистами наш Іван Копьонкін!..» Про загін імені Копьонкіна повідомляв полковник Асмолов.

Бійці Сиворонова, десантовані в Донбас ще влітку сорок другого, у березні 1943 року повернулися до своїх. Після відпочинку партизани кілька разів намагалися знову перейти лінію фронту. Однак невдало: надто велика скупченість ворожих військ у Донбасі. Гітлерівці готувалися до наступу на Курській дузі. Тоді полковник Асмолов запропонував командирові одібрати кращих із загону і десантуватися на територію, захоплену ворогом. Було одібрано п'ятдесят п'ять партизанів. Десантування проводилося групами по 10—11 бійців в Ірдинський ліс, між Черкасами і Смілою, протягом 2—5 серпня. Основна частина десанту з трьох груп зібралася до 12 серпня, а через тиждень вони об'єдналися з рештою.

Завдяки допомозі місцевих підпільників бійці Сиворонова сформували сім загонів, командирами яких стали до-

свідчені партизани Хрустальов, Манько, Галка, Прокін. Один загін залишено на місці десантування, а інші загони, організувавшись у з'єднання «Грізний», вирушили в рейд, маючи на меті блокувати за наказом УШПР залізничі Житомир—Фастів, Фастів—Козятин...»

Строкач перегорнув ще аркуш.

«Організаторська група під командуванням ветерана громадянської війни Іллі Діброви і комісара Семена Дзюрака була десантована в ніч на 17 січня 1943 року. І ця група за допомогою підпільного Кіровоградського обкому партії, очолюваного Михайлом Скирдою, виросла у з'єднання з семи загонів. Десант Івана Кухаренка, що приземлився в Саранському лісі на Одещині, виріс у з'єднання «Буревісник»...

Ще й ще загони, утворені десантниками. Радисти представників УШПР на чотирьох фронтах, що діяли на Україні, тільки в липні 1943 року прийняли від партизанів 3000 радіограм.

Загони і диверсійні групи, які діяли в смузі військ Південного фронту, за повідомленням підполковників Метельова і Перекальського, у серпні — жовтні 1943 року пустили під укіс 42 фашистських ешелони, підірвали три залізничних мости. Підготовлені полковником Асмоловим групи і диверсійні загони за цей же час підірвали 95 військових ешелонів, знищивши 5800 ворожих солдатів і офіцерів. Партизани Криму провели на комунікаціях противника понад тисячу операцій і двісті разів вели бої з фашистськими солдатами й каральними загонами.

«Отже, велика це сила у партизанській війні на Україні — десанти!» — Начальник УШПР мав усі підстави вважати так, та й звіти представників штабу на Воронезькому, Степовому, Південно-Західному і Південному фронтах переконували в цьому.

Строкач закурив цигарку і вже збирався вимкнути настільну лампу, як до кімнати зайшов полковник Старинов.

— І вам не спиться, Ілля Григоровичу? — підвів голову Строкач.

— А ви все читаєте інформацію наших уповноважених на фронтах? — Старинов кивнув на добре знайому йому теку і додав: — Про десантників Грабчака наші представники на фронтах не повідомляли?

— Ще якась неприємність у Грабчака? — стурбовано запитав Строкач.

— Та ні,— заспокоїв Старинов.— Ось телеграма від нього: «Міст через Уборть торпедовано...»

...Пізніше про цю диверсію фашистська преса писала, що Москва прислала до «бандита» Грабчака двох смертників, котрі спрямували спеціально виготовлений снаряд-торпеду на залізничний міст через річку Уборть. Насправді під час цієї диверсії не було навіть жодного пораненого мінера. «Торпеда» була сконструйована за схемою самого Грабчака. Партизанські майстри змонтували на дрезині двигун від трактора ХТЗ, наклали на платформу тол, авіабомби і міну, поставили щоглу, з верхівки якої спустили дріт до чеки підривача. Коли дрезина виїхала на міст, верхівка щогли на повному ході вдарилась об поперечну ферму мосту і весь заряд вибухнув. Однак міст не розлетівся на шмаття, а був лише зірваний з бетонних биків. Та й цього було досить, щоб гітлерівці так і не змогли відремонтувати його, а незабаром Червона Армія визволила Житомирщину...

— Прискорте підготовку документів про надання Андрію Михайловичу Грабчаку звання Героя Радянського Союзу! А зараз... — Строкач відшукав папірець і подав полковникові,— на мінерів генерала Федорова. Олексій Федорович по радіо передав прізвища: Всеволод Клоков, Володимир Павлов, Володимир Бондаренко, Іван Цимбаліст, Борис Калач, Дмитро Резуто, Федір Кравченко, Петро Макаров і ваш вихованець, президент «лісової академії» старший лейтенант Олексій Єгоров. Усі вони гідні звання Героя Радянського Союзу, а командир з'єднання Олексій Федорович — двічі Героя Радянського Союзу.

— Я в цьому також переконаний, товаришу генерал,— відповів Старинов.— Усіх цих людей я знаю, бачив у ділі. Вони — герої! Та в мене в ще одна новина — сьогодні, 23 серпня, війська генерала Конєва визволять Харків. Так сказали армійці... Харків! Багатостраждальний Харків... Для мене він став рідним містом, Тимофію Амвросійовичу. Отже, сьогодні чекатимемо наказу Верховного Головнокомандуючого військам Степового фронту про визволення Харкова.

Строкач стояв замислений, зосереджений.

— Що ж, почекаємо наказу,— сказав він, закурюючи нову цигарку.— А самі будемо готуватися до передислокації на Україну. Я й місце вже примітив — Грайворон. Місто на межі Курщини з Харківщиною, вісімдесят кілометрів од Харкова і зовсім близько до Богодухова, Охтирки.

Та головне,— всміхнувся Строкач,— головне — Грайворон на річці Ворсклі. А куди, Ілля Григоровичу, впадає Ворскла?

— Певне, що не в Каспійське море,— жартом відповів полковник.

— Точно. У Чорне море тече Ворскла. Та спершу в Дніпро. Виходить, у Грайвороні ми будемо ближче до Дніпра-Славути. Там рівнина, влітку чорнозем, як бетон. Тож аеродром уже готовий. І видно з грайворонських горбів майже пів-України. Чим не місце для нас?..

Наближенвя битви за Дніпро, її гарячий подих начальник Українського штабу партизанського руху генерал-майор Строкач відчув 23 серпня 1943 року, коли війська Степового фронту під командуванням генерал-полковника Конєва визволили другу столицю України.

В серпні і на початку вересня рішуче, стрімко, визволяючи міста і села Харківщини, Сумщини, Полтавщини, просувалися на південний захід до Дніпра війська Воронежського фронту під командуванням генерала армії Ватутіна.

Як тільки було визволено Харків, генерал Строкач із задалегідь створеною оперативною групою УШІР, яку обслуговував потужний пересувний радіовузол, передислокувався на Україну, в розташування другого ешелону військ Воронежського фронту.

Дивізії Воронежського і Центрального фронтів йшли до Дніпра. Древній Славутич став символом для сотень тисяч солдатів і офіцерів ще трьох фронтів — Степового, Південно-Західного і Південного, бойова дорога яким стелилася на захід, у глиб Лівобережної України. Дніпро кликав уперед.

Думки про майбутню битву хвилювали Строкача. Про це він думав і рік тому, коли з району Брянського лісу, з Сумської області вирушили в рейд на правий берег Дніпра партизанські з'єднання Ковпака і Сабурова, коли через півроку, напровесні сорок третього, по тому ж маршруту пішли з'єднання Федорова та Шуппанова і коли він доповідав на засіданні Політбюро і Державного Комітету Оборони про план диверсійних і бойових дій українських партизанів на весну і літо 1943 року, і коли відряджав літаками за Дніпро десятки диверсантів.

Дні ці були свого роду ювілейні для генерала Строкача: двадцять чотири місяці тому він разом з останніми за-

хисниками покинув береги Дніпра. У Києві Строкач організував підпільні групи, зв'язок з якими через відсутність радіо було втрачено давно. «Як там група Івана Кудрі, інші?..» — не раз думав він.

І хоча думи про повернення в Київ були повсякчасними, Строкач нетерпляче чекав інформацію від загонів і окремих партизанських груп із Запорізької області, з інших місць. Цю інформацію добували також розвідвідділи штабів Південного і Південно-Західного фронтів, представництва УШПР на тих фронтах, уповноваженими яких були полковник Асмолов, підполковники Перекальський та Метельов. Із звітів випливало, що гітлерівці розпочали будівництво оборонних споруд навколо Києва, Дніпропетровська, Черкас, на всьому правому березі Дніпра від запорізьких порогів до білоруського містечка Лоева. Сотні вкопаних у землю танків, сотні артилерійських позицій і тисячі дзотів, що, як осінні гриби, виростили на кручах Дніпра, у борах і дібровах над урвищами, красномовно свідчили про масштаби споруджуваного фашистами «Східного валу».

Строкач аналізував інформацію, співставляв її з іншими повідомленнями, з обстановкою на місці подій.

Гітлер у запорізькому «вольфшанце» попередив Манштейна: «Дніпро — поріг нашого дому, поріг великої Німеччини, і кожен німецький солдат і офіцер повинен обороняти «Дніпро-лінію» до останнього подиху. Якщо ви, Манштейн, здасте Запоріжжя і Дніпро червоним, ваші солдати більше не потрібні Німеччині!..» Манштейн заспокоював фюрера, нагадавши йому, що запорізький плацдарм знаходиться на одному меридіані з Полтавою, а значить, пімецькі війська можуть ударити в тил дивізіям Конєва і Ватутіна, якщо ті вийдуть на лівий берег Дніпра під Києвом, під Каневом і Черкасами. Командуючий 4-ю танковою армією генерал-полковник Гот (його армія протистояла Воронезькому фронту) підтримав свого фельдмаршала, великодумно сказавши: «Лише той плацдарм матиме стратегічне значення, з якого можуть розгорнутися танкові війська, перейшовши в наступ...» Звичайно, на думку гітлерівських генералів, Червона Армія такого плацдарму не матиме на Дніпрі. Про це одверто висловився командуючий 17-ю армією генерал-лейтенант Раух, учасник розмови у вовчому лігві: «Нехай російські війська скупчуються біля Дніпра, навіть виберуться на правий берег. Звідси, із Запоріжжя, ми вдаримо по їхніх комунікаціях і пере-

правах, а наші правобережні частини скинуть росіян у Дніпро...» *

В тлумаченні своєї стратегії гітлерівські воєначальники Манштейн, Цейтцлер, Раух, Гот були одноставні: Червона Армія наважиться переправити на правий берег танкові армії і важку артилерію тільки через замерзлий Дніпро; нові позиції німців винятково вдалі — ріка глибока і широка у своїй середній течії, західний берег значно вищий від східного. Гітлер був настільки впевнений у міцних позиціях своїх військ, що виголосив: «Скоріше Дніпро потече назад, аніж більшовики подолають цю могутню водну перепону...»

Зарозумілість і зверхність у судженнях гітлерівських генералів напередодні битви за Дніпро обгрунтовувались ще й тим, що на Україні вони мали досить сильне угруповання військ, до складу якого входила 2-а армія з групи армій «Центр», 2-а і 4-а танкові армії, 6-а і 8-а армії з групи армій «Південь». Разом це складало 1240 тисяч солдатів і офіцерів, 12,6 тисячі гармат і мінометів, понад 2 тисячі танків, близько 2 тисяч літаків. Радянські війська мали перевагу: у живій силі в 2,1 раза, у танках — в 1,1 раза, у літаках — в 1,4 раза, в гарматах і мінометах — в 4 рази **.

Проте перевага ця була не така вже й велика, коли врахувати, що ворог зайняв заздалегідь підготовлену оборону на крутому березі Дніпра, звідки видно лівобережжя досить далеко. Ось чому Ставка Верховного Головнокомандування в битві за Дніпро надавала великого значення бойовій взаємодії українських партизанських загонів з Червоною Армією.

У перші дні вересня з ініціативи генерала Строкача було складено план захоплення партизанськими загонами України переправ через річки Дніпро, Десна і Прип'ять. Загонам Івана Бовкуна, Миколи Тарануценка, Юрія Збанацького, Агафангела Ярового, Володимира Чепіги та інших, що дислокувалися на північний схід і на північ від Києва, було поставлене завдання: захопити переправи на Десні й Дніпрі і втримувати їх до приходу передових частин Червоної Армії; Київському з'єднанню І. О. Хитри-

* Красная Звезда. 1943. 26 окт.

** Українська РСР у Великій Вітчизняній війні Радянського Союзу 1941—1945 рр. К., 1968. Т. 2. С. 323.

ченка, загонам В. С. Ушакова і Г. Ф. Покровського захопити переправи в селах Сваром'я на Дніпрі і Ново-Шепеличі на Прип'яті:

Організацію розвідки переправ, визначення часу, сил і засобів, передислокацію загонів до переправ, а також їх здобуття і оборону командири з'єднань мали здійснювати самостійно, виходячи з обстановки і керуючись сигналом початку дій. Час сигналу для взяття переправ визначала Військова рада Воронезького фронту з урахуванням того, що для виходу загонів, які дислокувалися на межі Київської і Житомирської областей, до переправ і їх захоплення необхідно було 4—5 діб з часу подачі сигналу.

Строки захоплення переправ УШПР визначив з 21 вересня до 7 жовтня 1943 року.

Планом також передбачалася допомога групи партизанських загонів під загальним командуванням генерал-майора Наумова регулярним військам у боях за Київ. Було визначено порядок перекидання боєприпасів і людей з аеродромів, підпорядкованих УШПР та партизанському штабу при Військраді Воронезького фронту.

В наступному розділі свого плану УШПР закликав партизанських мінерів і підричників посилити удари по комунікаціях противника на території Київської, Житомирської, Ровенської, Волинської і Кам'янець-Подільської областей, щоб перешкодити противникові підвозити резерви до Києва, Кременчука, Дніпропетровська.

Групі партизанських загонів, які діяли в районі Чигирин, Знамянки, Канева, наказувалося ще й перешкоджати судноплавству фашистів по Дніпру між Кременчуком і Каневом. Штаб мав намір посилити ці загопи диверсійними групами, забезпечивши їх боєприпасами, мінами, вибухівкою.

З'єднанню Маликова належало посилити диверсії навколо Коростенського залізничного вузла, з'єднанню генерал-майора Федорова — на залізницях Ковельського вузла, загонам Скубка, Шитова, Андреева — на залізницях Шепетівського вузла, загонам Грабчака і Мельника — на залізницях Новоград-Волинського вузла, на залізниці Бердичів — Полонне. Загопи з'єднання Ковпака мали завдати удару в районах залізничних вузлів Коломия і Станіслав.

З усіма загонами, які брали участь в операції, було налагоджено постійний і надійний радіозв'язок. План бойових дій кожному командирові з'єднання вручався особисто в УШПР, а також через його офіцерів зв'язку. Штаб

Воронезького фронту доводив план безпосередньо в партизанські загони.

На час бойових дій у з'єднання Сабурова, Наумова, Хитриченка, Короткова і Бовкуна направлялися представники штабу фронту або УШПР.

Для координації дій при Військовій раді Воронезького фронту передбачалося мати оперативну групу з радіостанцією, а також для дублювання зв'язку з партизанськими загонами закріплювалися три літаки У-2...

З цим планом генерал-майор Строкач прийшов у штаб Воронезького фронту.

На порозі хати, в якій зупинився командуючий, Строкач зустрів генерал-майора Сердюка, члена Військради фронту. Вони обнялись. Із Зіновієм Тимофійовичем, колишнім першим секретарем Київського обкому партії, Строкач мав дружні стосунки ще до війни. Вони часто зустрічалися на нарадах, конференціях, разом обговорювали плани навчання загонів МШПО Київщини, за які Строкач відповідав як заступник наркома НКВС республіки.

— Який настрій у командуючого? — запитав Строкач.

— Діловий. У всякому ділі є плюси і мінуси, — дипломатично відповів Сердюк. — Добре, що Ватутін зараз один. Певен, що план він ваш схвалить. Адже Микола Федорович — один з найдосвідченіших у нашій армії штабівців!..

Та Тимофій Амвросійович, звичайно, знав, що напередодні війни Ватутін був заступником начальника Генерального штабу Червоної Армії, а в перші три місяці війни очолював штаб Північно-Західного фронту.

— Після розмови зустрінемося, — попередив Сердюк, провівши Строкача до кімнати командуючого.

Ватутін сидів за столом, на якому були розіслані карти, підперши рукою підборіддя з виразною ямочкою. З-під коміра його кітеля визирала білосніжна смужечка комірця. Волосся гладенько зачісане, обличчя чисто поголене, моложаве.

Побачивши Строкача, він підвівся з-за столу, подав руку:

— Здрастуйте, товаришу командуючий партизанським фронтом.

— Немає такої посади, товаришу генерал армії, — з усмішкою відповів Строкач. — У сорок другому посаду головнокомандуючого партизанськими силами, на якій був Климент Єфремович Ворошилов, скасували... Ось наш план, ознайомтеся.

— Гаразд,— узяв теку Ватутін.— Зараз же і прочитаю. Сідайте, будь ласка... Деякий досвід взаємодії з партизанами я мав ще в сорок першому. Тоді на Північно-Західному напрямку рвався до Ленінграда 56-й армійський корпус Манштейна. Ішов він напролом, не озираючись на фланги. «Вперед, на Петербург!» — і тільки. Ми порадилися з штабом Ленінградського фронту й вирішили збити пиху Манштейну, пощербити його «серп». Чули про «манштейнівський серп»?.. То послухайте. З сорокового року Манштейн став відомим серед гітлерівських генералів як танковий генерал саме завдяки удару — «зріз серпом». Таким «серпом» він урізався на територію Голландії, Бельгії і у Францію... Так от, у липні сорок першого вже були створені партизанські загони в тилу військ групи армій «Північ». Як начштабу фронту я домовився з партизанськими командирами, щоб вони на флангах Манштейнового маршруту влаштовували завали, підривали мости на шляху німецьких танків. Щоб більше узгодити ці партизанські дії з армією, я посилав до партизанів літаки У-2 з своїми уповноваженими, які й координували дії партизанських загонів з нашими операціями на фронті...

— Яскравий приклад бойової взаємодії! — зауважив Строкач.— Отож з Манштейном ви схрещували меч і в сорок першому, і на Дону взимку сорок другого, і в сорок третьому під Белгородом, а оце доводиться тепер на Дніпрі...

— Мабуть, моя доля мати такого супротивника як фон Манштейн-Левінський... Його батько — прусський генерал Левінський, а вітчим теж прусський генерал Манштейн,— пояснив Ватутін.— Чистокровний пруссак, вишколений ще батьками-генералами. А ми з вами, товаришу прикордонник і партизан, сини простих хліборобів...

— Це так, Миколо Федоровичу, мій батько був на Далекому Сході головою першої комуні, його і вбили бандити-куркулі на полі, коли орав...

— А мій дідусь, Григорій Дмитрович, помер од голоду у двадцять першому, хоча клунок із зерном був у нього під головою замість подушки. «Нехай онуки їдять, а я своє віджив»,— казав колишній кавалерист, герой Шипки...— Командуючий фронтом помовчав, думаючи про свого діда-солдата, потім мовив:— Почнемо працювати, товаришу Строкач!..

Генерал армії Ватутін почав уважно читати партизанський план. Строкач, хвилюючись, спостерігав за кругло-

видим обличчям наймолодшого в Червоній Армії командуючого фронтом.

Та от Ватутін підвів голову і примружив очі:

— Мені подобається, товаришу Строкач, що в цьому плані в «одному створі» партизан-босць, командир загону і ваш штаб. Це означає, що план конкретний, незважаючи на те, що на місцях обстановка може змінитися. Я навіть не певен, чи підійде до Дніпра з'єднання генерал-майора Сабурова?.. Скільки партизанів братиме участь у цій операції?

— Близько сімнадцяти тисяч,— відповів Строкач.

— Тоді ваші обійдуться і без Сабурова чи ще без якогось загону. Я це говорю для того, що багато загонів,— командуючий показав на північні райони Житомирської, Ровенської і Волинської областей,— знаходяться на стику груп армій «Південь» і «Центр», а стики, як це ви знаєте і з партизанської війни, завжди найвразливіші. Цей партизанський «коридор» ми використаємо потім, коли здобудемо плацдарми на правому березі Дніпра і підемо в наступ уздовж залізниці Київ — Коростень — Сарни — Ковель до кордону з Польщею...

— Це дуже цінна ідея! — підхопився Строкач.— На стику двох німецьких угруповань господарями стануть партизанські загони, вони й допоможуть армії в боях за Коростень, Ровно, Луцьк, Ковель!..

Генерал Ватутін підкреслив червоним олівцем два рядки у плані, процитував:

— «Здобуття переправ і їх охорону командири з'єднань здійснюють самостійно, виходячи з обстановки і керуючись сигналом до початку дій...» Дуже правильні слова. Хто здатний на самостійні дії, той ніколи не побоїться взяти ініціативу на себе...— Ватутін на хвилину замислився і продовжував:— Зараз навіть не можу сказати точно, де саме війська нашого фронту вийдуть до Дніпра. Бойовий запал у червоноармійців і командирів настільки високий, що ми повинні зважати й на творчість солдатських мас, і на реальну обстановку, що виявиться на Дніпрі через тиждень... Але сьогодні я ставлю підпис під цим документом поруч з вашим, товаришу Строкач. І ще одне... Партизанські загони на північ від Києва взаємодіятимуть не лише з дивізіями Воронежського фронту, а й з 13-ю армією генерала Пухова і 60-ю армією генерала Черняховського, котрі, як вам відомо, входять до складу Централь-

ного фронту під командуванням генерала армії Рокоссовського. Копію вашого плану я передам у його штаб. До того ж командарм шістдесятої написав особисто товаришу Сталіну листа, у якому просив дозволити йому брати участь в операції по визволенню Києва. Івана Даниловича я знаю добре. Той свого доможеться! Так що ваші загони допомагатимуть і дивізіям Черняхівського. А взагалі добре, що є на цій війні ви, партизани! — мовив, щиро усміхнувшись, генерал Ватутін.

— Я вірю в успіх партизанського удару ще й тому, що Манштейн і Гот навіть гадки не мають про нашу «партизанську карту», — сказав Строкач. — Згідно з повідомленням їхнього командування партизанські загони Київщини, Чернігівщини, Житомирщини геть розгромлені в результаті великомасштабних каральних дій. Партизанам допомагатимуть тисячі жителів сіл і міст...

— Слушна думка! — похвалив командуючий. — Старий лис Манштейн не знає про нашу «партизанську карту!» Він рахує дивізії, які Гітлер зняв з атлантичного узбережжя і прислав на Дніпро, а вас, партизанів, його пансько-пруська пиха не вважає за противника! І це добре. Їхнім генералам невтямки, що з Червоною Армією пліч-о-пліч воює ще й народ... А з вашої сім'ї ще хто є на фронті? — раптом запитав Микола Федорович.

— Один я. Чотири брати живуть на Далекому Сході, всім їм уже за п'ятдесят, — відповів Строкач.

— А мої на фронті... Опанас піхотинцем, Павло артилеристом, а Семен танкістом тут, на моєму фронті... Така доля: три брати рядові, а четвертий командуючий фронтом! Брати вже були поранені... Такий час. Треба всім чотирьом синам воювати. Так і мама сказала, коли я заїжджав додому в Чепухіно перед Курською баталією.

— А ми, Строкачі, під командою батька воювали за владу Рад у Примор'ї. Нас шестеро — Андрій, Филип, Микита, Василь, Тимофій, цебто я, і наш славний батько. Які схожі долі наших сімей, Миколо Федоровичу, і які схожі наші матері...

Ватутін раптом спохмурнів, на обличчя його неначе упала тінь. Віддавши Строкачу примірник партизанського плану, він обняв його за плечі і тихо сказав:

— План ваш розумний. Так і тримати!.. А зараз ідіть. На вас чекає генерал Сердюк. Він замовляв за вас добре слово, а вірити Сердюку цілком можна. Він із справжніх...

Того ж дня, 15 вересня 1943 року, ЦК КП(б)У надіслав усім командирам і комісарам загонів радіограму-блискавку: «Настав час, коли партизани України повинні подати ще більшу безпосередню допомогу Червоній Армії. У найближчі дні ви одержите від Українського штабу партизанського руху вказівку про виконання завдань Головнокомандуючого. ЦК КП(б)У впевнений, що ви, партизани і партизанки, виконасте це завдання з честю».

20 вересня 1943 року слідом за передовими частинами 40-ї і 27-ї армій, що поспішали до Дніпра, радіофургон і автомашини опергрупи генерал-майора Строкача зупинилися поблизу штабу Воронежського фронту в Новій Басані. Звідси два роки тому починав Строкач вихід з київського оточення. В Рокитному він одразу пішов до Стригунів, але хата була спалена. Раптом побачив, як із землянки, викопаної у садку, вийшла худенька, змарніла дівчина, і впізнав Наталку, доньку Гаврила Ілліча і Явдохи Панасівни Стригунів.

— Ми так чекали на вас! — крізь сльози прошепотіла дівчина.— Німці вбили тата і маму...

— Наталонько, рідна моя! — пригорнув генерал Строкач сироту до себе.— У мене є донька Людмила. Тепер ти будеш моєю другою дочкою..

Він випростався і швидко пішов до автомашини.

— Хлопці! — гукнув до шофера і радиста.— Що там у нас залишилося? Усе сюди!..

Строкач повернувся до землянки й віддав усі продовольчі припаси дітям і дідусеві, котрі наблизилися до них. Дивлячись на генерала, дід докірливо мовив:

— Аби Червона Армія прийшла хоч на рік раніше, то, може, германці не встигли б спалити так багато сіл, не встигли б знищити стільки людей. Ви бачили тисячі людських кісток у ровах, поблизу залізничних станцій, на нивах?..

— Гірка правда, діду! — зітхнув Строкач.— І самі ми не думали, що отак відступимо од Дніпра до самої Волги! Всього було в тому відступі... Та все-таки наша буде зверху! Це сказав і ваш земляк з Пісок Павло Тичина: «Я єсть народ, якого Правди сила ніким звойована ще не була. Яка біда, яка чума мене косила! А сила знову розцвіла...»

— Свята правда, генерале! У домовину нас не загнати Гітлеру. Виживемо! — сказав дід, поклавши руки на плечі

сиріт.— Скоріше виганяйте германця з України, з усієї нашої землі. А ми допоможемо...

21 і 22 вересня генерал Строкач і його оперативна група з нетерпінням чекали на радіограми з партизанських з'єднань і загонів, які в боях здобували на Десні й на Дніпрі переправи і «п'ятачки-плацдарми».

Скільки пройдено партизанами до цих днів, вистраждано! Скільки мужніх побратимів-партизанів полягло! Ручаї і ріки партизанської крові пролито у липні — вересні сорок першого на Правобережжі, на Дніпрі, на Лівобережжі, а під Києвом особливо. А вині, в сорок третьому?.. Тільки згадати трагедію сумських загонів. Уже загинули мільйони синів і дочок радянського народу.

«Так,— подумав Строкач.— Україна — фронтова республіка! І звичайно ж, партизанська! В жодній іншій державі Європи не було такої довготривалої лінії фронту, як на українській землі!.. Понад п'ять мільйонів солдатів Радянської України вже побували на фронті, і ще будуть призвані молоді сили. Скільки з них зустріне день Перемоги?.. Тільки дівчат і підлітків з Лівобережної України німці вивезли до Німеччини два мільйони! А скільки сотень тисяч страчено нелюдами у Харкові, у Києві? Скільки ще знищать фашисти наших людей на Правобережній Україні, у партизанській Білорусії, у західних областях Росії, у Молдавії, у Латвії, у Литві й Естонії?.. Скільки ще треба витримати, пройти, щоб перемогти?..»

Строкач зітхнув, прошепотівши: «Яка біда, яка чума мене косила...»

Біда косила народ Радянської України не лише фашистською косою. По-звірячому розправлялися із своїми земляками українські буржуазні націоналісти в західних областях України.

В радіофургоні Строкачу передали повідомлення:

«Штаб, Коротченку, Строкачу.

Українські націоналісти почали силоміць мобілізувати населення в свої загони. 10 липня в селі Пізні Висоцького району за відмову вступити в націоналістичні формування бандити закатували і зарубали 27 чоловік. У цьому ж селі вони присудили до розстрілу 70 чоловік радянського активу. Люди прибігли в наші загони просити допомоги. Групи під командуванням Місюри і Диковицького розігнали націоналістів, знищили до двадцяти бандитів, у тому числі

чотирьох керівників ОУН, розігнали їхні штаби, захопили документи, обоз, зброю. Засуджене ними на смерть населення врятоване.

15.VII. 1943 року: *Бегма*».

Потім Строкач прочитав «Акт про злочин націоналістів у селі Пізнє Висоцького району в ніч з 10 на 11 липня 1943 року», підписаний Митрофаном Зубашевим — комісаром загону імені Чапаєва, Кирилом Оголем — начальником оперативної частини, Савою Плужниковим — комісаром загону імені Ворошилова, Петром Козинцем — розвідником загону імені Чапаєва, а також Яковом Бубою, Микитою Холодом, Іваном Коханом, Іваном Хомичем — жителями села Пізнє.

...Командир збірної групи двох партизанських загонів Михайло Корчев вів бійців на диверсійне завдання. Зненацька тишу ночі розітнули несамовиті вигуки:

— Людоньки! Рятуйте! Убивають!

— Бандерівці убивають!.. Антон Соловей!..

А за хвилину-другу партизани зустріли переляканих і захеканих селян. Один з них назвався Яковом Бубою, другим — Микитою Холодом.

— Ми з Пізнього. Біда! Бандити Тараса Боровця рижуть наших людей...

Стрімголов у село помчали вершники. Групу цю очолив комісар загону імені Чапаєва Митрофан Зубашев, той самий, що грав на скрипці, зустрічаючи генерала Строкача три місяці тому. В селі здійнялася перестрілка. Бандити покvapливо покидали хати й утікали на городи, а потім до лісу.

Та ось постріли вщухли. Хлопців комісара Зубашева оточили чоловіки, жінки, діти. Усі в сльозах. У декого одібрало мову — таке страхіття вони пережили за минулі півгодини. Діти вчепилися рученятами у спідвиці матерів.

Першою бандити вбили Килину Панасівну Хомич, депутата Верховної Ради Української РСР. Плачуть, голосять люди. Тужачи, примовляють: «Що злого скоїла їм наша Килина?..» Килина Хомич, її мати, немовля і брат — усі зарубані. А односельчани ж знали Килину Хомич як жінку, яка робила добро для всіх. За те добро, за її розум обрали депутатом Верховної Ради.

Чутливий серцем Митрофан Зубашев ледве стримувався, щоб не розридатися. Сказав лише:

— Ходімо, товариші, до інших хат...

Та й там були всі вбиті...

— Треба з цим кінчати! — гукнув хтось з селян.

— Треба. Тепер ми знаємо, що нам робити. Підемо у партизани!.. Помстимося бандитам!..

На ранок Зубашев разом з селянами і партизанами склав акт про цей злочин. Закінчувався він такими словами:

«Хай хоч як не прикриваються націоналісти фразами про незалежну, вільну й самостійну Україну, люди знають, хто є справжніми борцями за вільну Україну. Це ті, хто б'ється з німецьким фашизмом, що топчеться у крові по нашій рідній землі. Цими борцями за український народ є радянські партизани, Червона Армія.

Смерть німецьким загарбникам!

Ганьба і смерть запродавцям з націоналістичних банд, які підняли руки на братів своїх, сестер, штовхаючи народ на братовбивчу війну!..»

«Тож виходить, — міркував генерал Строкач, — що в період відповідальних боїв на фронті, коли гітлерівська армія зазнає поразки за поразкою і відкочується на захід, націоналістичні верховоди, із шкури вилазячи, допомагають німецькій армії в її глибокому тилу, заважають радянським партизанам у їхній священній боротьбі, тероризують населення... Треба передати радіограми в обласні партизанські штаби на Ровенщині й на Волині, аби були прийняті контрзаходи щодо націоналістичних банд, які перешкоджають бойовій роботі партизанів і знущаються над місцевим населенням...»

Ще один документ — звіт, складений 19 серпня 1943 року священником Володимиром Пилипцем і старостою села Білі Ослави Михайлом Лейбюком. У ньому говорилося:

«...Німецькі частини в мундирах і сталевих шоломах ввійшли в село Білі Ослави і його долину частину. В цей час у селі вже не було партизанів. Окремі групи озброєних німців приходили на подвір'я і до хат ославських селян, проводили ревізії в хатах, чи нема, бува, партизанів, і тут же виводили чоловіків, які траплялися їм на очі. Їх розстрілювали перед хатами, на подвір'ях, під деревами, біля ставу, на городах. Німці не називали ніякої причини й нікого не допитували. Вони викликали господаря хати чи його сина, виводили на двір і стріляли.

Наводимо кілька свідчень.

Параска Черевич показує:

В середу 4 серпня 1943 року, коли вже партизани пішли з села, ми були цілою родиною в хаті. Чоловік Федір, я і наші діти. Крім нас, була сусідська дівчина Параска Гринюк. Близько 10-ї ранку прийшло на подвір'я двоє німців у сталевих шоломах, викликали нас усіх словами «Ком! Ком!» Коли ми вийшли на подвір'я, німці, не сказавши й слова, застрелили мого чоловіка Федора. Я з дітьми — Явдохою та Василюною — кинулася до хати. Василина зі страху сховалася під лаву, а Явдоха з Параскою Гринюк стали ховатися в ліжку. Ввійшов до хати німець і застрелив дочку Василину, мене тяжко поранив. Я не рухалась, і він подумав, що я вже нежива. Відтак підійшов до ліжка і застрелив другу доньку Явдоху, а Парасці Гринюк прострелив обличчя, праву руку, але не забив.

За що застрелили чоловіка, двох дітей, а мене й Параску Гринюк поранили, не знаю...»

Ганна Стефанюк, хвора жінка з немовлям, дружина місцевого листоноші Семена Стефанюка, розповідає:

«Мого чоловіка й сусіду Миколу Дячука забили коло хати. Чоловікову поштову легітимацію * подерли, гроші, які були, забрали, а опаску листоноші кинули на трупа. За що забили, не знаю. Залишилась я, вдова, і четверо малих дітей...»

Василина Тирська свідчить:

«Перед тим як розстріляти чоловіка Івана, німці вийняли з табівки ** гроші й забрали собі. Трупа мого чоловіка ми знайшли сильно повівеченого. Обличчя поштрикане багнетом, плечі й живіт простріляні, два пальці на лівій руці одрізані, стегно пробите багнетом».

Таким чином, без усяких причин, без усякого слідства німці розстріляли 70 місцевих селян.

Ціла долішня частина села Білі Ослави в тяжкій розпуді. Смертельно перелякані жінки і діти не можуть дати собі ради в нещасті, що спіткало їхні родини. При появі німецького авто чи німецького мундира в селі люди втікають у ліси. В багатьох господарствах пропадає жниво, збір хліба і сіна, бо повбивані робочі руки...»

* Легітимація — посвідчення особи.

** Табівка — гуцульська торба.

«Що ж, пане-отче Пилипець і пане начальнику громади Лейбюк! — гірко підсумував Строкач. — Пояснити цей факт можна тільки ненавистю фашистів і головорізів-націоналістів до радянських партизанів, до українського населення. Над вашим звітом варто задуматися тим, хто загравав і нині заграє з фашистами, служить їм, зводить наклепи і брехню на радянських партизанів...»

У штабі Воронежського фронту Строкач несподівано побачив гвардії генерал-майора танкових військ Івана Вовченка. Вперше вони зустрілися наприкінці березня п'ятидесятичного року, коли Вовченко прибув до Москви, супроводжуючи захопленого на станції Томаровка, що під Белгородом, цілком справного «королівського тигра». Щоправда, «звіра» привезли до столиці залізницею. Тоді Вовченко був блідий, наче знятий з хреста, бо ворожі важкі машини під час бою геть знищили велику кількість танків однієї з бригад 3-го Котельниковського корпусу, яким командував генерал Вовченко. Справа була серйозною. Яків Миколайович Федоренко, командуючий бронетанковими і механізованими військами Червоної Армії і заступник наркома оборони СРСР, гнівно попередив свого земляка, що того можуть зняти з посади, розжалувати, «якщо не більше», коли він не подасть вагомі докази, аргументи, які б пояснили втрату двох десятків тридцятьчотвірок.

Розвідбатальйон з танкового корпусу генерала Вовченка пішов у «відрядження» на станцію Томаровка, де знаходилися «королівські тигри», і вночі захопив одного з тих одинадцяти, що прибули сюди, під Белгород, для бойових дій.

Згадуючи про зустріч із Строкачем в штабі Воронежського фронту, генерал Вовченко в своїх мемуарах пише:

«22 вересня мене викликали до Військової ради фронту в Нову Басань. Генерал Строкач доповідав про бойову допомогу партизанських загонів у форсуванні Дніпра і Десни. З інформації начальника Українського штабу партизанського руху Тимофія Амвросійовича Строкача стало відомо, що один партизанський загін захопив переправу через Десну поблизу Остра й утримує цю переправу, відбиваючи атаки ворога. Партизани просять допомоги.

— Що ви на це скажете, товаришу генерал-майор? — запитав у мене Строкач.

— Ми допоможемо партизанам...» *

* Вовченко Іван. Танкісти. К., 1969. С. 258.

За наказом генерала армії Ватутіна був сформований міцний і маневрений танковий загін, на який покладалося завдання прорвати лінію фронту на південь від Козельця, вийти у район остерської переправи і разом з партизанами утримувати її до підходу сил 38-ї армії.

Був визначений склад загону: бригада полковника Походзєєва, що налічувала сорок танків, батальйон мото-стрілецької бригади майора Мурзіна, рота мінометників на бронетранспортерах і автомашинах, полк протитанкової артилерії, зенітний артдивізіон, рота розвідників і взвод саперів. Усього в загоні було понад дві тисячі бійців. Командувати цим танковим рейдом було доручено генерал-майору Вовченку. З танкістами ішов у рейд член Військової ради Воронезького фронту генерал-майор Сердюк.

Об 11.30 радянська артилерія вдарила по обороні противника на ділянці шосе Чернігів — Київ. Гармашам допомогли дві ланки «ліів». Над німецькими позиціями здійнялися чорні дими, і генерал Вовченко дав сигнал танкам йти вперед, таранити ворожу оборону.

Зведений танковий загін проривався до Остра, на північ і південь від якого партизани чернігівських з'єднань «За Батьківщину», імені Щорса, імені Коцюбинського вже збудували на Десні кілька переправ...

Всі нові вісті від партизанів з радіовузла передавалися у штаб Воронезького фронту по телефону, деякі радіограми односив офіцер зв'язку. Радянські батальйони перейшли Десну 19 і 20 вересня, без боїв поминули села межиріччя і досягли берега Дніпра.

Таке стрімке просування наших частин було досягнуто завдяки допомозі чернігівських і київських партизанських загонів і населення, організованого в групи місцевої самооборони. Партизани й озброєні жителі навколишніх сіл влаштували переправи через Десну, Дніпро та Прип'ять, передавши частинам 60-ї армії генерал-лейтенанта Черняхівського і 13-ї армії генерал-лейтенанта Пухова всі засоби для форсування водних рубежів, забезпечили авангардним підрозділам Червоної Армії можливість з ходу оволодіти обома берегами Десни.

20 вересня командування чернігівського з'єднання «За Батьківщину» в селі Косачівці зустрілося з командиром 70-ї стрілецької дивізії. Було домовлено про спільні бойові дії партизанів і підрозділів цієї дивізії. 1-й і 2-й парти-

занські полки з'єднання захопили три переправи на Дніпрі поблизу Домантового і Теремців і одну на Прип'яті, переправивши через Дніпро частини 70-ї і 332-ї стрілецької дивізій.

Щоб повернути втрачені позиції, противник розпочав шалені контратаки. Партизани окопалися поблизу Теремців і Домантового. На бійців 2-го партизанського полку, який очолювали молодий командир Микола Симоненко і ветеран громадянської війни Омелян Хахуда, фашисти кинули піхоту, авіацію. Про жорстокий характер того бою свідчило повідомлення, надіслане командуванням полку: «Кількість убитих і поранених у противника не з'ясовано. Німці підібрали трупи своїх солдатів ще вчора. Наші ж у полон не здаються. Противник кинув проти нас піхоту, підтриману сорока літаками. Важко. Стоїмо».

«Особливо велику допомогу 2-й полк подав під час нашої другої зустрічі на Дніпрі. Партизани доставили лісо-матеріали й організували засоби для переправи, — писав командир частини гвардії капітан Соловйов в УШПР. — Дякуємо партизанам 2-го полку, командирові тов. Симоненку М. Д., комісарові О. П. Хахуді й начштабові М. К. Ярмоленку, які приділили так багато уваги частинам, що форсували Дніпро» *.

Того ж дня від армійців надійшла радіограма:

«Українському штабові партизанського руху.

Тов. Строкачу.

З'єднання «За Батьківщину» повністю забезпечило переправу бойових частин 17-го стрілецького корпусу через Десну і Дніпро.

*Генерал-лейтенант Бондарев.
23 вересня 1943 р.» ***

З УШПР була надіслана радіограма до штабу з'єднання «За Батьківщину»:

«Тов. Бовкуну.

Вітаю партизанів і партизанок вашого з'єднання з виконанням винятково важливого бойового завдання, яке

* Парт. арх. Ін-ту історії партії при ЦК Компартії України. Ф. 92. Оп. 1. Спр. 1. Арк. 152.

** Центр. парт. арх. Ін-ту марксизму-ленінізму при ЦК КПРС. Ф. 69. Оп. 1943. Спр. 53. Арк. 8.

поставлене Ставкою перед українськими партизанами,— захоплення переправ через ріку Дніпро для переходу Червоної Армії на правий берег.

Строкач».

Про ці події газета «Правда» від 17 листопада 1943 року писала:

«В героїчну історію форсування Дніпра військами Червоної Армії партизанські загони України вписали кілька чудових сторінок. Діючи рішуче й раптово, вони дезорганізували на деяких ділянках фронту ворожу оборону і підійшли до самого берега Дніпра. Їх поява була великою несподіванкою для противника. Не даючи окупантам опам'ятатися, партизани відважно атакували німецькі гарнізони, розташовані в селах на правому березі ріки, захопили переправи в ряді важливих стратегічних пунктів і в боями утримували їх до приходу наших регулярних військ».

Українські партизани, захопивши на Дніпрі, Десні і Прип'яті 25 переправ і втримавши їх до приходу Червоної Армії, здобули справді стратегічну перемогу всупереч планам і намірам німецько-фашистського командування групи армій «Південь», яке збиралося відсидітися за дніпровськими кручами, доки ріка не вкриється льодом.

Надзвичайно високу оцінку ролі українських партизанів у битві за Дніпро і Київ дано в Указі Президії Верховної Ради СРСР від 4 січня 1944 року про надання звання Героя Радянського Союзу командирам партизанських загонів Української РСР:

«За уміле і мужнє керівництво бойовими операціями партизанських загонів по оволодінню переправами на річках Дніпро, Десні і Прип'яті на північ від Києва, утримання переправ до підходу частин Червоної Армії і виявленні при цьому відвагу і героїзм надати звання Героя Радянського Союзу з врученням ордена Леніна і медалі «Золота Зірка»:

Бовкуну Павлу Михайловичу,
Симоненку Миколі Дмитровичу,
Шевирьову Олександрові Івановичу».

Вчасно виконали наказ УШПР про взяття переправ на водних рубежах і київські партизанські загони. З'єднання імені Боровика під командуванням Василя Ушакова, учасника партизанських боїв липня сорок першого, у взаємодії

з партизанськими з'єднаннями Івана Хитриченка і Григорія Покровського штурмом оволоділи Ново-Шепеличами.

Удар партизанських з'єднань по Ново-Шепеличах і захоплення плацдарму на правому березі Прип'яті були добре спланованою, продуманою операцією. Особливо відзначився командир з'єднання Василь Ушаков. Саме за його планом діяли партизанські загони. Німецьке командування в цьому районі отямалося лише тоді, коли Ново-Шепеличі опинилися в руках партизанів, а населення з допомогою партизанів навело міст через Прип'ять. Гітлерівці кинули на райцентр кілька батальйонів, а потім ще й дев'ять танків, серед яких були і важкі «тигри». Але партизани, озброєні протитанковими гвинтівками, зупинили кілька танків. У хід пішли зв'язки гранат, пляшки з запалювальною сумішшю. На березі Прип'яті гриміло, палало, неначе тут проходила лінія фронту. Партизани вистояли до підходу артилерійських частин 8-ї дивізії полковника Гудзя.

Ця перемога була відзначена командуванням стрілецького корпусу в телеграмі УШПР: «Сповіджаємо, що партизанські з'єднання Київської області до приходу наших частин зайняли з боєм райцентр Ново-Шепеличі, а також побудували своїми силами міст через ріку Прип'ять, два пороми, приготували 50 човнів. Ці заходи забезпечили переправу тринадцяти частин 15-го стрілецького корпусу. Усю безпеку в районі переправи забезпечили партизани» *.

Ще до того, як передові частини 40-ї і 27-ї армій Воронезького фронту вийшли на північний захід від Переяслава до Дніпра, партизанське з'єднання імені Чапаєва під командуванням І. К. Примака і О. Д. Ломака здійснило ряд операцій, серед них розгром гарнізону з сотні фашистських солдатів у селі Хоцьках на лівому березі Дніпра. Тоді було визволено понад тисячу полонених червопоармійців, захоплено пальне для танків, автотранспорту.

Штаб з'єднання приділяв особливу увагу розвідці правого берега Дніпра. Розвідагоном командував Я. С. Янцилевич. Уже на 19 вересня розвідники з допомогою місцевого населення мали досить точні дані про оборону німців від Канева по березі Дніпра до Ржищева і далі на північ до Трипілля, Обухова, а в глибину — до Миронівки і Кагарлика. Щоб доставити ці відомості в штаб 47-го корпусу,

* Парт. арх. Київського обкому Компартії України. Ф. 5. Оп. 2—6. Спр. 177. Арк. 17.

командирові розвідки Янцилевичу довелося переодягтись у німецьку форму, аби пройти через ворожі позиції.

Однак розвіддані, добуті з великими труднощами, не потрапили вчасно ні до штабу корпусу, ні до штабу армії. Янцилевича як підозрілого затримав один з офіцерів 47-го корпусу і дві доби з'ясовував його особу, а потім разом з німецькими військовополоненими відправив у радянський тил. І тільки випадкова зустріч Янцилевича з генералом Строкачем, якого він знав ще з липня сорок першого, коли перебував у 2-му Київському партизанському полку, допомогла усунути непорозуміння.

Розповідь Янцилевича пригнітила Строкача. Партизан ніс важливі розвіддані про дислокацію фашистських військ. Якби командування корпусу, а значить, і фронту скористалося ними, гадав Строкач, то не виключалося, що нашим пощастило б форсувати Дніпро ще й у тому місці, де був менший опір з боку гітлерівців і звідки легше, меншою кров'ю можна було поглибити і розширити плацдарм на правому березі Дніпра, в районі Переяслава.

Після цього інциденту Строкач відчув біль у серці. Як людина вразлива, він надто гостро сприймав несправедливість. Чесний у роботі, на службі, до кінця відповідальний за роботу, Строкач звик усіх «міряти» по собі.

— Про такі інциденти треба повідомляти Верховному Головнокомандуючому, — сказав генерал Строкач полковнику Старинову, зустрівшись з ним біля радіофургона, на якому вони курсували у бойових порядках військ Воронежського фронту. — Перевіряти людей треба! Але ж треба ще й самому подумати, що люди, котрі прийшли з ворожого тилу, можуть принести цінні дані нашому командуванню. Це ж так важливо. Це ж розвідка! Розвідка, без якої нам не перемогти. А оце зверхне ставлення окремих наших офіцерів до партизанів йде від невіри у партизанський рух, мовляв, що можуть оті партизани у такій війні?! То хіба, Ілля Григоровичу, можна так воювати? — гарячкував Строкач. — Недооцінка партизанських сил, можливостей партизанських загонів стоїть на перешкоді справжній, чіткій, скоординованій бойовій взаємодії між регулярними військами і партизанськими загонами в здійсненні великомасштабних операцій на фронті!..

— Заспокойтеся, Тимофію Амвросійовичу, — співчутливо мовив полковник Старинов.

Та заспокоюватися було ще рано. Того ж дня генерал Строкач отримав повідомлення з Південного фронту і

розхвилювався ще більше. Підполковники Метельов і Перекальський сповіщали, що в смузі дій Південного фронту партизани ведуть бої і вимагають боєприпаси, а партизанський штаб Південного фронту не має у своєму розпорядженні жодного транспортувальника, що партизанський штаб перетворюється не в орган управління по керівництву партизанською боротьбою, а в орган, що збирає й оформлює матеріали бойових дій партизанів при визволенні районів військами Червоної Армії.

Довелося УШПР втручатися і в цю справу. Генерал Строкач, полковник Старинов, підполковники Метельов і Перекальський не боялися особистих неприємностей, по партійному принципово говорили про недоліки, що заважали роботі штабу, виходячи із загальних інтересів якнайшвидшого визволення Батьківщини від німецьких окупантів. Такими ж були більшість працівників штабу, і в цьому заслуга насамперед Строкача, який підбирав кадри справжніх офіцерів-комуністів, здатних нести на своїх плечах високу відповідальність.

Битва за Дніпро тривала. В ніч на 22 вересня партизани Переяславського з'єднання імені Чапаєва допомагали червоноармійцям передових підрозділів, що вийшли на лівий берег Дніпра, на північний захід від Переяслава, форсувати Дніпро в районі Букринського плацдарму. Під час переправи відзначилися сотні місцевих жителів, які перевезли човнами і поронами на правий берег тисячі червоноармійців під обстрілом противника. Серед цих героїв і вісімдесятирічний селянин із Зарубинців Роман Овер'янович Шевченко, котрий на пороні переправляв піхотинців і гармашів з гарматами.

Колишній представник УШПР на Південно-Західному фронті генерал-майор Олексій Микитович Асмолов розповідає:*

— У вересні ми десантували організаторську групу під командуванням Олександра Тканка в Переяслав-Хмельницький район. Незабаром група об'єдналася із загonom імені Чапаєва, який на той час нараховував 465 партизанів. Група Тканка захопила у противника 6 великих човнів і порон поблизу села Зарубинці. Партизани брали участь у боях за села Григорівку, Луковиці на правому березі й

* 3 20 жовтня 1943 року 3-й Український.

утримували їх до підходу передових частин 6-го танкового корпусу.

В ці дні на Дніпрі стався такий епізод. Під ударами радянських частин німецькі підрозділи покvapливо відступали до Дніпра, щоб закріпитися на правому березі. В районі Черкаси — Золотоноша базувалися і діяли великі партизанські сили Південно-Західного фронту, хоча ця територія відтепер входила в смугу дій Степового і Воронезького фронтів. Так от біля однієї переправи, поблизу Черкас, на лівому березі скупчилися пошарпані у боях німецькі частини. Тут були десятки автомашин, бронетранспортерів, сотні возів. Серед гітлерівських вояків зчинилася сварка. Офіцери галасували, намагаючись перекричати один одного. І раптом до переправи під'їхав «опель-адмірал», а в цій машині... командир десанту Олександр Тканко у формі німецького майора і старший лейтенант Червоної Армії Роберт Клейн у формі німецького оберста (полковника). З ними «охорона» — переодягнені партизани. «Полковник» вийшов з «опеля», вилаяв офіцерів, які не могли організувати «нормальну» переправу. Він записав до блокнота номери частин, що застрягли, і оголосив: «Зараз сюди прийде колона танків! Усім одійти від переправи у ліс на три-чотири кілометри, щоб не потрапити під бомби більшовицьких літаків...» Німецькі офіцери захвилювалися. Дехто став заперечувати, мовляв, як так? Інші благали дозволити їм переправитися на правий берег, бо у них така команда. Та грізний «полковник» був невблаганний.

Незабаром біля переправи, по якій могли перейти на правий берег Дніпра сотні одиниць танків і тисячі солдатів, не зосталося жодної машини, воза, солдата — усі повернули в ліс, як наказав розгніваний «полковник». Там німці й зосередилися. Партизани одразу ж повідомили про це в штаб передової радянської частини, що вела наступ. Невдовзі по скупченню ворожих частин раптово вдарили авіація й артилерія.

Тим часом група Тканка—Клейна, минаючи відступаючих гітлерівців, рухалася далі, на схід. Знову зупинився «опель-адмірал», щоб затримати німецький штабний автобус. В автобусі — дюжина офіцерів. За наказом «полковника» офіцери залишили автобус і тут же потрапили під автоматний вогонь партизанів. Автобус з усім майном і документами був доставлений у штаб партизанського руху Південно-Західного фронту...

До 24 вересня 1943 року радянські війська вийшли до Дніпра на всій його середній течії — від білоруського містечка Лоева до Запоріжжя. На південь від Києва було захоплено Букринський плацдарм. Військами 13-ї армії Воронежського фронту і 60-ї армії Центрального фронту у взаємодії з партизанськими загонами Чернігівщини і Київщини було також здобуто плацдарми на північ від столиці України.

Командування Воронежського фронту найважливішим вважало Букринський плацдарм, з якого й почали вести наступ частини 40-ї армії генерал-лейтенанта К. С. Москаленка і 27-ї армії генерал-лейтенанта С. Г. Трофименка. Двічі ці армії намагалися вийти з букринських ярів на оперативний простір. Однак противник зосередив тут величезні танкові й механізовані сили, спорудив тисячі вогневих точок, закопав у землю десятки танків. Сприяла ворогові і місцевість. За три тижні існування плацдарму 3-й гвардійській танковій армії генерал-лейтенанта Рибалка так і не вдалося вийти з ярів і байраків, у яких було замасковано чотири сотні танків.

Третій наступ з-під Букирина також зазнав невдачі.

То були тяжкі дні для командування Воронежського фронту. Вийти з становища допомогла Ставка Верховного Головнокомандування, запропонувавши рокірувати потай од противника 3-ю гвардійську танкову армію, дивізію важкої артилерії і частини посилення з Букринського на Лютизький плацдарм.

Немає сумніву, що в аналізі Ставкою бойових дій на київському напрямку певну роль зіграли і радіограми партизанських загонів, розвідгруп Українського штабу партизанського руху й оперативної групи генерала Строкача. В деяких радіограмах йшлося не лише про взяті переправи й «п'ятачки» на північ од Києва, а й висловлювалися думки щодо придатності цієї місцевості для розгортання наступу танкових військ. Адже з 25-ти переправ на Десні, Дніпрі й Прип'яті, що були передані партизанськими загонами Червоної Армії, 23 знаходилися на північ од столиці України.

Рокіровка 3-ї гвардійської танкової армії з Букринського на Лютизький плацдарм відбулася на найвищому рівні воєнного мистецтва в нічні години, під час туманів і димових завіс. Замість виведених з зарубинських ярів танків було встановлено таку ж кількість макетів.

Наступ на Київ розпочався на світанку 2 листопада з Лютізького плацдарму. Одночасно імітувався наступ з Букринського плацдарму. Манштейн розгубився: який тепер головний напрямку у генерала Ватутіна?.. Лише надвечір він збагнув, що 3-я гвардійська танкова армія генерала Рибалка опинилася... раптом на півночі і вже обходить Київ, спрямовуючи удар на Фастів і Васильків. Щоб врятувати від оточення свою 4-у танкову армію, Манштейн почав одводити війська з Києва на південний захід.

Раннім ранком 6 листопада 1943 року над Києвом замайорів Червоний прапор визволення.

Якось, ще в жовтні, коли точилися бої на Букринському плацдармі, до Строкача приїхав один генерал із штабу Степового (незабаром 2-го Українського) фронту. Знервований, схвильований, він, ковтаючи слова, розповів:

— Біда! Біда у нас, товаришу Строкач. Тиждень, як між Каневом і Черкасами ми десантували дві повітряно-десантні бригади. А зв'язку з ними немає й досі. Дайте сигнал партизанам, щоб ті розшукали десантників, допомогли їм...

— Чому ж про такий великий десант ви не повідомили в Український штаб партизанського руху? — з подивом запитав Строкач.— Ми б по радіо передали в партизанські загони. Їх би зустріли...

— Це прикрий прорахунок з нашого боку,— знітився генерал.— Хтось з штабу армії не повірив у можливість партизанів. От і вирішили послати дві повітряно-десантні бригади в тил противника, не повідомивши про цю операцію ваш штаб, товаришу Строкач! Тепер треба якось рятувати десантників,— зовсім понурим голосом закінчив він.

— Що ж... Не станемо з цього приводу дискутувати. Партизани Черкаського, Канівського, Смілянського й інших районів правобережжя Київщини допоможуть десантникам, хоча вже й пізнуватю. Передайте в штаб армії, в штаб свого фронту, що ми зробимо все, аби врятувати бійців, і зберемо всіх, хто залишився живий, в один район.

— Спасибі. Так і перекажу нашим...— зрадів генерал.

Строкач потер червоні від утоми очі й сів писати радіограми командирам Канівського, Черкаського і Смілянського загонів.

З того часу він позбувся сну. Годинами просиджував у радіовузлі, формував і відправляв спеціальні групи парти-

занів-парашутистів на розшуки червоноармійців-десантників. 27 вересня було послано групи парашутистів під командуванням Канунникова і Бабенка. Генерал Строкач наказав представникові УШПР при Степовому фронті полковнику Бондареву щодня вранці і ввечері інформувати його про пошуки армійських десантників.

Чимало радіограм було адресовано представникам УШПР на Південно-Західному та Воронезькому фронтах. Ось одна з них від 9 жовтня:

«Асмолову, Метельову, Погребенку. До цього часу вами не добуто відомостей про десантований 25.9.43. десант у районі Канева. Ще раз дайте завдання загонам і блискавично передавайте для доповіді, де точно десант, його чисельність і стан.

Строкач» *.

Розповідає Тимофій Амвросійович Строкач:

— Армійські десантники — люди героїчного подвигу. Однак вони не були достатньо обізнані з місцевістю, не могли швидко орієнтуватись у ворожому тилу. Та ще, на біду, воїни-парашутисти раз по раз потрапляли у місця скупчення військових частин противника, нерідко опинялись у відкритому полі, і ворог негайно вживав заходів, щоб їх знищити. Ми в штабі добре розуміли, якою грізною силою могли б стати армійські десантники, об'єднавшись з партизанськими загонами, які діяли у Канівському, Черкаському і Смілянському районах. Та спершу десантників треба було зібрати, а вірніше, врятувати.

Тимофій Амвросійович запалив цигарку. «Хвилюється», — подумав я. Пригадалися слова полковника Старінова, що Строкач у напружені хвилини, особливо, коли доводилося шукати вихід у складній обстановці, палив цигарку, удаючи перед товаришами, що він спокійний, що все буде гаразд. Ця лагідна людина таки справді мала залізну силу волі, ясний і меткий розум.

— Але це також була одна з форм бойової взаємодії партизанів з регулярною армією, з нашими повітряно-десантними військами, — по паузі додав Тимофій Амвросійович. — Згодом ми ще поговоримо і про партизанів-десантників. Вони були гордістю нашого штабу, показавши себе славними воїнами на радянській землі, в Польщі,

* Укр. іст. журн. 1967. № 5. С. 80.

Чехословаччині, Румунії, Угорщині, де вони допомагали розгортати партизанську війну проти німецько-фашистської армії. Та про це потім...

Тим часом у жовтні сорок третього на правобережжі Дніпра, у південних районах Київщини розгорнулася напружена і ризикована робота партизанів і населення по врятуванню бійців двох повітряно-десантних бригад.

Перше повідомлення про врятування десантників місцевими жителями надіслав начальник партизанського штабу при Воронежському фронті полковник Бондарєв.

Група з 17 бійців, які приземлилися біля села Македони Ржищівського району, сховалась у глибокому яру. Командир групи лейтенант Бокучава, не вірячи в те, що десантники можуть зібратися в одному місці, вирішив створити партизанський загін із місцевого населення. Та між задумом і дійсністю велика відстань. Групу переслідували німецькі карателі. Червоноармійці могли б загинути у нерівному бою, якби не селянки Ганна Пікулик і Ольга Семещенко з села Македони. Вони сховали червоноармійців, а вночі одвели у партизанський загін, яким командував Михайло Попов.

Того ж дня полковник Бондарєв знову інформував Строчака. Партизани Переяславського загону імені Чапаєва зустріли півсотні червоноармійців-десантників і об'єдналися з ними до розпорядження УШПР, а партизанський загін Янцилевича розшукав у лісі 27 парашутистів. Сім'я Тодося і Ганни Григоренків з села Кердани Таращанського району дали притулок радистці парашутної групи Валентині Соколовій. Лісник Сергій Мірошниченко поблизу Сміли вивів з-під самого носа карателів півсотні парашутистів з роти гвардії старшого лейтенанта Зюсюна.

Отримав генерал Строчак радіограму і від своїх парашутистів. Командир Канунников повідомляв, що у Канівському районі вони зустріли кілька груп десантників. Деяких з них залишили в складі загону, а більш численні групи по 20—30 чоловік відрядили до Таганчанського лісу. Такі ж повідомлення надіслав з Таращанського району командир партизанської групи парашутистів Бабенко.

Зрештою оперативність і кмітливість партизанів, відданість місцевого населення, що була виявлена до червоноармійців-десантників, чітка координація «рятувальними» операціями з боку начальника УШПР дали позитивні наслідки.

19 жовтня Строкач радирував Метельову: «Дайте негайно вказівку Коршикову відрядити 400 червоноармійців-десантників у район Потапні, 44 км на південний захід від Канева, до підполковника Сидорчука. Якщо їх більше, то Коршикову забезпечити всіх десантників надійними провідниками, які добре знають місцевість»*:

Проте не дрімало і фашистське командування. Щоправда, воно було переконане, що з радянськими парашутистами покінчено ще в перший тиждень десантування. Та раптом виявилось, що червоноармійці-десантники воскресли з мертвих... Манштейн відчув, що в тилу його військ згуртовується грізна сила, яка може підтримати наступ 52-ї радянської армії на Черкаси і Смілу ударом із заходу. А взяття Сміли і Шевченківського залізничного вузла завдало б непоправного удару фашистській обороні, відкрило б шлях для розгортання наступу Червоної Армії на Умань, до ріки Прут — Державного кордону СРСР. А на півдні нависла б загроза над Криворізьким басейном. Ось чому Манштейн посилав проти партизанів і десантників одну за одною каральні експедиції, ударною силою яких була 72-а піхотна дивізія, окремі моторизовані частини і навіть частини танкової дивізії СС «Вікінг», яка дислокувалася між Каневом і селом Свидівок.

Партизани вмילו оборонялися. Загін імені Пожарського з 700 бійців (командир Дмитро Гарячий, комісар Іван Жилін) прикривав табір червоноармійців-десантників підполковника Петра Сидорчука з боку Сміли і Городища. Черкаський загін також з 700 партизанів (командир Григорій Іващенко, комісар Сергій Пальоха) став надійним заслоном у десантників під час їхнього переформування з двох в одну бригаду з боку Черкас, Дахнівки і Свидівка.

Двом цим загонам довелося відбивати жорстокі атаки карателів.

Тяжкий бій витримали і бійці Канівського загону (командир Кирило Солодченко) поблизу Потапні у Таганчанському лісі. Противник п'ять разів атакував оборону партизанів і десантників і п'ять разів відкочувався на вихідні позиції, залишивши на полі бою сотні убитих своїх солдатів. Загалом у цій каральній акції проти десантників і партизанів командування групи армій «Південь» втратило понад тисячу солдатів і офіцерів. Ця цифра дає певну

* Укр. іст. журн. 1967, № 5. С. 80—81.

уяву про розмах карального походу гітлерівців і водночас про організованість, боєздатність партизанів.

Бої у Таганчанському лісі — це кульмінаційний момент першого періоду спільної боротьби черкаських, канівських, смілянських партизанів і десантників бригади підполковника Сидорчука, і він остаточно розвіяв усі надії гітлерівців на розгром партизанських сил і червоноармійців-десантників.

24 жовтня Строкач отримав повідомлення, що бригада десантників, а також партизанські загони, серед яких і найбільший — Канівський, згідно з наказом командування 52-ї армії 2-го Українського фронту, передислокувалися ближче до Дніпра. Під час цього рейду було розгромлено гарнізони і застави німців у Мошнах і Байзухах. А через тиждень представник УШПР на 2-му Українському фронті полковник Бондарев інформував:

«30.10.43 р.

Штаб, Строкачу.

Повідомляю обстановку десантників Червоної Армії. Бригада передислокувалася з району Потапні в Черкаський ліси. 1-й батальйон знаходиться у Білозір'ї, 2-й у Єлисаветівці, 3-й і 4-й батальйони у Руській Полянї.

Посадочний майданчик для літаків У-2 — висота 173,9 на південний захід від Мошнів, місце скидання вантажів — висота 185,1 на південний схід від Байзухів. На цій площадці уже відбувалося скидання вантажів. Десантники сформували диверсійні групи, які діяли на комунікаціях противника.

Вважаю, що бійці повітряно-десантної бригади, взаємодіючи з партизанами, можуть надати військам 2-го Українського фронту величезну допомогу.

Бондарев».

Прочитавши радіограму, Строкач полегшено зітхнув: слова, даного командуванню 2-го Українського фронту, дотримано. І хоча не дві, а одна повітряно-десантна бригада битиметься за останній на Дніпрі плацдарм, але разом з нею пліч-о-пліч будуть Черкаський, Канівський і Смілянський загони. Штаб генерала Строкача і цього разу зробив свою справу вчасно, в ім'я перемоги на Дніпрі.

Незабаром розпочався другий період у бойовій взаємодії десантників Червоної Армії і партизанських загонів півдня Київщини, результатом якої стало здобуття останнього на Дніпрі плацдарму — Черкаського. Партизанські

загони і бригада десантників, розчищаючи із заходу шлях підрозділам 52-ї армії генерал-лейтенанта Коротєєва до Сміли, до Шполи, сприяли утворенню Корсунь-Шевченківського «котла», у якому опинилося десять гітлерівських дивізій.

Командування 52-ю армією повідомляло в УШПР:

«Загін Іващенко в період форсування Дніпра і прориву оборони противника в районі села Свидівок з 13 по 18 листопада 1943 року ударом з тилу на Єлисаветівку, Будище і Свидівок привернув певну увагу противника, скував частину його сил і цим допоміг підрозділам армії успішно форсувати Дніпро. В період боїв за Черкаси і Білозір'я загін Іващенко до 3 січня 1944 року займав оборону у лісовому масиві на південний захід від Черкас і у взаємодії з 294-ю стрілецькою дивізією забезпечив правий фланг армії й одночасно контролював більшість доріг у південно-західній частині лісового масиву на рубежі болота Ірдинь. Крім того, забезпечував дії підрозділів армії у лісі своїми провідниками. За весь період здійснення Черкаської операції з поставленими бойовими завданнями партизанський загін справився.

Командуючий 52-ю армією генерал-лейтенант *Коротєєв*
Член Військової ради армії генерал-майор *Бобров*
Начальник штабу армії генерал-майор *Коломинов*» *.

20 листопада 1943 року газета «Правда» у статті «На Черкаському напрямку» писала: «Наступ на оборону противника розпочався з тилу і з фронтів. Зведені загони десантників і партизанів, здійснивши лісовий марш, атакували населені пункти. Гітлерівці, затиснуті з двох сторін, зазнали великих втрат і змушені були відступити».

У Києві, куди Строкач разом з працівниками УШПР прибув за викликом генерала армії Ватутіна, чекала на нього неприємна звістка. Розмови про капітана Русанова, що було вщухли після того, як він «пропав безвісти», знову поновилися та ще й з пристрастями. Причиною тому стала листівка за підписом капітана Русанова, яку фашисти скинули на партизанські ліси України і Білорусії.

* Арх. Міністерства оборони СРСР. Ф. 408. Оп. 9991. Спр. 249. Арк. 50.

— Пам'ятаю, як восени сорок третього німці скинули листівку «Правда «про партизанський рух». Останні слова навмисно взяті в лапки, мовляв, не було такого руху на окупованій німецькою армією території. Насправді ж, саме в цей час Червона Армія в бойовій взаємодії з радянськими партизанами виграла битву за Дніпро, завдала армії фельдмаршала Манштейна нищівного удару. Я був якраз саме у Строкача, коли до нього поквапливо зайшло двоє наших штабістів...

Обидва захекані, збуджені. Строкач підвівся з-за столу й здивовано спитав у підполковника, здається, з відділу кадрів:

— Що сталося?..

— Та ось! Читали? — відповів підполковник. — Русанов виявився зрадником! Продав секрети нашого штабу. А він же був у вас ад'ютантом, товаришу генерал!.. Ось почитайте, скільки грязюки він вилив на штаб, на вас особисто, на інших партизанських генералів...

Строкач, суворо насупивши брови, зненацька спитав:

— Ви що, товаришу підполковник, особисто були на допитах капітана Русанова?..

Офіцери зніяковіло перезирнулися, зиркнули на мене. Та я ніяк не виявляв своїх почуттів.

— А чому ми маємо там бути?

— То, виходить, капітан Русанов збирався іти до гестапо? — похитав головою Строкач. — Русанов потрапив у полон, як свідчать партизани, пораненим, разом з групою, що намагалася одірватися від карателів! Чому ж ви повірили отій брудній, підлій фашистській провокації?.. Запам'ятайте: ворог застосовує проти нас не лише зброю на полі бою. У нього є і брехлива пропаганда, спрямована на дискредитацію Комуністичної партії і Радянської влади. Як ви, люди, які вважають себе досвідченими офіцерами штабу, могли таке подумати?..

Строкач перевів подих, замислився, потім рішуче підійшов до столу, витяг із шухляди листівку і поклав її поряд з підписаною нібито Русановим. Сказав, прагнучи бути спокійним:

— Послухайте мене ще... Оці дві листівки писав один автор — фашистське командування вкупі з гестапо. Ця перша листівка була чи не найсерйознішим аргументом за моє відрядження до ворожого тилу. Про цю листівку я до-

повідав ЦК КП(б)У і Верховному Головнокомандуючому, бо в неї могли повірити тисячі рядових партизанів і сотні командирів загонів, які мріяли про утворення великих і надвеликих з'єднань. Та ви й самі добре знаєте це. Листівка ця — хитрість фашистів під час їхньої підготовки до масштабного карального походу проти сумських, курських і орловських загонів, проти ровенських, житомирських на правому березі Дніпра, проти загонів у Чорному лісі на Кіровоградщині, проти чернігівських і київських загонів між Дніпром і Десною... «Очікуйте наказу про виступ упевнено і спокійно. Зараз усякі дрібні дії рівнозначні бездільному самогубству. Тільки вороги Радянського Союзу і провокатори базикають зараз про негайну остаточну перемогу. Об'єднуйтеся у таборах і чекайте там наказу до рішучих дій... Ждьте спокійно. Червона Армія і наші славні партизани і партизанки очистять Радянську землю від гітлерівської погані. Перемога буде за нами! Прочитай і передай іншому...»

Процитувавши кінцівку листівки, Строкач звернувся до нас трьох:

— Отак. Співають хвалу «славним партизанам і партизанкам», аби тільки ми, партизани, та збиралися у табори і чекали... «Прочитай і передай іншому!» — з люттю повторив Тимофій Амвросійович.— Що ж, ми прочитали і... зробили все навпаки: великі з'єднання подрібнили на рухливі загони і послали десятки й сотні загонів і груп на бойову роботу — на комунікації противника. А потім передали армії двадцять п'ять переправ і «п'ятачків» на Дніпрі, Прип'яті і Десні.

Отже, і ця друга листівка — дешева провокація, шита білими нитками...

Строкач замовк, нахиливши голову. Потім різко піднявся:

— У мене все. Не смію вас затримувати. Ідіть і виконуйте свою роботу. До того ж я вас не викликав...

Строкач провів офіцерів до дверей, потім підійшов до мене і сів на стілець, поклавши ліву руку на груди, ніби хотів заспокоїти серце...

— Мені зараз тяжко, Георгію Олексійовичу,— признався він втомлено.— Та я вірю в Олександра Русанова...

Я підтримав його і зауважив:

— Русанов був крапцем другом мінера Василя Яремчука. А хіба можуть у Яремчука бути підлі друзі? Василь

людину бачить наскрізь. Віру у капітана Русанова...— повторив я, дивлячись прямо у вічі генералові.

У січні 1952 року з однієї частини Групи наших військ у НДР було повідомлено таке: «30 грудня 1951 року під час робіт по очистці території колишнього концентраційного табору Заксенхаузен, місто Оранієнбург, Німеччина, рядовий Заболотний Василь Федорович знайшов посвідчення особи на ім'я колишнього капітана держбезпеки Русанова Олександра Дмитровича. Посвідчення знайдено в одній із розбитих камер тюрми цього концтабору, в добре запакованій залізній баночці. На сторінках посвідчення Русанов сповіщає про проходження своєї служби і місце перебування рідних».

Ось цей лист.

«Камера тюрми концтабору Заксенхаузен, жовтень — листопад 1944 року*.

Перемога буде наша. В неї і я вклав частку, та не довелося подивитися на плоди своєї роботи — тому що страждання повинен бути край...

Сповіщаю про себе: Русанов Олександр Дмитрович, 1919 року народження, уродженець м. Тім Курської області, вулиця Леніна, буд. 22...

5 червня 1943 року тяжко пораненим потрапив у полон і поневірявся по тюрмах Німеччини до 15.9.1944 року, зазнаючи нелюдських катувань. Кінчаю життя самотністю.

Батьківщину не продав, таємниць не виказав.

Хай живе Батьківщина!

Твій син *О. Русанов***.

«ПАРТИЗАНСЬКИЙ КОРИДОР»

Український штаб партизанського руху розташувався в Києві в будинку під номером 18 по вулиці Ворошилова (нині — Ярославів Вал), штаб 1-го Українського фронту — на околиці міста, в Святошино.

Як і в дні битви за Дніпро, Тимофій Амвросійович Строкач підтримував постійний зв'язок з командуванням фронту і особисто з генералом армії Ватутіним. Це був час взаємодії усіх партизанських сил України з військами

* Датується час загибелі О. Д. Русанова.

** Говорят погибшие герои. 5-е изд. М., 1975. С. 448—451.

Червоної Армії. Спільними ударами було визволено Овруч, Ємільчине, Ігнатпіль, Костопіль та інші міста на півночі України.

В ті дні партизанські загони, що діяли в смузі наступу 1-го Українського фронту, потерпали від нестачі боєприпасів, мін, вибухівки. Потребували боєприпасів і загони, що рейдували поблизу залізничних вузлів. Більшість їх повернула на північ Волинської, Ровенської і Житомирської областей, щоб прийняти там літаки з вантажами, як це було весною і влітку цього року.

Однак ось уже тривалий час погода була нельотною: то дощить, то сипле сніг. Морози змінюються відлигою. Жодного шансу, щоб скористатися авіацією. А партизанські командири просили, вимагали боєприпасів. У радіограмах були й погрози, мовляв, засиділись там, у штабі, канцеляристи... Ковпак так і передав: «Приїду в Київ і всіх вас там повикидаю через вікно з... третього поверху...» Прочитавши радіограму Сидора Артемовича, полковник Старинов розсміявся: «Це ж добре, що наш флігель має півтора поверхи, а не три...»

Генерал Строкач задумався: треба шукати якийсь вихід. З цією метою одного дня він разом з інженер-майором Яковом Кравчуком, досвідченим мінером з відділу полковника Старинова, поїхав до штабу фронту.

Майор Кравчук воював у перші два роки війни на Західному і Волховському фронтах. Очолював оперативні групи мінерів. Строкач поважав його за досконале знання своєї справи, розважливість і діловитість. Цей офіцер міг працювати за двох, трьох і ніколи не скаржитись. Саме така людина й потрібна була Строкачу в справі, з котрою він звертався до штабу фронту.

Генерал армії Ватутін прийняв їх привітно. Але Строкач не міг не помітити якоїсь зміни на чисто поголеному обличчі командуючого: воно було ніби затінене хмаркою, в очах таївся смуток.

Микола Федорович, мабуть здогадавшись про думки Строкача, глухо промовив:

— Така вже війна, Тимофію Амвросійовичу... Не встигла моя рідна ненька отримати похоронку на піхотинця Опанаса Ватутіна, як навздогін їй прийшла наступна — на танкіста Семена Ватутіна. А третій, Павло, поранений, уже інвалід. Ось тільки я лишився в строю... Бідна моя ненько! Ти казала: хто ж буде воювати, як не твої сини? А три уже відвоювались. Проклята війна...

По паузі генерал Ватутін додав:

— Учора їздив у село Лебедівку до Маланії Омелянівни Шолуденко — матері гвардії старшини Никифора Микитовича Шолуденка, що першим увірвався в Київ. А вона, ридючи, так і упала на мої груди: «Никифор же обіцяв заскочити додому, коли місто визволять. У нього ще рани не загоїлися від попередніх боїв. Полежати б йому у шпиталі! Так ні — знову подався на танк. Казав, що їм, розвідникам, на тому танкові як на плацкарті... Ой лишенько!.. Це ж і молодший Федя убитий на станції Котлубань під Сталінградом. Похоронка на нього днями прийшла. І теж смертю героя!.. Хоч би чоловік залишився живий! Хати ж нікому буде поставити. А стару гітлеряки спалили...» — знову заголосила стара. А я ніби почув ридання рідної матері за моїми загиблими братами...

В кімнаті запала тиша. Та Ватутін, ніби подолавши свій нестерпний біль, перейшов до діла:

— Я слухаю вас, товариші... Про становище, в котре потрапили ваші загони, чув. Що ви пропонуєте?..

Строкач виклав свої міркування. Як стало відомо в УШПР, боеприпаси, вибухівка і навіть трофейний тротил є майже в необмеженій кількості поблизу міста Овруча, яке недавно визволене частинами 13-ї армії і партизанськими загонами генерала Сабурова. На думку працівників Українського штабу, в Овручі треба створити перевалочну партизанську базу. Звідти кінними обозами чи на волах через «партизанський коридор», що утворився на стику двох угруповань ворожих армій «Центр» і «Південь», можна перевозити вибухівку, міни, необхідне озброєння, боеприпаси, медикаменти в загони, як це і передбачав ще у вересні Ватутін. Щоправда, в «коридорі» обстановка складна. Там перебували не лише радянські партизанські загопи, групи місцевої самооборони, патріотичні польські формування, а й банди українських і польських націоналістів...

Командуючий фронтом, уважно вислухавши, погодився:

— Ви пропонуєте реальний вихід! Я негайно накажу генералу Пухову видати партизанам боеприпаси.

Строкач і Кравчук вдоволено Perezirнулися.

— Бажано, щоб командарм допоміг нам транспортом, — зауважив Строкач. — Боеприпаси знаходяться головним чином у Тетереві, Малині, а їх треба перевезти на перевалочну базу в Овруч.

— Радянські воїни і партизани — справжні брати! Во-

ни разом визволяли ці населені пункти,— додав майор Кравчук.

— Здогадуюсь, товаришу майор, що ви очолюватимете рейди за боеприпасами,— усміхнувся Ватутін.

— Ми дамо радіограми у загони, щоб там виділили надійні бойові групи для охорони обозів,— запевнив Строкач.

— Вірно,— підтримав комфронт.— А вашим людям ми заготуємо мандати за моїм підписом і...— на мить замислився Ватутін,— за вашим, Тимофію Амвросійовичу. Щоб була в цьому документі і партизанська сторона. На фронті народ гарячий, отже, вам, товаришу майор, треба виявити витримку, кмітливість і настирливість. Гадаю, що боеприпаси, вибухівку, будь-яке спорядження здобути легше, ніж транспорт. Фронт усе-таки. Бездоріжжя. Кожен командир — єдиноначальник. Отож, майоре, мусите показати характер.

— Я два роки був на самісінькій передовій,— відповів Кравчук.

— Чудово. Бачу, ви люди ділові, перейдемо до конкретної розмови.

Ватутін підійшов до карти, розісланої на іншому столі.

— По вашому «партизанському коридору» танки, звичайно, не пройдуть, але кавалеристи і піхотинці з армії Пухова вийдуть до міста і залізничного вузла Сарни. Які там партизанські сили? — звернувся він до Строкача.

— З'єднання генерал-майора Бегми...

— Волиняни зможуть прислати свої обози в Овруч?

— Так. Вози запряжені кіньми і волами.

— Гарзд,— задоволено мовив командуючий фронтом.— Боеприпаси вкрай необхідні партизанам. Наші війська визволятимуть Ровно, Луцьк, Цумань та інші міста і села Волині з допомогою вас, партизанів, бо у нас обмаль сил на правому крилі фронту. Взявши Ровно і Луцьк, ми нависнемо над угрупованням Манштейна ось тут,— він обвів на карті коло, в якому опинилися Біла Церква, Корсунь-Шевченківський, Шендерівка.— Тут зосередилося десяток фашистських дивізій і, звичайно, головні сили 2-го Українського і нашого 1-го Українського фронтів.

— Я так зрозумів, Миколо Федоровичу, що боеприпаси й транспорт, котрі ви нам дасте,— це свого роду аванс за участь у майбутніх боях за Ровно, Цумань і Луцьк,— посміхнувся Строкач.

— Аякже, дорогий товаришу! Ми і тут повинні перехитрити старого лиса Манштейна, використавши козир —

«партизанську карту», як це ми зробили на Дніпрі, під час визволення Овруча і багатьох населених пунктів на Житомирщині. Я кажу тільки про наш фронт і знаю, що на черкаському і знам'янському напрямках без бойової, вкрай потрібної допомоги партизанських загонів теж не обійшлося...

До кабінету ввійшов офіцер і поклав на стіл підготовлені за вказівкою командуючого фронтом документи. Ватутін і Строкач підписали їх.

Того ж вечора група майора Кравчука на двох півторатонках виїхала з Києва на Гостомельську дорогу і поїхала у туманній паморозі. Шлях лежав на Тетерів, Малин, Овруч, куди будуть прибувати партизанські загоны з багатьох з'єднань і загонів, що дислокувалися вздовж «коридора» від Овруча до Любомля.

Відтоді майор Кравчук щодня підтримував радіозв'язок зі Строкачем. Здавалося, що в нього усе в порядку. Хоча насправді, як це стало відомо пізніше, труднощі були надзвичайно великі. І передусім — нестача транспорту. Прогнози Ватутіна справдилися.

Та майор Кравчук виявив неабиякі організаторські здібності, підхід до людей. Допомогав йому і командуючий 13-ю армією генерал Микола Павлович Пухов...

А в Овручі уже збиралися партизанські валки, що привезли поранених і забирали бойове спорядження.

Операція «Партизанський коридор», здійснена у листопаді — грудні, стала завершальною в діяльності УШПР у бойовому 1943 році. Десятки партизанських загонів, диверсійних груп одержали вибухівку, міни, а тисячі нових бійців-партизанів — зброю.

«Коридор» мав вирішальне значення у Ровно-Луцькій операції 1-го Українського фронту. Про характер боїв партизанських загонів з німецько-фашистськими військами свідчить хоча б ось ця радіограма, отримана УШПР наприкінці січня 1944 року:

«Строкачу.

Доповідаємо про виконання наказу Українського штабу. Повністю і в строк ще не виконано, бо навколо Ровна багато великих гарнізонів ворога. З 19.1. до 25.1. провели шість великих і сім менших боїв, влаштували кілька засідок на ворога в районі Деражного, Цумані, Клевані. В цих боях знищено 60 гітлерівців. Узято трофеї: кулеметів — 5, гвинтівок — 300, мін — 800, патронів — 80 000.

Наші втрати: вбито — 40, поранено — 60 чоловік. Ворог з Колок, Олики, Цумані, Деражного кинув проти нас великі сили, підтримані танкетками, бронемашинами. Чотири дні підряд, з 15.1. до 18.1., німецькі літаки бомбардували наші розташування. Внаслідок цього змушений був на два дні вийти з Цуманських лісів, ближче до степу. Зараз знаходжусь знову в Цуманських лісах. Маю зв'язок з передовими частинами й штабами Червоної Армії. Діємо разом, виконуючи наказ УШПР.

Бегма *.

Розповідає Василь Андрійович Бегма:

— Щодня 1-му і 2-му з'єднанню ровенських партизанів доводилося проходити по тридцять кілометрів. Фашистські військові частини перетинали нам шляхи, прагнучи відкинути партизанське угруповання на південь від шосе Ровно — Луцьк і там зіткнутися з частинами моторизованої дивізії есесівців. Доводилось іти обхідними стежками по заболоченій місцевості.

Після сонячних днів, коли так активно діяла авіація, погода змінилася. Знову замрячило. Рухатися по розгрітих дорогах стало важко. Взуття майже в усіх бійців зносився. В загонах з'явилося багато хворих. Однак залишився ще один кидок, ще один бій на стику ворожих частин, і наші з'єднання мали вийти в безпечну зону.

На ранок ми зустрілися з кавалеристами корпусу генерал-лейтенанта В. К. Баранова, які зосередилися біля Рафалівки і Володимирця. Партизани і червоноармійці обіймалися, цілувалися.

Три дні наші з'єднання стояли на одному місці. Командування корпусу уточнювало план наступу на Ровно.

Моєму, 2-му з'єднанню випало знову іти до Цумані, Клевани, Деражного. І цього разу фашистське командування не відмовилося від наміру знищити наші загоны.

1 лютого вранці ми отаборилися в лісі поблизу шосе. Згодом на дорозі з'явилося півтора десятка танків. Спершу наші розвідники подумали, що то наші, радянські. Та ось танки почали обстрілювати узбіччя дороги.

Наші бронебійники і гранатометники зайняли вихідні позиції і розпочали бій. Було підбито три танки. Цього стало досить, щоб на шосе утворилась пробка. До лісу фашисти не поткнулися. Це були не карателі, а регулярні

* *Бегма В. А., Кизя Л. Б. Шляхи нескорених. С. 448.*

війська, що направлялися в район Луцька, на нові позиції. По всьому було видно, що ця зупинка ніяк не була ними передбачена. Тим часом за кілька кілометрів від підбитих нами танків по хвосту ворожої колони ударили партизани загонів імені Ворошилова та імені Богдана Хмельницького, якими командували Максим Місюра і Степан Шмат.

Тридцятигодинна затримка німецької частини була для нас великим успіхом. Адже цього часу вистачило, щоб підрозділи Червоної Армії, які підоспіли, розгромили біля Олики багатотисячну колону фашистських військ.

Однак наше завдання — взяти вузол доріг і опорний пункт фашистів Цумань. Надвечір розвідка принесла точні дані про ворожі укріплення у Цумані. Тепер мали сказати своє слово гармаші Григорія Бакальчука, котрих разом з гарматами прислали нам на літаках ще влітку сорок третього року. В артгрупі Бакальчука був і мінометний взвод.

По сигналу партизанська артилерія і міномети вдарили по бункерах і дзотах у Цумані. Першими ж залпами було знищено чотири вогневих точки, два дзоти, вбито більше сотні фашистських солдатів. Загін Максима Місюри, захопивши міст через річку, врятував завод і млин, що їх уже збиралися зруйнувати німці. Частина ворожого гарнізону відступила на Олику. А там на них уже чекали радянські артилеристи і танкісти.

Тим часом з'єднання «За Батьківщину» під командуванням І. П. Федорова і комісара Л. Є. Кізі розгромило військові підрозділи фашистів у Деражному...

Одержуючи інформацію, Строкач, якому було вже присвоєне військове звання генерал-лейтенанта, усі бої і рух партизанських загонів з задоволенням відзначав на своїй карті.

Житомирська партизанська дивізія імені Щорса під командуванням Степана Маликова і комісара Леоніда Бугаєнка після чотириденних боїв оволоділа райцентром Ровенської області Костоподем, утримавши місто до приходу 121-ї гвардійської стрілецької дивізії генерал-майора Червонія. На рахунку щорсівців лише під Костоподем — 500 знищених ворожих солдатів і офіцерів, п'ять танків, три броньовики. Партизанське з'єднання Івана Шитова оволоділо містечком Березне. Ще 13 січня на світанку загони з'єднання імені Михайлова під командуванням Анто́на Одухи і комісара Гната Кузовкова зайняли Острог.

У боях за визволення Ровенської і Волинської областей, крім ровенських формувань, брали участь партизанські з'єднання генерал-майорів Олександра Сабурова, Михайла Наумова і Петра Вершигори, загони Івана Артюхова, полковника Дмитра Медведєва, полковника Петра Бринського.

Народні месники виправдали довір'я командуючого 1-м Українським фронтом генерала армії Ватутіна, повністю замінивши нестачу армійських сил на цьому напрямку. Командуючий 13-ю армією М. П. Пухов у спогадах «Роки випробувань» писав: «У нас встановилися міцні зв'язки з такими видатними діячами партизанського руху, як Сабуров, Таратута, Федоров, Бегма. Партизанські штаби всебічно інформували нас про розташування ворога, його укріплення, чисельність окремих німецьких частин. Все Полісся і район на захід від Десни були справжнім партизанським краєм. Тут влада окупантів була відносною. За річкою Горинь нам завжди допомагали партизанські загони товаришів Бегми, Медведєва та інших командирів» *.

Вечері 5 лютого на площах визволених міст з репродукторів лунали слова наказу Верховного Головнокомандуючого:

«Війська 1-го Українського фронту внаслідок навального удару рухомих з'єднань та піхоти і вміло проведеного обхідного маневру оволоділи містами Луцьк і Ровно — великими обласними центрами України, а також містом і важливим залізничним вузлом Здолбунів...»

Генерал-лейтенант Строкач знав, що ці «рухомі з'єднання та піхота» здійснили обхідний маневр саме по «партизанському коридору». Це означало, що операція «Партизанський коридор», запланована командуванням 1-го Українського фронту спільно з УШПР, була виконана.

ЗАГОНИ ІДУТЬ НА ЗАХІД

До Ровна з південного заходу ще долинала фронтова канонада, а в обласний комітет партії уже прибули генерал Строкач, полковник Старинов з групою працівників УШПР. Приїхали до Ровна і представники 1-ї Польської армії, що діяли у бойових порядках радянських військ.

* Цит. за кн.: Бегма В. А., Кизя Л. С. Шляхи нескорених. С. 458—459.

Ровенський обком партії, очолюваний генералом Бегмою, разом з представниками Українського штабу партизанського руху і посланцями польських військових формувань мали обговорити питання про розгортання партизанського руху в Польщі, у спрямуванні його на активну допомогу Червоній Армії, яка наступає. У Польщі вже діяли розвідзагони В. Ю. Карасьова і М. А. Прокопюка, передислокувався туди і диверсійний загін В. М. Яремчука. Ще з 1943 року пліч-о-пліч з загонами Армії Людової на території Польщі воювали бойові групи і загони радянських партизанів, які носили прізвиська командирів — «Сашко», «Федя», «Тадек Руський», «Яша», а також «Петров», «Александров» тощо.

Місто Ровно ставало партизанською базою УШПР. Тут був аеродром, з якого за лінію фронту, за лінію державного кордону була найближча відстань.

Ровенський обласний комітет КП(б)У розташувався в приміщенні колишньої гімназії, де у свій час учився видатний російський письменник В. Г. Короленко. Тут і відбулося обговорення подальшого розвитку партизанського руху в зв'язку з просуванням Червоної Армії до державного кордону.

— Наші війська стрімко розгортають наступ, — розпочав Строкач. — Разом з ними б'ють ворога польські воїни. Справа визволення Польщі вимагає од нас нових зусиль, вимагає активізації всіх патріотичних сил у країні. Багато польських комуністів загинуло в тяжкій боротьбі проти фашизму. Їх треба замінити новими бійцями, які повинні об'єднати всі патріотичні сили: Генерал Бегма розповідав нам про роботу групи Новака в підпіллі, який ще з довоєнних років пліч-о-пліч з польськими комуністами боровся за справу трудового народу.

Терентій Федорович встав і рішуче, ніби про давно вирішене, сказав:

— Я вас зрозумів. Полечу чи піду із загonom у Польщу.

— Інакше й бути не може! — схвально кивнув головою Бегма.

— Спасибі, товаришу Новак! — подякував Строкач.

Підвівся стрункий і вродливий юнак, у новій офіцерській формі польської армії Юзеф Собесяк:

— Так, час іти на захід. Ми готові.

— Що скажете про бійців свого загону? — поцікавився Строкач.

— Усі добровольці: поляки, українці, білоруси, росіяни. Більшість — мої земляки. Людей я знав, часто бував з ними у боях.

На нараді вирішили, що першими на захід підуть загони Миколи Куніцького, Юзефа Собесяка, Роберта Сатановського, українсько-польський загін «Смерть фашизму» Сергія Санкова і загін Михайла Наделіна, які знаходились зараз у Ровно. Терентій Новак мав полетіти у Польщу з партизанським десантом. Під час перерви генерал Строкач побесідував з Куніцьким, про якого йому розповідав генерал Бегма ще в червні. Невідомо, до якої б групи приєдналися вісімдесят польських солдатів і сам Куніцький, якби не зустрілися вони з партизанами Бегми. А тепер Куніцький і його побратими були політично загартовані воїни-антифашисти, котрі прагнули битися з ворогом за майбутнє своєї незалежної демократичної країни.

— Я завжди пам'ятатиму українських побратимів, — говорив Строкачу Куніцький. — Не забуду, як ви, товаришу генерал-лейтенант, привезли літаком з німецького тилу мою дружину Галю. Отаке розповісти жовнежам Армії Крайової, що Москва лікує поранених польських партизанів, то в них і очі на лоба повилезають. Не повірять. Скажуть — пропаганда!

— А ви ще покажіть «крайовцям» автомати, нові типи мін, — порадив Строкач.

— Точно! — вигукнув Микола Куніцький. — І все це з Москви! А що їм присилає Лондон?.. Нічогоісінько, окрім директив, аби не допомагали нам громити фашистів. Спасибі за все, що зробили ви для мене, для моєї пораненої дружини, для усіх поляків-партизанів. Я щиро вдячний вам за те, що мене нагороджено орденом Вітчизняної війни. Ми виправдаємо високе довір'я на рідній землі! — промовив він неначе клятву. — Ви, радянські люди, пазазавжди залишитесь у мєму серці.

Бійці польського загону імені Сталіна на чолі з Миколою Куніцьким під звуки маршу пройшли площею міста. На акордеоні грав сам командир, а комісар Митрофан Зубашев підігрував на скрипці.

Генерали Строкач і Бегма провели загони аж за місто. Обоє радісно схвильовані, горді і водночас сумні. Бо ж розлучалися з такими чудовими людьми, як Новак, Куніцький, Собесяк, Сатановський, Санков, Наделін.

Наступного дня на захід пішло 2-ге з'єднання ровенських партизанів під командуванням І. П. Федорова і комі-

сара Л. Є. Квізі. Їхній маршрут лежав у район Борислава, Дрогобича.

Помітивши непритворений смуток в очах Бегми, Строкач запитав:

— Що з вами, Василю Андрійовичу?

Василь Андрійович зітхнув:

— З цими загонами міцно сплелася моя доля, уся моя робота у ворожому тилу. З цими загонами пройдено сотні кілометрів, витримано десятки боїв. З ними все моє партизанське життя, що не забудеться до самої смерті...

Один за одним через лінію фронту, а потім через лінію Державного кордону СРСР йшли партизанські загони. Рідше вилітали партизанські десанти, бо наприкінці лютого погода була надто несприятливою.

29 лютого в Ровенський обком партії, де працювала і оперативна група УШПР на чолі з генерал-лейтенантом Строкачем, прибув командуючий 4-м Українським фронтом генерал армії Ватутін. Микола Федорович щиро привітався з Бегмою і Строкачем. Відколи він воює на Україні, завжди відчуває лікоть і плече своїх партизанських помічників.

Бегма і Строкач познайомили Ватутіна зі станом справ. Розповіли про боротьбу з озброєними бандами буржуазних націоналістів, основна маса яких — невідомі селяни, опукані верховодами Бандерою, Боровцем.

Під час бесіди Ватутіна зі Строкачем і Бегмою пролунав дзвінок із штабу 13-ї армії. Генерал-лейтенант Пухов повідомляв, що в Славути прибув генерал-полковник Черняхівський. Він хотів би побачитися з Миколою Федоровичем.

Ватутін дуже зрадів. Його чекала зустріч з бойовим другом і координація планів на недалеке майбутнє.

Незабаром «емка» командуючого й автомашини з автоматниками, що охороняли його, покинули Ровно. Вони рушили до Гощі, щоб там повернути на Славути.

Генерал Пухов, а також Строкач і Бегма попереджали Ватутіна, щоб він захопив з собою більше автоматників. Однак Ватутін відмовився: «Ще вранці я проїжджав цією дорогою. Жодної небезпеки! До смерку встигнемо приїхати в Славути».

А в другій половині дня 29 лютого в придорожнє село, хати якого були розкидані на пагорках, удерлися бандити. Пропустивши машини з автоматниками, що йшли перши-

ми, вони з крайнього подвір'я зустріли кулеметним вогнем «емку» Ватутіна. Дві кулі вп'ялися в генерала. Шофер старший сержант Кабанов і ординарець Митя Глушко подали йому першу медичну допомогу: перев'язали рани, зупинили кровотечу. Все це вони робили під вогнем бандитів. Тим часом, почувши стрілянину, автоматники повернули машини назад і зайняли оборону. Вони протрималися до підходу підкріплення. Тяжкопораненого командуючого бронетранспортером відвезли в Ровно, до госпіталю. Незабаром його доставили в Київ.

Повернувшись з Ровна до Києва, Строкач, незважаючи на зайнятість, часто навідувався в госпіталь на Левашівську вулицю. Микола Федорович був оточений постійною турботою лікарів, медсестер. Однак він і сам, напевне, відчував, що оті турботи марні. Підступна, як бандитська куля, гангрена загрозово розповзалась по ногах, хоч було зроблено вже кілька операцій. Його чекала нова, ще складніша.

За минулі тижні після поранення генерал Ватутін отримав тисячі телеграм, листів і навіть посилок від радянських людей — від Владивостока й Чукотки до Білої Церкви, що на Україні. Писали і присилали свої нехитрі подарунки школярі, жінки, старики, щиро бажаючи йому одужати, стати в стрій.

Березневого вечора генерал-лейтенант Строкач, працюючи в своєму кабінеті по вулиці Ворошилова, 18, увімкнув гучномовець. Диктор московського радіо Юрій Левітан якраз передавав черговий наказ Верховного Головнокомандуючого. Повідомлялося про те, що війська 2-го Українського фронту, продовжуючи навальний наступ, 26 березня вийшли на державний кордон — ріку Прут.

Сталось те, чого чекали всі чесні люди. Від радості в Строкача перехопило подих. Радянські війська вийшли туди, де стояли в 1941 році застави рідного прикордонного загону. «Тепер,— думав він,— прикордонники знову повернуться до служби».

В цей час на Красній площі лунали могутні залпи святкового салюту на честь доблесних військ 2-го Українського фронту.

«Це ж і Микола Федорович зараз слухає радіо,— раптом подумалось Строкачу.— І мабуть, йому радісно, бо ж усіма помислами і серцем він також рвався до державного кордону з воїнами свого фронту!»

А ще через двадцять днів видатного радянського полководця генерала армії М. Ф. Ватутіна не стало...

На київських вулицях давно одцвіли каштани, а натомість цілими гронами й продинці з'явилися жовтуваті їжакуваті кульки.

Генерал-лейтенант Строкач приїжджав на роботу раннього ранку. Читав повідомлення з партизанських загонів, більшість яких тепер діяла за кордоном, подовгу чаклував над картою, украпленою різнокольоровими прапорцями, що означали бойові загони.

Партизанська війна на радянській землі завершувалась. Червона Армія виходила на державний кордон по всій його довжині — від Дунаю до Балтики.

З квітня 1944 року Політбюро ЦК ВКП(б) і ДКО вирішили передати Польському штабу партизанського руху, що створювався, чотири польські формування, які діяли у складі радянських партизанських з'єднань на Україні. Тоді ж Строкач послав для роботи в польському штабі працівників УШПР і чотирьох радистів. А в травні й червні на територію Польщі УШПР відрядив ще 15 загонів у кількості 4500 партизанів. Проходили спеціальну підготовку сотні поляків, словаків, чехів, румунів, угорців, які добровільно виявили бажання стати партизанами.

Велика відповідальність лягла на плечі начальника УШПР. Під його керівництвом на прохання братніх комуністичних партій радянські партизани повинні були ділитися своїм величезним досвідом війни, особливо диверсійної. Центральні комітети комуністичних партій Чехословаччини, Румунії й Угорщини направили в УШПР своїх представників. Штаб генерала Строкача став інтернаціональним.

Не одні вже чоботи стоптав зі своїми партизанами Микола Куніцький (Муха-Міхальський) під час свого рейду по рідній Польщі, виконуючи завдання УШПР. Відважні патріоти знищили вже кількесот гітлерівських солдатів і офіцерів. Дев'ять річок вони форсували, 12 разів їм доводилось перетинати залізниці. Знищено вісім танків, два німецьких літаки і дванадцять дзотів у Карпатах, спалено 170 тонн нафти, яку фашисти приготували для відправлення на нафтоперегінний завод. Усе це, а також бойові диверсії на залізницях і шосейних шляхах, дало Українському штабу підстави охарактеризувати загін імені Сталіна так: «Партизанський загін імені Сталіна, діючи на

ближніх тилах противника, густо насичених військами, завдав відчутних ударів по живій силі й техніці ворога. Завдання, поставлені ЦК КП(б)У і УШПР, загін виконав...»

Там, на братській землі, сміливо вела бої з німецько-фашистськими військами 1-а Українська партизанська дивізія імені Ковпака під командуванням Героя Радянського Союзу генерал-майора Петра Вершигори. Як і в Степовому рейді навесні 1943 року, так і тепер у Польщі рейдувало кавалерійське з'єднання Героя Радянського Союзу генерал-майора Михайла Наумова, нещадно били фашистів загони Володимира Чепіги, Бориса Шангіна, Василя Андреева, Володимира Яромова, Михайла Прокопюка та інші формування. Диверсійний загін Героя Радянського Союзу Василя Яремчука в Польщі з честю виконав свій інтернаціональний обов'язок — висадив у повітря по ешелону на кожного бійця: знищено 64 військових ешелонів противника.

Полковник Старинов щиро радів діям свого учня, який довів, що слово мінерів-кармалюківців нерозлучне з ділом.

Тепер щодня в Українському штабі партизанського руху людно. Ось і сьогодні в приймальні сиділи два старших лейтенанти — Олексій Єгоров і Петро Величко.

Першим до Строкача зайшов старший лейтенант Єгоров, котрий у складі з'єднання генерал-майора Федорова брав участь у диверсійній операції «Ковельський вузол», під час якої було знищено понад шістьсот ешелонів противника: Звичайно, цій перемозі бійців передової лінії партизанського фронту — підричників багато сил, уміння, наполегливості віддав головний мінер з'єднання, президент «лісової академії», як називали Федоровці старшого лейтенанта Олексія Єгорова. Він виховав десятки мінерів найвищого класу для багатьох диверсійних загонів України. Єгоров мав вищу військову освіту, був одним із найздібніших учнів полковника Старинова.

Вперше у ворожий тил Єгоров летів в одному літаку зі Строкачем і Стариновим. Ось чому зустріч старшого лейтенанта і генерал-лейтенанта була по-дружньому тепла.

— Ну як, славний академіку по фінансовій частині і мінах, — напівжартома мовив Строкач, натякаючи на військову спеціальність Єгорова, яку той після популярної лекції Старинова про значення мін у партизанській війні змінив на інструктора-мінера. — Які плани на майбутнє?

— Одне знаю: війна триває, і моє місце — на фронті.

— Що й казати, ваші знання знадобились у мінно-підривній справі. Однак відповідь ваша, Олексію Семєновичу, вже надто конкретна.

Єгоров усміхнувся:

— А що може ще відповісти солдат, партизан?

— Це вже ближче до теми,— помітив Строкач.— Ви знаходитеся зараз в у-ца-пе-ер, а значить, ще партизан. То як?.. Знову махнемо туди?.. Парашут за спину і...— по-змовницьки підморгнув Строкач.

— Уже Львів наш! Україна й Білорусія незабаром будуть визволені від німецько-фашистських військ. То які ж на нашій землі партизани?.. Хіба що туди? — кивнув головою на захід старший лейтенант.

— Вірно. У Чехословаччину. Там у Словаччині особливо є всі умови для антифашистського повстання. Однак немає такого досвіду партизанської боротьби, як у нас, не вистачає людям озброєння. І в цьому ми повинні допомогти їм. УШПР повинен подбати про це і так попрацювати, щоб підняти партизанську війну у Словаччині на високий рівень, як це було у нас під час битви на Курській дузі, за Дніпро і плацдарми на Правобережжі, у Ровно-Луцькій операції, як нині діють білоруські партизани. Все пройде не нами тут, на рідній землі, буде першим томом історії партизанської війни. Другий том, висловлюючись образно, буде про Польщу, Чехословаччину, інші країни. Полетять за кордон краці з крачих, гідні представляти за кордонами Вітчизни радянських партизанів.

— Так, це серйозне політичне завдання,— сказав старший лейтенант Єгоров.

— Полетите в Словаччину?.. Командиром групи, яка потім неодмінно має вирости в загін, у бригаду.

— Я готовий. У міру своїх сил, знань і від усієї душі я буду пліч-о-пліч з чехами, словаками воювати проти фашистських армій на землі Яна Налєчки! — відповів Єгоров.

— Ви згадали Яна. А я рік тому обіцяв йому, що настане час, коли його українські побратими полетять у Словаччину, у Чехію. Та не дожив Ян до цього дня. Війна... Ото добре, що ви усією душею прагнете воювати далі. Без душі й робота не робота, а диверсійна операція тим паче. У вашій справі вирішальне значення матиме дружба з місцевим населенням. Про це вам треба турбуватися щоденно, щохвилини. Тоді про нас скажуть, що радянські партизани — справжні інтернаціоналісти. Тоді вас гаряче підтримають місцеві патріоти, всі антифашисти. Зна-

чить, ближче до діла. Ваша група нині — двадцять партизанів. А там вас має бути не менше тисячі. Потрібно навчити воювати людей розсудливо, впевнено, як ви воювали у з'єднанні Олексія Федоровича.

— Я вас зрозумів, товаришу генерал-лейтенант.

Сірі очі Тимофія Строкача під світлими бровами тепло всміхнулися.

— Ось ми й домовились, Олексію Семеновичу. Підбирайте людей, знайомтеся з картою, постарайтесь підучити словацьку мову, щоб особисто спілкуватися з людьми.

— Слухаюсь, товаришу генерал-лейтенант! Хто ще з нашого з'єднання полетить за кордон, якщо не таємниця? — запитав Єгоров.

— Для вас не таємниця. Написали заяви Всеволод Клоков і Дмитро Резуто, командири підривників з вашого з'єднання, Вячеслав Квітинський із з'єднання Андрія Грабчака. А ще Леонід Беренштейн із Смілянського загону, створеного десантниками Дмитра Гарячого і комісара Івана Жиліна. Вам доведеться воювати з цими людьми пліч-о-пліч. А тепер подивимось на карту...

Вони підійшли до стіни, де висіла великомасштабна карта.

— Ось звідси, з Польщі, в Словаччину перебазуються з'єднання Шукаєва і Карасьова, щоб стати там базовими. До них ми й посилатимемо десанти, — повідомив Строкач.

— Добре, що десанти будуть приземлятися на сигнали партизанів, на вже підготовлені бази! — зрадів Єгоров, бо знав від інших парашутистів, що таке приземлятися «всліпу».

— На жаль, через певні обставини деяким групам, особливо першим, випадє приземлятися «навпомацки», — попередив Строкач. — Матимемо надію, що місцеве населення подасть допомогу парашутистам.

— Я в цьому переконаний. Я бачив словаків і чехів у бою.

— Шукайте собі людей уже сьогодні, проводьте з ними бойові заняття і поменше розмов про майбутнє відрядження, — попередив начальник УШПР. Пригадавши щось, мабуть, серйозне, заговорив уже іншим тоном: — Ось ви сказали, що це завдання — політичне. Правильно. Але це завдання ще й воєнне, воно має стратегічне значення. Своїми діями партизани в Словаччині повинні прикувати до себе кілька фашистських дивізій, танкові частини і тим самим допомогти Червоній Армії перейти Карпати і про-

сунутись у глиб Чехословаччини. А в горах, самі розумієте, у наших буде обмежена можливість використати велику кількість техніки на колесах і гусеницях. Отож у вас три завдання: бойове, стратегічне й політичне.

— Єсть! Дозвольте йти? — козирнув старший лейтенант.

— Ідіть. Запросіть, будь ласка, до мене Величка,— сказав Строкач.

До кабінету увійшов зовсім юний, з привітним обличчям старший лейтенант.

Строкач допитливо подивився на нього і несподівано мовив:

— Який рахунок?

— Дванадцять ешелонів! — не задумуючись, одразу випалив Величко.

— Та я не про ешелони,— розсміявся Строкач.— Який рахунок футбольного матчу?

— А-а! Ось ви про що! — здивувався Величко.— Коли мене викликали до майора Кравчука, між фєдоровцями й паумовцями рахунок був нічийний — три:три. А зараз не знаю,— і він зітхнув.

Генерал Строкач розумів стан партизана й подумав: «Скільки ще хлоп'ячого у цього вже бувалого, двічі нагородженого бойовими орденами мінера, командира. Ровесники Величка — Квітінський, Волянський, Беренштейн — теж полетять командирами десантів, щоб там очолити партизанські бригади. УШПР надіється на цих комсомольців. А хіба не такими були ми в юності?..»

Він закурив цигарку і ще раз уважно подивився на Величка, наче хотів прочитати в очах його думки. Строкач знав, що рік тому Петро Величко на чолі диверсійної групи десантувався в глибокому тилу ворога, де проводило бойові дії з'єднання Героя Радянського Союзу генерал-майора Наумова. На рахунку групи дюжина ешелонів і два бронепоезди. Згодом цей юнак був заступником командира загону імені А. І. Мікояна по політичній частині, потім — начштабу загону, комісаром рейдового загону кіннотників, котрий форсував Західний Буг і завдавав ударів по комунікаціях противника на польській землі. Наприкінці травня кіннотники Петра Величка з'єдналися з частинами Червоної Армії.

— З ким у штабі мали розмову? — спитав Строкач.

— З Яковом Терентійовичем Кравчуком і начальником відділу зв'язку Петром Опанасовичем Мацуєм. Майор

Кравчук познайомив мене з Юрієм Черногоровим, Олександром Рогачевським і Валентином Зільбертом. Надійні фронтіві товариші.

— Кого б ви взяли комісаром?

— Петра Ляха. Я знаю його, як самого себе.

— Нехай буде Лях. Про нього гарної думки і генерал Наумов, він, відверто кажучи, вас обох і засватав сюди,— признався Строкач.

— Виправдаємо довір'я, товаришу генерал-лейтенант! — виструнчився Величко.

— Я вірю.— Строкач підійшов до партизана.— Високо тримайте честь радянського партизана і солдата! По вас судитимуть словаки, чехи, поляки про всіх нас, воїнів Червоної Армії!

— Єсть тримати честь партизана!

— Ось і домовились. Ідїть, догравайте свій матч,— легенько підштовхнув генерал юнака.

— Вже не встигну. Мабуть, наумовці програли.

— Співчуваю. Поквапився майор Кравчук викликати вас сюди. Де це видано, щоб з поля забирали футболістів без дозволу судді? Та ще лідера атаки! — пожартував Строкач.

— Звідки знаєте?

— Знаємо...

Генерал і старший лейтенант весело розсміялися.

— Після війни ще зберемось і тоді вже неодмінно виграємо ми,— запевнив Величко.

Обидва трохи помовчали, а потім Строкач сказав:

— Партизанські з'єднання Карасьова й Шукаєва раз з Польщі підуть у Словаччину, щоб створити там базу для прийому десантів. Однак час і обстановка змушують нас поспішати. Ваш десант, Петре, туди повинен вилетіти якнайшвидше і стати там базовим партизанським загonom...

Строкач залишився в кабінеті один. Думки весь час оберталися навколо партизанів-десантників. Ними не можна було не пишатися. Всі вони люди, на яких можна покластися в найскладніших ситуаціях.

Строкач вийняв з шухляди столу щоденник генерала С. В. Руднева, котрого передали йому партизани-ковпаківці, що повернулися з Карпатського рейду. Останнім був запис від 25 липня 1943 року. Комісар писав про неповторні пейзажі старовинних гір, про гостинність гуцулів і їхнє бідацьке життя під час окупації.

«Є відомості,— писав С. В. Руднев,— що противник розвантажив у Надвірній два ешелони. Один ешелон з живою силою відправив у Ділятин. Ходять чутки, що німці вирішили оточити в горах наше з'єднання і знищити його. Дурні й безумці! Нас тільки зв'язують поранені, яких в частині набереться до ста чоловік, з них половина — тяжкопоранені. Для того щоб нас ліквідувати в Карпатах, потрібні десятки тисяч людей...

Настрій сьогодні чомусь особливо тяжкий. Відчувається неймовірна фізична й нервова втома. Два роки в надзвичайно важких умовах, нелегкі природні й метеорологічні умови, щоденне винятково нервове напруження — все це дається взнаки. Як хочеться відпочити й побачити сім'ю! Іноді й прекрасні пейзажі стають огидними і навіть ще більше дратують тим, що не можеш утішатися ними.

Зараз 17 годин, з 4-го батальйону передали, що на їхній ділянці йде гвинтівочно-кулеметна стрілянина. Ось тобі й принади природи! Ця перестрілка може вилитись у великі бої!..»

Більше Семен Васильович Руднев не писав. Через десять днів — 4 серпня 1943 року — комісар Руднев і його син Радик загинуть як герої, прикриваючи з групою добровольців відхід усього з'єднання.

Перед очима Строкача встав чорновусий вершник у формі генерал-майора. Ось він на мить зупинив коня й обернувся, гукнувши до Коротченка й Строкача: «Прощайте, товариші! Прощай, Батьківщино!..»

«Прощай, Батьківщино!..» — подумки повторив Строкач, уявивши останній бій партизанської роти, що нею командував Руднев. Пригадалася розмова з Семеном Васильовичем на березі Уборті. «На війні навіть один день — строк чималий,— сказав Руднев.— А тиждень — годі й говорити. Знаєте, Тимофію Амвросійовичу, мені здається, за ці чотири дні ми встигли добре познайомитись.» — «Я теж такої думки.» — «І над топографічною картою, і під час розмов, і ось тут, на березі Уборті, я помічав, що ви любите слухати, не перебиваєте, навіть коли хтось «загинає». У вас тоді тільки здригається рука, наче хочете зупинити того, хто говорить неправду. Але мовчите. Про це кажуть ваші очі»,— сказав Руднев. «Одне діло слухати побрехеньки, коли вариться в казані юшка, інша річ — бачити перед собою людину нечесну, окомилювача. Це вже небезпечно для нашої справи»,— відповів Строкач. Семен Васильович помовчав, а потім додав: «Послухайте ще одну

правду, товаришу Строкач. Пам'ятаєте, ви надіслали радіограму: «Чи довго будете стояти?» А ми ж форсували Прип'ять. Були в боях. Стомлені бійці падали з ніг. Я подумав тоді: «Набрався той Строкач нахабства!» — «А зараз як думаете?» — запитав, усміхнувшись по-дружньому, Строкач. «Я поставив себе на ваше місце і дійшов висновку, що поступив би так само. Справді ж бо, рух — найвірніша тактика у партизанів, а не тривале перебування на базах, у зонах!»

І згадуються генералові Строкачу хвилюючі рядки з останнього листа капітана Русанова: «Перемога буде наша. В неї і я вклав частку, та не довелося подивитися на плоди своєї роботи — тому що стражданню повинен бути край... Кінчаю життя самогубством. Батьківщину не продав, таємниць не виказав. Хай живе Батьківщина! Твій син О. Русанов...» — «Яка незламність духу і відданість народові в цих передсмертних словах Олександра Русанова! — подумав Строкач.— Як хочеться, щоб наші юнаки та дівчата, котрим зараз шістнадцять-двадцять років, взяли до свого духовного арсеналу й подвиг вірного сина рідної землі капітана Русанова — комуніста, людини з полум'яною любов'ю до своєї соціалістичної Батьківщини.»

«Молодь! Молодь!..» Строкач обхопив голову руками і раптом в його уяві вишик Іллюша Кулик, вісімнадцятирічний керівник Херсонської підпільної організації «Юна Армія». За його голову фашисти обіцяли винагороду в 10 000 карбованців. На Циганській Слобідці він потрапив у засідку. Комсомолец одстрілювався, доки були патрони. «Живим не візьмете! За мене і за тисячі вбитих помститься Червона Армія!» — вигукнув Ілля й останню кулю послав у себе. Та він одразу не помер. Тяжкопораненого його схопили вороги й привезли до тюрми в Херсоні. Кати боялися, що скривавлений, смертельно поранений Ілля Кулик утече з в'язниці. Сповнені звіриної люті, вони прикували ватажка юних месників ланцюгами до ліжка. Отак, з ланцюгами, що гадюками обвили тіло, і помер Ілля Кулик — славний син комсомолу. Згодом гітлерівці схопили й друга Іллюші, комісара підпільної організації Миколу Букіна. З катівні перед стратою він переслав своїм побратимам невеличкого листа: «Якщо вони рватимуть на шматки моє тіло, то й тоді кожна частка його не зрадить вас.»

... А в Ровно гестапівці вистежили кілька членів міської підпільної організації. Заарештованих катували, намага-

ючись дізнатися про інших бійців підпілля і партизанів. На Зою Славинську фашисти нацькували собак. Та мужня жінка твердила одне: «Вбийте мене, але я нікого вам не видам!..» Інший в'язень, ветеран Комуністичної партії Західної України тридцятирічний Іван Луць також не відповів на жодне запитання гестапівців. Через два тижні, розлючені стійкістю відважних патріотів, фашисти зігнали до місця їхньої страти величезну юрбу людей. Уже з петлею на шиї підпільниця Марія Жарська гукнула: «Люди! Знищуйте ворога людства — фашизм! Не забудьте мою дитину...» Останніми словами Івана Луця були: «Прощай, Батьківщино! За тебе ми віддаємо своє життя! Хай живе більшовицька партія!..»

Ці слова громом прокотилися по місту і відлунилися у вибуху міни в казино, куди зійшлися на обід генерали і півтора десятки старших офіцерів. Ту міну поставили друзі тих, хто загинув за честь, свободу і незалежність Радянської Батьківщини.

... 9 лютого 1942 року капітан Бадаєв-Молодцов і його зв'язківець Яша Гордієнко прибули на явочну квартиру після вдало здійснених операцій проти німецьких і румунських окупантів в Одесі. Та потрапили в засідку. Обох заарештували. Їх катували «на літакові»: зв'язали руки навкруг зігнутих у колінах віг, а попід коліньми пропустили водопровідну трубу, обидва кінці якої вмістили в гнізда на високих стояках. Під нещадними ударами гумових палиць тіла в'язнів у такому положенні весь час похитувалися, голови ледь торкалися підлоги. Та вони нічого не відповідали. Коли капітан втрачав свідомість, його прив'язували до стільця і пропускали крізь тіло електричний струм. Однак і це не допомогло катам. Розлючений слідчий навіть поскаржився своєму начальству, що в його багатющій практиці не траплялося, щоб людина, яка сиділа під напругою, мовчала... На пропозицію голови суду просити у румунського короля помилування, Володимир Олександрович Бадаєв відповів: «Я радянська людина і на своїй землі просити милості у ворога не стану!..»

Тимофій Амвросійович схвилювано гортав тексти повідомлень від партизанських штабів чотирьох Українських фронтів, і його переполювало почуття гордості за радянських партизанів, які, і вмираючи, полишали немеркнучий слід в історії рідної країни — у бойовій її історії. Одним було по сімнадцять-вісімнадцять, як Кулику, Букіну, Гордієнку, іншим, як Бадаєву, Луцю, Жарській, Славинській,

було близько тридцяти. А ось чернігівському колгоспникові Покинсьбороді виповнилося усі шістдесят. Однак і цей літній чоловік мав таке ж гаряче, як і в юнаків, серце, коли вирішив завести каральний загін фашистів у болото, у трясовину, з якої не вийшов жоден солдат і де загинув сам Покинсьборода, щоб Носівський партизанський загін діяв, жив, бив ворога...

Ще одна людина постала перед очима Тимофія Амвросійовича — чекіст Олекса Сидорчук. Напередодні відрядження у ворожий тил Сидорчук отримав партквиток, а членські внески так і не встиг сплатити. Все сплатив головний мінер групи підпільників «Центр» там, у Миколаєві: замінував і знищив 25 літаків, зо два десятки авіамоторів, два ангари, авіамайстерню, бензосховище й інше добро на аеродромі, коли війні не минуло і року. На честь 25-ї річниці Великого Жовтня Сидорчук у Миколаївському порту спалив величезні чани з авіаційним паливом, яке призначалося для літаків, що бомбардували Сталінград. Ціною власного життя виконав покладене на нього завдання... «Які чудові у нас люди», — вкотре подумав Строкач.

У цей час зайшов майор Кравчук з трьома партизанами, які теж готувалися в далеку й небезпечну путь за межі Батьківщини.

— Товаришу генерал-лейтенант! На ваш виклик з'явилися...

В кабінеті начальника УШПР ще довго точилася довірлива розмова...

У серпневі й вересневі зоряні ночі генерал-лейтенант Строкач проводжав транспортники. У складі бойових загонів, груп і навіть поодинокі посланці Батьківщини летіли за лінію фронту допомогти братнім народам визволитися від німецько-фашистської окупації.

Настав довгожданий, вистражданий багатьма народами День Перемоги. Генерал-лейтенант Т. А. Строкач разом з усіма працівниками УШПР зустрічав партизанів, які поверталися з-за кордону. Там вони воювали у складі дев'яти з'єднань і сорока чотирьох бригад та загонів.

Своє останнє бойове завдання — братня допомога народам Східної Європи в їхній боротьбі з гітлерівськими загарбниками — радянські партизани виконали з честю.

По прибутті до Києва жоден партизанський командир, комісар, начштабу чи навіть мінер, розвідник та радист

не минав УШПР. На зустріч з генералом Строкачем їх сполукало веління серця.

Теплою, хвилюючою і задушевною була зустріч Строкача з Героєм Радянського Союзу комбригом Олексієм Єгоровим.

— Які ваші враження про перебування на словацькій землі? — нетерпляче поцікавився генерал.

— О, то незабутній час,— став оповідати комбриг Єгоров.— Ми, двадцять п'ятеро партизанів, приземлилися поблизу міста Брезно. І знову, як і рік тому, коли разом з мінерами Клоковим і Павловим ми ставили у тилу противника свою першу міну сповільненої дії, щоб «приписати» цей вид зброї у з'єднанні Федорова, я дуже хвилювався. Ми чекали зв'язківця від словаків-патріотів з металургійного заводу, знаючи, що це буде робітник Сміда. Однак першим його запитанням було:

«Чим доведете, що ви — радянські партизани?»

Я відповів:

«Наш товариш, Вася Мельниченко, поламав ногу під час приземлення. Він ходити не може. Йому потрібен надійний притулок. А ось моє посвідчення»,— і я подав зв'язковому документ.

«Ого, на шовковій матерії!» — здивовано вигукнув він, розглядаючи посвідчення.

«На шовковій, щоб не розмокло»,— пояснюю.

«А підпис... Строкач...» — прочитав по складах Сміда.

«Так. Начальник Українського штабу партизанського руху. Бачите, Сміда, у мене немає од вас жодних таємниць».

Ми обнялися.

«Коли б ви знали, як ми чекаємо Червону Армію! — схвильовано вигукнув Сміда.— Тепер нам буде певніше з вами!»

«Заради цього ми й прибули»,— відповів я.

Через тиждень наша партизанська бригада налічувала вже дев'ястот бійців. Ми озброювались за рахунок противника.

В ніч на 7 серпня дві гірсько-стрілецькі дивізії фашистів нас оточили. Інші партизанські сили були від нас далеко і, звичайно, не могли допомогти.

Я і комісар бригади Антон Ржецький зібрали всіх командирів на нараду. Вислухавши моє повідомлення про становище, що склалося, командири вигукнули:

«Битися до останньої можливості!»

«Будь що пробитися крізь оточення!»

«Зачекайте, товариші! — застеріг я їх.— Ми повинні зберегти бригаду для наступних рішучих ударів по гітлерівських військах».

«Що ж робити?»

«Треба шукати якогось виходу»,— підтримав мене комісар бригади Ржецький.

Я знаю ціну колективній думці, особливо на війні, де рішення командира, як правило, закон. Партизанська боротьба має свої особливості. Тут кожен може стати командиром, якщо треба приймати рішення. Пам'ятаю, як минулого року саме завдяки зусиллям багатьох мінерів удалося зробити «емседушку» неприступною для фашистських спеців. Ось чому в ту тяжку хвилину, коли бригада була оточена двома дивізіями противника, я й зібрав командирів, щоб порадитися.

Виявляється, все велике в той же час просте. Хтось із командирів-словаків запропонував: по два-три чоловіка й поодинці між скелями прослизнути через ворожі позиції і вийти в тил карателям. На тому й порішили.

Дрібними групами й поодинці пробиралися партизани, долаючи гостре каміння крутих скель. Кожен зайвий звук, необережний крок міг стати останнім для будь-кого, а може, й для всієї бригади.

З оточення ми вийшли. Довго блукали в горах. За кілька годин після ворожого прочісування зупинились. Оглянулись і здивувались: та це ж наш старий табір! А карателі тим часом повідомили своєму командуванню, що радянські й словацькі партизани знищені.

Бригада виросла до трьох тисяч бійців, брала участь у Словацькому національному повстанні і мужньо билася за визволення всієї країни аж до остаточного розгрому гітлерівських військ.

— Як ви сприйняли звістку про те, що уряд Чехословацької республіки утвердив новий орден — «Зірка Єгорова»? — запитав Строчак.

— Я лише подумав тоді, що ми виконали наказ УШПР,— відповів Олексій Єгоров.— Цей орден — визнання радянських партизанів у війні проти спільного ворога — фашизму.

— Вірно. І я так думаю. «Зірка Єгорова» — символ вдячності братнього народу за пролиту вами, посланцями Українського штабу, кров, за поважливе ставлення радянських партизанів до народу, до землі, на якій вою-

вали, за добру пам'ять, котру залишив по собі один з мужніх, талановитих і славних партизанських комбригів Олексій Єгоров.

— Сердечне спасибі за такі слова! — схвилювано мовив партизан...

Треба сказати, що в жовтні сорок четвертого Словацьке національне повстання переживало критичні дні. УШПР послав туди свого уповноваженого генерал-майора Асмолова, котрий 27 жовтня передав про становище, в яке потрапили словаки.

Саме тоді партизани Олексія Єгорова двадцять днів стояли в обороні й знищили майже дві тисячі фашистських солдатів і десять танків.

У січні 1945 року в Ясенівській долині бригада Єгорова стримувала ворожі війська, що відступали під ударами Червоної Армії, і врятувала поблизу села Предайно гідроелектростанцію. І цього разу радянські й чехословацькі партизани під командуванням Олексія Єгорова сім днів витримували шалений натиск озвірілого ворога...

— Ось так і треба воювати! — підсумував генерал Строкач, дістаючи з теки аркуш паперу.— Саме так: сміливо, ініціативно, грамотно, з почуттям відповідальності за себе і за свою частину перед народом, перед історією... А зараз ось візьміть, прочитайте. Трудящі міста Липтова надіслали в ЦК КП(б)У і в УШПР.

Комбриг Єгоров прочитав:

«Липтов, визволений від кривавого звіра, дихає вільно, і тому палкі слова подяки до вас, до Волги, до Уралу, до широких українських степів за всю ту кров, якою ви, наші дорогі брати, окропили татринські схили, за ті ідеї свободи, що ви їх принесли у серце нашого народу, за все дякуємо і закладаємо фундамент дружби між Радянським Союзом і Чехословацькою республікою... Нехай у віках процвітає дружба слов'янських народів!» *

— А скільки теплих листів маємо про наших партизанів від поляків! — тим часом розповідав Строкач.— Нашого Яремчука поляки так і йменували: «Герой! Геройці!..» — А скажіть-но, Олексію Семеновичу, який же день у Чехословаччині вам запам'ятався назавжди? — раптом запитав він.

* *Клоков В. И.* Борьба народов славянских стран против фашистских поработителей (1939—1945 гг.). К., 1961. С. 403—404.

Єгоров задумався ненадовго:

— Не день, а ніч. Після одного важкого бою ми видерлися на вершину гори й пішли по її гребеню. Раптом Вася Мельниченко, той самий, якого вилікували словацькі селяни, вигукнув: «Хлопці! Гляньте! Місяць під нами!» Дійсно. Велетенське срібне коло місяця повільно пливло крізь хмаринки десь унизу, під нами. Партизани, неначе в казці, рухалися над цим небесним світилом. Ніколи я ще не бачив такого неземного видовиська.

— Місяць під нами! — повторив генерал Строкач і всміхнувся. — Справді, фантастичне явище привиділося вам у Татрах після бою. Однак, дорогий товаришу партизанський комбриг, майбутнє ваших героїв — це не фантастика. Воїни, які скрутили в'язи і потропили череп фашистському звіру, в мирний час злетять високо в небо, піднімуться над місяцем. Отоді сини й онуки Мельниченків і Єгорових скажуть: «Дивіться, люди, під нами місяць!..»

ЕПІЛОГ

Ще восени 1944 року генерал-лейтенанту Т. А. Строкачу, як першому заступникові наркома внутрішніх справ республіки, ЦК КП(б)У доручив справу ліквідації банд українських буржуазних націоналістів. Прикордонник і партизан Строкач із своїми бійцями і з активною допомогою місцевого населення виконав і це вкрай важливе завдання і, як підкреслюється в характеристиці на нього ЦК КП(б)У, створив «нормальні умови для роботи місцевих партійних, радянських і господарських організацій західних областей України...»

У 1946 році Тимофія Амвросійовича вдруге обирають депутатом Верховної Ради СРСР від Могилів-Подільського округу, звідки він був обраний, коли ще служив у 25-му Молдавському прикордонному загоні. Незабаром стане Т. А. Строкач міністром внутрішніх справ Української РСР: Служитиме і на посаді заступника міністра внутрішніх справ СРСР, начальником Головного управління прикордонних військ усієї країни.

Військові заслуги Тимофія Амвросійовича Строкача перед Батьківщиною високо оцінені. Ще влітку 1929 року під час конфлікту на Китайсько-Східній залізниці за особисту доблесть та ініціативу червоний командир Строкач був нагороджений іменною зброєю та іменним годинником. Він удостоєний трьох орденів Леніна, двох орденів Червоного Прапора і двох орденів Червоної Зірки, а за зразкове виконання завдань Ставки Верховного Головнокомандування в організації партизанського руху на Україні в роки Великої Вітчизняної війни відзначений одним з найвищих військових орденів — Суворова 1-го ступеня. Його груди прикрашали також три ордени Чехословацької Соціалістичної Республіки і два ордени Угорської Народної Республіки.

Життя прожити — не поле перейти... І в мирні, і у воєнні роки бойова робота цієї простої душою, скромної

людини, талановитого воєначальника, комуніста завжди вимагала великого напруження моральних і фізичних сил.

Напередодні Великої Вітчизняної він повчав своїх бійців-прикордонників: «Мені нема потреби доводити, що в разі нападу ворога вам одразу ж доведеться зустрітись з ним віч-на-віч. Б'ючись з противником, думайте, мисліть, шукайте навіть з безвиході вихід. Витискуйте зі своєї зброї усе, на що вона здатна. І ще одне: народ вірить у вас, товариші! Виправдовуйте це довір'я у будь-якій обстановці і до останньої можливості. Пам'ятайте: ніхто за мене, полковника Строкача, за кожного з вас особисто воювати не буде, якщо я, всі ми сміливо не підемо в бій. Не в чийхось, а у наших руках доля Батьківщини. Відчуйте це серцем і помислами, і тоді ніякий ворог не буде страшний».

Помислами і серцем відчував особисту відповідальність перед народом Тимофій Строкач уже з п'ятнадцяти літ, коли по велінню совісті пішов у глуху тайгову ніч крізь ворожі заслони японських військ і білогвардійських банд із залізничної станції Свіягіно, щоб попередити командира партизанського загону Баранова про каральний похід японських інтервентів.

Досконале знання своєї справи, чиста совість і почуття особистої відповідальності, безкомпромісність у вирішальних питаннях були особливо виявлені генералом Строкачем на посаді начальника Українського штабу партизанського руху, діяльність якого залишиться в історії як взірць бойової взаємодії регулярних частин армії та партизанів і під час битви на Курській дузі, і в битві на Дніпрі, і в завершальних боях за визволення України, і в діях Червоної Армії проти гітлерівських військ на території Польщі, Чехословаччини:

Автору цієї повісті ніколи не забути червневий вечір над Дніпром 1961 року. Ми зупинилися біля крислатого дуба, якому, певне, вже півтисячоліття. Колись у дерево поцілила блискавка. Та дуб вистояв. «Хотілося б у книзі показати ось таку силу і нездоланність народу, людей, які безпосередньо виконували на війні свою бойову роботу. Мільйони людей, які вистояли у жорстокій боротьбі проти запеклого ворога! — сказав генерал-лейтенант Строкач і зовсім пошепки додав:— Серце... Серце у мене, як граната з витягнутою чекою. Та я міцно стискую серце у кулаці, наче ту «лимонку», щоб не вибухнуло...»

15 серпня 1963 року мужнє, чесне, благородне серце Тимофія Амвросійовича Строкача перестало битися.

Немає серед нас Тимофія Строкача: Але його бойові діяння в ім'я перемоги радянського народу, його талант партизанського полководця і командира прикордонників з плином часу не стануть меншими. Строкач жив і живе у пам'яті ветеранів-прикордонників, колишніх партизанів і підпільників громадянської і Великої Вітчизняної воєн, у пам'яті нинішніх охоронців рубежів нашої Батьківщини.

Автор має скромну надію, що ця невелика повість-портрет полишить і в серцях ветеранів, і в серцях молодих читачів добрий слід про генерала Тимофія Строкача, на житті якого сучасні і майбутні покоління радянських людей можуть учитися щирій людяності, відданості службовим обов'язкам, безмежній, до останнього подиху, до останнього удару серця вірності Вітчизні — Союзові Радянських Соціалістичних Республік.

З М І С Т

Пролог	3
Частина перша	
І НА ТИХІМ ОКЕАНІ	3
ЗАХІДНИЙ КОРДОН	20
«ІДЕ ВІЙНА НАРОДНА...»	41
Частина друга	
ЛІТО ТРИВОГ І НАДІЙ	71
МОСКВА, ТВЕРСЬКИЙ БУЛЬВАР, 18	96
БОЙОВИЙ ПЛАН УШПР	103
Частина третя	
ВІДРЯДЖЕННЯ У «МОКРИЙ ТРИКУТНИК»	125
ЗОРЯ НАД ДНІПРОМ	154
«ПАРТИЗАНСЬКИЙ КОРИДОР»	192
ЗАГОНИ ІДУТЬ НА ЗАХІД	199
Епілог	218

Автомонов П. Ф.

A22 **Фронт не позначено: Повесть-портрет.— К.: Політвидав України, 1987.— 221 с.**

Це перша в радянській літературі повість-портрет про видатного воєначальника, людину славної і тяжкої долі генерал-лейтенанта Тимофія Амвросійовича Строчака. Ще юнаком він бився з ворогами Радянської влади на Далекому Сході, понад двадцять років прослужив на кордоні, а під час Великої Вітчизняної війни очолював Український штаб партизанського руху.

$\frac{4702059020 - 055}{A \frac{M20(04) - 87}{163. 87}}$

84Ук7—4

Литературно-художественное издание

Павло Федорович Автомонов

ФРОНТ НЕ ОБОЗНАЧЕН

Повість-портрет

(На українському мові)

Київ

Издательство
политической литературы

Украины

1987

Завідуючий редакцією *В. І. Денисенко*

Редактор *О. В. Лісовський*

Молодші редактори *Л. В. Ружницька, О. А. Кулаківська*

Художнє оформлення *В. С. Іванова*

Художній редактор *М. І. Ткаченко*

Технічний редактор *Л. О. Ємець*

Коректори *В. О. Кобрис, Г. М. Лисиця*

Інформ. бланк № 4822

Здано до набору 22.12.86. Підп. до друку 25.03.87. БФ 21624.
Фрмат 84×108¹/₂. Папір друк. № 2. Звич. нова гарн. Вис.
друк. Ум. друк. арк. 11,76. Ум. фарб.-відб. 11,885. Обл.-вид.
арк. 12,264. Тираж 65 000 пр. Зам. 6-777. Ціна 1 крб. 10 к.

Політвидав України, 252025, Київ-25, Десятинна, 4/6.

Київська книжкова фабрика,
252054, Київ-54, Воровського, 24.

1кр6.10к.

QDOIT

HE

NE

POSSUMENO

**LABRO
ABTOMOTOB**